Ajintha

1961

M. J. ARTS & SCIENCE COLLEGE, JALGAON

MISCELLANY

सरकारमान्य ! तगाईवर मंजूर असलेले !
भरघोस पीक येण्यासाठीं
आजच खरेदी करा....!

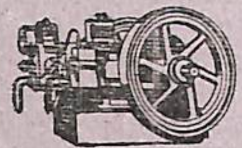

पॅरेमाऊन्ट शक्ति एंजिन

६/७, ८/९, १०/११, हॉर्स पॉवरमधून
त्वरित मिळतील.
त्याचप्रमाणे स्टील पाइपच्या खुर्च्या, स्टोह, इलेक्ट्रिक पंखे
—: तसेंच :—
शिवण्याचीं टिकाऊ यंत्रें, मिळण्याचें जळगांवांतील
एकमेव विश्वसनीय ठिकाण—

रायसोनी ब्रदर्स,
गणेश बिल्डिंग, माहेजी बाजार,
जळगांव.

महाराष्ट्रांत सर्वांत जास्त खप असलेलें मराठी दैनिक
लोकसत्ता वाचण्यास विसरूं नका !
जळगांवांतील एकमेव एजंट :—

श्री. ए. जे. गोरे
नवीपेठ, जळगांव.

- लोकसत्ता
- रविवारची लोकसत्ता
- इंडियन एक्सप्रेस
- सन्डे स्टॅन्डर्ड
- फायनान्सियल एक्सप्रेस
- स्क्रीन

या सर्व प्रकाशनांचे
जळगांवांतील
....एकमेव विक्रेते...
श्री. ए. जे. गोरे
जळगांव.

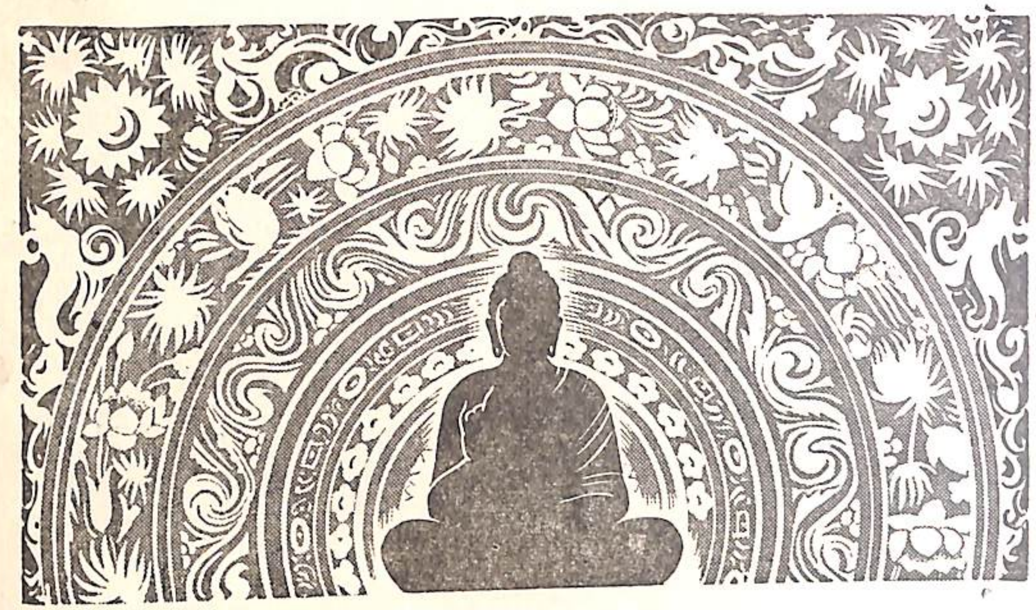

मूळजी जेठा आर्ट्स् व सायन्स कॉलेज

-नियतकालिक-

अजिंठा

• मुख्य संपादक •

प्रा. म. ना. अदवंत

• विद्यार्थी-प्रतिनिधि •

श्री. देवकीनंदन सारस्वत

वर्ष १५ वें]—* मार्च १९६१ *—[अंक १५ वा

संपादक मंडळ

- प्राचार्य या. शि. महाजन
- प्रा. म. ना. अदवंत
- प्रा. अं. गं. चिपळूणकर
- प्रा. शं. र. पुणतांबेकर
- प्रा. पं. तु. महाजन
- प्रा. ज. वि. महाजन
- प्रा. इफ्तिकार अहमद
- श्री. देवकीनंदन सारस्वत

अनुक्रमणिका

संपादकीय	१ ते १०
मराठी विभाग	१ ते ६८
हिंदी विभाग	१ ते २०
इंग्रजी विभाग	१ ते ४२
उर्दू विभाग	१ ते ६

संपादकीय

महाराष्ट्रराज्यस्थापना

१ मे १९६० हा दिवस महाराष्ट्रीय जनतेच्या जीवनांत सुवर्णाक्षरांनी लिहून ठेवावयास हवा ! अनेक वर्षे उराशीं बाळगलेलें मराठी भाषिकांचें स्वप्न त्या दिवशीं साकार झालें. मुंबई–महाराष्ट्र–विदर्भ–मराठवाडा हे चारहि मराठी भाषिक भाग एकत्र होऊन नवें महाराष्ट्र राज्य त्या दिवशीं स्थापन झालें. पंडित नेहरू या नव-राष्ट्र निर्मितीच्या वेळीं मुद्दाम मुंबईला आले होते. व त्यांच्या शुभहस्तेंच एक मेच्या मध्यरात्रीं नवमहाराष्ट्र राज्य अस्तित्वांत आलें. त्याचवेळीं महाराष्ट्रीयांचे लोकप्रिय पुढारी नामदार यशवंतराव चव्हाण व त्यांचें मंत्रिमंडळ यांचा शपथविधि झाला. या नवराष्ट्रनिर्मितीच्या निमित्ताने सर्व महाराष्ट्रांत २७ एप्रिल १९६० पासून १ मे १९६० पर्यंत मोठाच सोहळा झाला. शिवनेरीवरील शिवजयंतीच्या उत्सवापासून ते निरनिराळ्या सांस्कृतिक कार्यक्रमां-पर्यंत अनेक कार्यक्रमांत जनतेने व पुढाऱ्यांनी सारख्याच उत्साहाने भाग घेतला. मुंबापुरीला तर विद्युद्दीपांनी यक्ष-नगरीचें स्वरूप आलेंच होतें पण महाराष्ट्रांतील सर्व प्रमुख नगरें शृंगारलीं होतीं व विविध कार्यक्रमांत व आनंदोत्सवांत भाग घेऊन लोक आपला हर्ष प्रगट करीत होते. ‘ प्रिय आमुचा एक महाराष्ट्र देश हा ’ या मंगल गीताचे पडसाद सगळीकडे दुमदुमत होते. एक तारखेला हा सोहळा संपला.

“ संयुक्त महाराष्ट्र, हें साध्य नसून सामाजिक ऐक्य व समता निर्माण करण्याचें एक साधन आहे. महाराष्ट्रां-तील सर्व समस्या अखिल भारतीय समस्यांच्या अनुषंगानेच सोडवावयाच्या असून महाराष्ट्राचा विकासहि भारताचा एक घटक म्हणूनच होणार आहे. ” हें महाराष्ट्रराज्याचें ध्येयवाक्य डोळ्यासमोर ठेवून प्रत्येकाने महाराष्ट्राच्या अभ्युदयासाठी प्रयत्नाला लागावें. असें आवाहन या प्रसंगीं मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांनी सर्व जनतेला केलें.

महाराष्ट्रराज्याच्या स्थापनेनंतर थोड्याच काळांत राज्यसरकारने केलेल्या दोन अभिनंदनीय गोष्टींचा उल्लेख करावयास हवा. एक म्हणजे मराठींतील लोकप्रिय कवि यशवंत यांना महाराष्ट्रकवि ही पदवी देऊन त्यांना आजीव दरमहा ४०० रुपये मानद्रव्य म्हणून देण्याचा निर्णय महाराष्ट्रराज्यसरकारने घेतला. त्याचप्रमाणे मराठी रसिकांचा लाडका कलावंत ‘ बालगंधर्व ’ यांनाहि आजीव दरमहा ३०० रुपये मानद्रव्य देण्यांत आलें आहे. राज्यांतील साहित्यिकांची व कलावंतांची बूज राखून त्यांचा सन्मान करण्याची ही पद्धति पूर्वपरंपरेला साजेशी आहे. ना. यशवंतराव चव्हाण यांचे व त्यांच्या सहकाऱ्यांचें या निर्णयाबद्दल मनःपूर्वक अभिनंदन केलें पाहिजे.

रवींद्रनाथ टागोर जन्मशताब्दि

कविवर्य रवींद्रनाथ टागोर यांचा जन्मशताब्दि उत्सव यंदा साऱ्या भारतांत साजरा होत आहे. या उत्सवाची सुरवात मुंबई येथे जानेवारींतच झाली. भारताचे पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी या समारोहाचें उद्घाटन केले. महाराष्ट्राज्याचे मुख्य मंत्री यशवंतराव चव्हाण हे या समारोहाचे स्वागताध्यक्ष होते. या समारंभासाठी अमेरिका, इटली, आइस्लंड, जपान वगैरे दूरच्या देशांतून प्रतिनिधि आले होते. रवींद्रांच्या अखिल जागतिक कीर्तीला साजेसा हा समारंभ झाला.

कविवर्य रवींद्रनाथ टागोर हे बंगालचेच नव्हे तर अखिल भारताचे ज्येष्ठ व श्रेष्ठ कवि आहेत. आपल्या काव्याची पताका त्यांनी साऱ्या जगांत फडकविली व भारताला जागतिक वाङ्मयाच्या क्षेत्रांत 'नोबेल पारितोषिकां' च्या रूपाने एक मानाचें स्थान मिळवून दिलें. काव्य, कथा, कादंबरी व नाटक या चारहि क्षेत्रांत त्यांची विशाल प्रतिभा प्रभावाने चमकलीच; पण त्याबरोबर शान्तिनिकेतनाच्या रूपाने शिक्षणक्षेत्रांतील त्यांचें एक मधुर स्वप्न त्यांनी साकार केलें.

कविवर्य टागोरांच्या वाङ्मयाचा परिणाम जवळ जवळ सर्व भारतीय भाषांतील वाङ्मयावर झाला आहे. मराठी भाषेतील वाङ्मयावर तर तो विशेष झाला. त्यांच्या सर्व काव्यांचीं, कथांचीं व कादंबऱ्यांचीं मराठींत भाषांतरें झालीं आहेतच. पण 'गीताञ्जली' मधील गूढ व तरल भावांचें अनुकरण मराठींत अनेक गद्यकाव्यांत होऊं लागले. साहित्य अकादमीने त्यांच्या सर्व निवडक साहित्याचें भारतांतील प्रमुख भाषांत भाषांतर करून ते सात खडांत प्रसिद्ध करण्याचा निर्णय घेतला आहे ही अभिनंदनीय गोष्ट आहे.

टॉलस्टॉयचें स्मरण

लिओ टॉलस्टॉय या अखिल जागतिक कीर्तीच्या रशियांतील साहित्यिकाचा पंनासावा स्मृतिदिन १९ नोव्हेंबर १९६० रोजीं सर्वत्र साजरा करण्यांत आला. टॉलस्टॉय हा केवळ साहित्यिकच नव्हता तर अत्यंत श्रेष्ठ असा तत्वज्ञहि होता. 'वॉर् अँड पीस्' 'ॲना कॅरेनिना' 'रिसरेक्शन' 'क्रूझर सानाटा' या सारख्या श्रेष्ठ कादंबऱ्या लिहून जागतिक वाङ्मयांत त्यांनी मानाचें स्थान मिळविलेंच पण आयुष्याच्या उत्तरार्धांत 'What then must we do?' 'The Kingdom of Heaven is with You' वगैरे सारख्या ग्रंथांतून धार्मिक, नैतिक, आध्यात्मिक संदेश देऊन जगांतील श्रेष्ठ मानवतावादी संतांच्यामध्ये त्यांनी आपलें स्थान स्थिर केलें. टॉलस्टॉयना महर्षि टॉलस्टॉय संबोधण्यांत येते तें याचमुळे. अशा श्रेष्ठ कलावंतांचा व तत्वज्ञाचा पन्नासावा स्मृतिदिन सर्व जगांत–राजकारणांतील मतभेद विसरून-साजरा केला जात आहे ह्यांतच टॉलस्टॉयच्या व्यक्तिमत्वाचें व श्रेष्ठपणाचें गमक आहे.

× × × ×

प्री-डिग्री वर्गांतील विद्यार्थ्यांच्या संख्येवर निर्बंध

यंदापासून प्रि-डिग्रीच्या एका तुकडींत शंभरपेक्षा अधिक विद्यार्थी असता कामा नये असा विद्यापीठाने नवीन निर्बंध घातला आहे. आतापर्यंत हा निर्बंध नसल्याने एका वर्गात १५० किंवा क्वचित जास्तहि विद्यार्थी घेतले जात. एस्. एस्. सी. पास होऊन नुकत्याच महाविद्यालयामध्ये पदार्पण केलेल्या या विद्यार्थ्यांकडे त्यामुळे व्यक्तिगत लक्ष देणें अशक्यप्राय होत असे. पुष्कळदा शिस्त राखणेंहि कठिण होत असे. शंभर विद्यार्थ्यांच्या या निबर्धामुळे हें सर्व शक्य झालें आहे असें नाही. विद्यार्थ्यांकडे व्यक्तिगत लक्ष पुरविणें अद्यापिहि शक्य होत नाही. तरी पण वर्गातील विद्यार्थीसंख्या मर्यादित झाल्याने प्राध्यापकवर्गावरचा शिकविण्याचा ताणहि कमी होतो व सर्व विद्यार्थ्यांना आपला विषय समजला किंवा नाही याची चांचणीहि घेतां येते. वैयक्तिक लक्ष पुरविण्याच्या दृष्टीने प्रि-डिग्रीच्या विद्यार्थ्यांच्या लहान लहान लहान तुकड्या पाडून त्यांवर पालक म्हणून एका प्राध्यापकाची नियुक्ति करण्याची पद्धति गेल्या तीन वर्षांपासून आमच्या कॉलेजमध्ये सुरू आहे. आपल्या पाल्यांच्या अडचणी समजवून घेणें, त्यांची अभ्यासांतील प्रगति पहाणें व वेळोवेळीं त्यांना हवें तें सहाय्य करणें या गोष्टी त्यामुळे शक्य झाल्या आहेत.

प्रि–डिग्रीची परीक्षा

प्रि–डिग्रीची परीक्षा गेल्या तीन वर्षांपासून विद्यापीठाकडे गेली आहे. या परिक्षेला बसणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या व परीक्षकांची संख्या यांत खूपच वाढ झाल्याने परीक्षापद्धतींत सुसूत्रता यावीं म्हणून यंदापासून विद्यापीठाने या परीक्षेपुरती मॉडरेटरची पद्धत सुरू केली आहे. या पद्धतीमुळे गुण देण्याच्या पद्धतींत सुसूत्रता येऊन दोन परीक्षकांच्या गुण देण्याच्या पद्धतींत जो फरक दिसत असे तो नाहीसा होण्याची शक्यता वाढली आहे. या नव्या उपाययोजनेमुळे वर्षभर व्यवस्थित अभ्यास करणाऱ्या प्रि–डिग्रीच्या विद्यार्थ्यांना परीक्षेंत चांगलें यश मिळण्याची अडचण पडणार नाही व त्यांच्यावर कोणत्याहि प्रकारचा अन्यायहि होणार नाही अशी खात्री वाटते. प्रि–डिग्रीच्या विद्यार्थ्यांनी कॉलेज–मधील तिमाही, सहामाही व नऊमाही या परीक्षामध्ये जी प्रगति दाखविली असेल त्यावरहि शें. २५ गुण विद्यापीठाच्या परीक्षेमध्ये देण्यांत यावेत अशीहि नवी योजना विद्यापीठापुढे विचारार्थ आली आहे. ती जर मान्य झाली तर विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने ती मोठी उपकारक ठरेल यांत शंका नाही.

तीन वर्षांचा पदवी–परीक्षेचा अभ्यासक्रम

तीन वर्षांच्या पदवी परीक्षेच्या अभ्यासक्रमाचें दुसरें वर्ष यंदापासून सुरू झालें आहे. बी. ए. व बी. एस्सी. द्वितीय वर्षाचे विद्यार्थी यंदा जनरल व सब्सिडियरीच्या परीक्षेला बसतील. तीन वर्षांच्या पदवी परीक्षेच्या अभ्यासक्रमांत दर वर्षी कांही विषयांची परीक्षा देण्याची सोय केल्याने विद्यार्थ्यांना शेवटच्या वर्षांत कांही ताण पडत नाही हें खरें आहे. पण त्याबरोबरच कांही अनिष्ट गोष्टीहि या अभ्यासक्रमांत आल्या आहेत. कोणत्याहि वर्षी परीक्षेंत पास होणें किंवा परीक्षेला बसणें बंधनकारक नसल्याने विद्यार्थीवर्गात एक प्रकारची शिथिलता निर्माण झाली असावी अशी शंका येते. त्यांत पुन्हा एकाद्या वर्षी नापास झाल्यामुळे किंवा परीक्षेला न बसल्याने कांही विषय राहिले की त्या विषयाच्या अभ्यासापुढे पुढील वर्षाच्या अभ्यासाकडे दुर्लक्ष होतें. यंदा बी. ए. बी. एस्सी. च्या दुसऱ्या वर्षांत आलेल्या पुष्कळच विद्यार्थ्यांचे पहिल्या वर्षाच्या विषयांपैकी कांही विषय राहिले होते. त्यामुळे द्वितीय वर्षाच्या पहिल्या टर्ममध्ये वर्गांत अनुपस्थित राहून पहिल्या वर्षाच्या विषयांचा अभ्यास करण्याची त्यांची प्रवृत्ति दिसली. दुसऱ्या वर्षाच्या विषयांकडे असें दुर्लक्ष झालें म्हणजे ते विषय तिसऱ्या वर्षाला शिल्लक राहण्याची शक्यता वाढते व तिसऱ्या वर्षाच्या अभ्यासक्रमाकडे पुन्हा दुर्लक्ष झालें तर नवल नाही. बी. ए. किंवा बी. एस्सी. प्रथम वर्षाच्या परीक्षेंत सर्व विषयांत उत्तीर्ण झाल्याखेरीज विद्यार्थ्याला दुसऱ्या वर्षांत प्रवेश करता येऊं नये अशा आशयाचें विधेयक विद्यापीठाकडे विचारार्थ आलें आहे. तें जर पास झाले तर वरील प्रश्न बऱ्याच अंशीं सुटेल असें वाटतें.

बी. कॉम्. चे वर्ग

आर्ट्स् व सायन्स शाखा चालविणाऱ्या महाविद्यालयांना कॉमर्सची शाखा चालविण्यासहि परवानगी मिळावी असा ठराव प्रि. या. शि. महाजन यांनी गेल्या वर्षी विद्यापीठांत मांडला होता व तो बहुमताने मंजूरहि झाला होता. त्याचा फायदा पुणे विद्यापीठाच्या कक्षेंतील बहुतेक महाविद्यालयांनी यंदा घेतला. बी. कॉम्. पहिल्या वर्षाचे वर्ग बहुतेक महाविद्यालयांनी यंदा सुरू केले. आपल्या कॉलेजमध्येहि बी. कॉम्. प्रथम वर्ष यंदापासून सुरू झालें आहे व आणखी दोन वर्षांत संपूर्ण बी. कॉम्. चा अभ्यासक्रम सुरू होईल. बी. कॉम्. साठी बाहेर गांवीं जावे लागणाऱ्या विद्यार्थ्यांची यामुळे चांगली सोय झाली आहे. याचें श्रेय प्रि. या. शि. महाजन यांच्याकडेच जाते यांत शंका नाही. विद्यापीठांत अनेकांचा विरोध असतांना अत्यंत चिकाटीने त्यांनी हा ठराव पास करून घेतला व बाहेर गांवच्या कॉमर्स शिकूं इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांची सोय केली याबद्दल त्यांना निःसंशय धन्यवाद दिले पाहिजेत.

× × × ×

कॉलेज वार्ता

दर वर्षाप्रमाणे यंदा २० जूनला कॉलेज सुरू झाले. तीन वर्षाचा पदवी–परीक्षेचा अभ्यासक्रम व प्रि-डिग्रीच्या प्रत्येक वर्गातील विद्यार्थी-संख्येवर नियंत्रण यामुळे यंदा प्राध्यापकवर्गाच्या संख्येंत खूपच वाढ झालेली होती.

कॉमन-रूममध्ये पुष्कळच नवे चेहरे दिसूं लागले होते. या वाढत्या संख्येला पहिली ऑफिसशेजारची कॉमन-रूम अपुरी वाटूं लागली व ती शेजारच्याच मोठ्या हॉल-मध्ये न्यावी लागली. खुल्या नाट्यगृहाच्या डाव्या हाताला एक भव्य इमारत वर्गांच्या वाढत्या संख्येला तोंड देण्या-साठी मुद्दाम बांधण्यांत आली होती. या दुमजली इमारतींत वर एक भव्य हॉल व खाली दोन खोल्या बांधल्या गेल्याने तीन वर्गांची सोय यांत होऊं शकली. वाचनालयांत अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या संख्येंत वाढ झाल्याने गेल्या वर्षींची वाचनालयाची व्यवस्था यंदा अपुरी वाटूं लागली व वाचनालयाशेजारचा हॉल विद्यार्थ्यांच्या रीडिंग रूमसाठी नियुक्त करण्यांत आला.

कॉलेजच्या कामाची सुरुवात यंदा अभिनव पद्धतीने करण्यांत आली. दरवर्षी कॉलेजची सुरवात प्राचार्यांच्या व्याख्यानाने होत असे. यंदा प्रत्येक वर्गावर एकेका प्राध्यापकाला पाठविण्यांत आलें व त्यांनी विद्यार्थ्यांना अभ्याससंबंधी व कॉलेजमध्ये चालणाऱ्या इतर निरनिराळ्या कार्यक्रमांसंबंधी उद्बोधक व मार्ग-दर्शक व्याख्यानें दिलीं. त्यानंतर कॉलेजचें काम नियमित-पणे वेळापत्रकाप्रमाणे सुरू झालें. यंदा तीन वर्षांच्या पदवी-परीक्षेचें द्वितीय वर्ष सुरू झाल्याने वेळापत्रक करण्यास बराच त्रास पडला. विशेषतः बी. ए. द्वितीय वर्षाच्या विद्यार्थ्यांनी जे निरनिराळे पर्याय निवडले होते त्यामुळे त्यांचें वेळापत्रक करणें तर फारच कठीण झालें.

कॉलेजच्या पटावर यंदा विद्यार्थ्यांची संख्या १२०० पर्यंत गेली आहे. विद्यापीठाच्या परीक्षांचे निकालहि यंदा समाधानकारक लागले आहेत. विशेष उल्लेखनीय यश कु. विमल राणे हिचें! यंदा एम्. ए. च्या परीक्षेंत मराठी विषयांत ती विद्यापीठांत पहिली आली व तिला लागू पारितोषिक मिळालें. यंदा योगायोग असा की एम्. ए. ला ज्युनियरच्या वर्षी आपल्या कॉलेजमध्ये असणारा श्री. सुधाकर जोशी व कु. विमल राणे ह्या दोघांनाहि मराठी विषयांत सारखेच गुण मिळाल्यामुळे लागू पारितोषिक या दोघांमध्ये विभागलें गेलें व या दोघांची हि नियुक्ति यंदा आपल्या कॉलेजच्या अध्यापकवर्गांत झाली आहे. विद्यापीठांतील या यशाबद्दल आम्ही या उभयतांचें मनःपूर्वक अभिनंदन करतों.

नवागतांचें स्वागत

यंदा अनेक नव्या चेहेऱ्यांनी कॉलेजची कॉमनरूम गजबजून गेली आहे. त्यांतील बहुसंख्य वर्ग तरुण नव्या रक्ताचा व नव्या उमेदीचा आहे. कॉमनरूममध्ये त्यामुळे नवें चैतन्य खेळूं लागलें आहे. त्यांत हिंदीसाठी प्रा. शं. र. पुणतांबेकर व प्रा. उ. भा. कोठारी, इंग्रजीसाठी प्रा. वि. ब. परड्डी, मराठीसाठी प्रा. सु. का. जोशी व कु. विमल राणे, वनस्पतीशास्त्रासाठी डॉ. कु. कुंदा आंबेगांवकर, प्राणीशास्त्रासाठी प्रा. गो. कृ. कर्णवार, रसायनशास्त्रासाठी प्रा. दे. सी. गाजरे, भूगोलासाठी प्रा. स. दि. सिरसिकर, व्यापारविभागासाठी प्रा. नी. गं. बापट, संख्याशास्त्रासाठी प्रा. ना. ल. सावजी यांची नेमणूक करण्यांत आली आहे. त्याचप्रमाणे पदार्थ-विज्ञानशास्त्रासाठी श्री. चौधरी, श्री. खडके, श्री. व्ही. जी. पाटील, श्री. बी. व्ही. पाटील, श्री. ए. पी. परांजपे यांची व प्राणिशास्त्रासाठी श्री. डी. जी. पाटील यांची डेमॉन्स्ट्रेटर म्हणून नेमणूक करण्यांत आली आहे. या सर्वांचे आम्ही मनःपूर्वक स्वागत करतों, व कॉलेजची उज्ज्वल परंपरा वृद्धिंगत करण्यासाठी या सर्व तरुण वर्गाचें सर्वतोपरी सहाय्य लाभेल अशी आशाहि या प्रसंगीं व्यक्त करतों

निरोप

इतरत्र अधिक मानाची जागा मिळाल्याने ज्या कांही प्राध्यापकवर्गांनी यंदा संस्थेचा निरोप घेतला त्यांची गैरहजेरी यंदा विशेष जाणवली. फिजिक्स विभा-गाचे प्रमुख डॉ. शानभाग हे गेल्या वर्षींच एका वर्षाची रजा घेऊन बगदाद विद्यापीठामध्ये मोठ्या मानाच्या स्थानावर गेले होते. त्यांनीं यंदा संस्थेचा निरोप घेतला व बगदादलाच ते तात्पुरते स्थायिक झाले. हिंदीचे प्रमुख प्रा. न. चिं. जोगळेकर यांना पुणे विद्यापीठामध्ये लेक्चररची जागा मिळाली. त्यामुळे ते पुण्याला गेले आहेत. प्रा. कणबूर यांना कोल्हापूरच्या गो. कृ. गोखले कॉलेजमध्ये गणितशास्त्राचे प्राध्यापक म्हणून वरच्या श्रेणींत नेमल्याने तेहि कोल्हापूरला गेले आहे. या तिघांची गैरहजेरी फारच जाणवते. डॉ. शानभागच्या विनोदी व खेळकर स्वभावामुळे, प्रा. कणबूर यांच्या खिलाडू वृत्ती-

भारताचा नंदादीप....

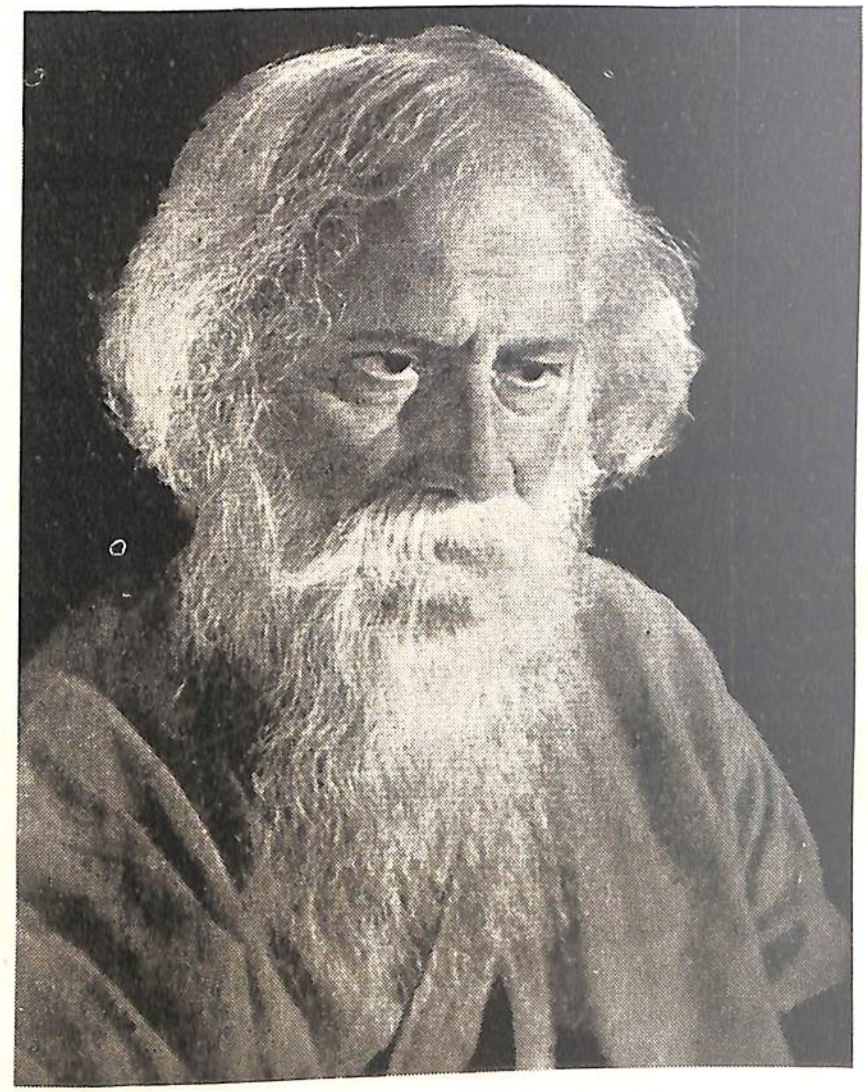

—कविवर्य रवींद्रनाथ टागोर

[जन्म : ६ मे १८६१. मृत्यू : ७ ऑगस्ट १९४१]

आमचे प्रिन्सिपॉल

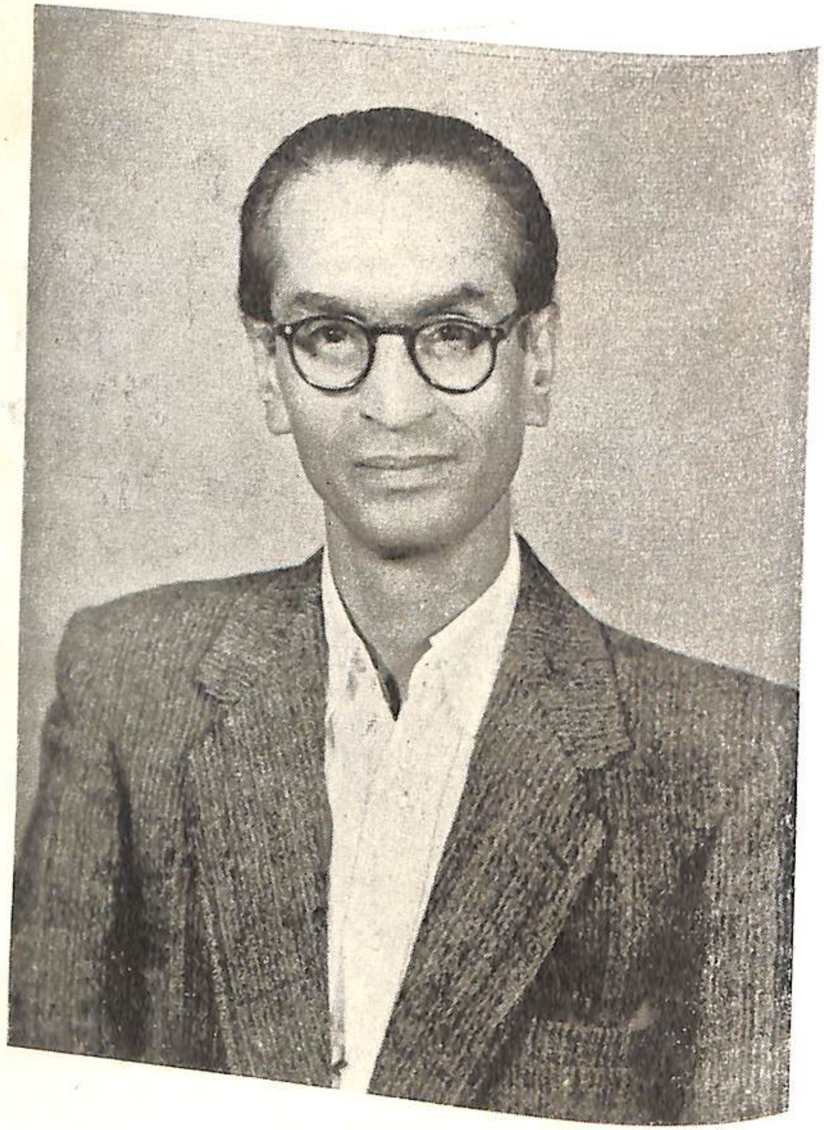

—प्राचार्य या. शि. महाजन
उपकुलगुरु पुणे विद्यापीठ,
[७ ऑक्टोबर ते ३१ ऑक्टोबर १९६०]

मुळे व प्रा. न. चिं. जोगळेकर यांच्या काव्यात्मवृत्तीमुळे कॉमनरूमचें वातावरण नेहमीच रंगत असे. या नव्या मानाच्या स्थानीं त्यांची उत्तरोत्तर भरभराट होवो अशी आम्ही सदिच्छा प्रगट करतों. त्याचप्रमाणे श्री. बी. एन्. पाटील, श्री. एम्. के. येवले, श्री. ए. एल्. कपोले, श्री. बी. के. नेंहेते व व्ही. एन्. गंधे या डेमॉन्स्ट्रेटरनाहि अन्यत्र चांगली संधि मिळाल्यामुळे त्यांनी संस्थेचा निरोप घेतला आहे. त्यांनाहि आम्ही सुयश इच्छितों.

अभिनंदन

यंदा कॉलेजला विशेष अभिमान वाटणारी गोष्ट म्हणजे आमच्या कॉलेजचे प्राचार्य श्री. या. शि. महाजन यांची कांही काळासाठी पुणे विद्यापीठाचे उपकुलगुरु म्हणून झालेली नियुक्ति. सध्याचे उपकुल· प्रा. द. गो. कर्वे हे पाश्चिमात्य देशांत दौऱ्यावर गेले होते. त्यामुळे ७ ऑक्टोबर १९६० पासून ३१ ऑक्टोबर १९६० पर्यंत प्राचार्य महाजन यांची पुणे विद्यापीठाच्या कार्यकारिणीने एकमताने उपकुलगुरु म्हणून निवड केली. त्यांची झालेली ही निवड सर्वथैव योग्य अशीच होती. पुणे विद्यापीठाच्या स्थापनेपासून प्राचार्य महाजन हे पुणे विद्यापीठाच्या कार्यकारिणीवर सतत निवडून आले आहेत व कार्यकारिणीचे सदस्य म्हणून विद्यापीठाची त्यांनी बहुमोल सेवाहि केली आहे. पुण्यांतील व पुण्याबाहेरील सर्वच वर्गांना त्यांच्याविषयी आत्मीयता वाटते. व ज्या ज्या वेळीं विद्यापीठाच्या राजकारणांत कांही पेचप्रसंग उत्पन्न झाले त्या त्या वेळीं प्राचार्य महाजन यांनी ते पेचप्रसंग सोडविण्यास बहुमोल मदत केली आहे. त्यांचें हें कार्य विचारांत घेऊन कार्यकारिणीने एकमताने त्यांची उपकुलगुरुपदासाठी निवड करावी हें निःसंशय यथायोग्य असेंच झालें. ही निवड हा केवळ त्यांचाच गौरव नव्हे तर संस्थेचाहि गौरव आहे असें आम्ही समजतों. ‘ प्रसादचिन्हानि पुरःफलानि ’ या न्यायाने पुढे उत्तरोउत्तर मिळणाऱ्या नव्या मानाची हीं पूर्वचिन्हें आहेत असें म्हटलें तर त्यांत वावगे ठरणार नाही. आम्ही त्यांचें त्यांना मिळालेल्या या मानाबद्दल मनःपूर्वक अभिनंदन करतों.

प्राचार्य या. शि. महाजन यांनी मिळविलेलें आणखी एक यश म्हणजे पुणे विद्यापीठाच्या कार्यकारिणीवर त्यांची विद्वत्सभेच्या मेंटल, मॉरल व सोशल सायन्स फॅकल्टीच्या वतीने तिसऱ्यांदा झालेली बिनविरोध नियुक्ति. इतरांना क्वचितच मिळणारा हा मान प्रा. महाजन यांना तिसऱ्यांदा मिळाला आहे यावरून त्यांनी पुणे विद्यापीठाच्या परिसरांत आपणाबद्दल केवढा विश्वास संपादन केला आहे याची साक्ष पटविते.

त्यांच्या विद्वत्तेची व ज्ञानाची महाराष्ट्र सरकारनेहि बूज राखली आहे. तृतीय पंचवार्षिक योजनेच्या सल्लागार मंडळांत महाराष्ट्र सरकारने त्यांना स्थान दिलें आहे.

त्याचप्रमाणे भूमिहीन शेतमजुरांचे पहिल्या दोन पंचवार्षिक योजनांत विशेष हित झाले नाही. त्यांना रोजगारी मिळावी व त्यांच्या राहणीचें मान सुधारावें यासाठी कांही खास उपाय तिसऱ्या योजनेंत घालण्याचा महाराष्ट्र सरकारचा इरादा आहे. त्या बाबत परिस्थितीचा अभ्यास करून मार्ग सुचविण्याबद्दल श्री. धनंजयराव गाडगीळ यांच्या अध्यक्षतेखाली महाराष्ट्र सरकारने जे मंडळ नेमलें आहे त्यांतहि प्राचार्य महाजन यांची नियुक्ति झाली आहे. अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून प्राचार्य महाजन यांनी जो लौकिक मिळविला आहे त्याची योग्य ती दखल महाराष्ट्र सरकारने घेतली याबद्दल आम्हाला आनंद वाटतो. या मिळालेल्या सर्व मानाबद्दल प्राचार्य महाजन यांचें आम्ही मनःपूर्वक अभिनंदन करतों.

डॉ. चिं. रा. कर्णिक यांनी लिहिलेला Studies on Flora and Vegetation of Satpuras' या विषयावरील प्रबंध पीएच्. डी. या परीक्षेसाठी पुणे विद्यापीठाने मान्य केला व त्यांना पीएच्. डी. ही पदवी दिली याबद्दल डॉ. कर्णिक यांचें आम्ही मनःपूर्वक अभिनंदन करतों. गल्या पांच-सहा वर्षांपासून डॉ. कर्णिक या विषयावर संशोधन करीत होते. त्यासाठी सातपुडा पर्वत त्यांनी अक्षरशः पालथा घातला व हजारो वनस्पतींचे नमुने गोळा केले. त्यांच्या या परिश्रमाचें व चिकाटीचें सार्थक झालें याबद्दल ते निःसंशय अभिनंदनास पात्र आहेत.

माननीयांच्या भेटी

आपल्या कॉलेजांत कार्यक्षम असलेल्या अनेक संस्थांच्या वतीने व्याख्यान देण्याच्या निमित्ताने पुष्कळ

माननीय व्यक्तींनी कॉलेजला भेट दिली. अमरावती येथील विदर्भ महाविद्यालयांतील वनस्पतिशास्त्राचे प्रमुख डॉ. व्ही. आर्. ज्ञानसागर. धुळें येथील कॉलेजांतील मराठीचे प्रमुख प्राध्यापक म. वि. फाटक, फर्ग्युसन कॉलेजमधील इंग्रजीचे प्राध्यापक ग. प्र. प्रधान, मराठींतील नामवंत साहित्यिक श्रीं. ग. ल. ठोकळ, यु. एस्. आय. एस्. चे प्रसिद्धी अधिकारी श्री. मिल्र इत्यादी माननीय व्यक्तींच्या भेटीचा व व्याख्यानाचा लाभ कॉलेजला झाला. प्लॅनिंग फोरमच्या विद्यमाने दि. १३ व १४ सप्टेंबर रोजीं योजनादिन साजरा झाला. त्यावेळी महाराष्ट्राचे उपमंत्री श्री. मधुकरराव चौधरी यांच्या व्याख्यानाचा व भेटीचा लाभ झाला. कॉलेजच्या स्नेहसंमेलनाच्या निमित्ताने अध्यक्ष म्हणून महाराष्ट्राज्याचे शिक्षणमंत्री श्री. बाळासाहेब देसाई यांनी कॉलेजला भेट दिली. व या सर्वांवरील कळस म्हणजे दि. २८ जानेवारी १९६१ रोजीं नव्या सभागृहाचें उद्घाटन करण्याच्या निमित्ताने महाराष्ट्राज्याचे मुख्य-मंत्री ना. यशवंतराव चव्हाण यांच्या भेटीचा लाभ झाला. वादविवाद सभेच्या विद्यमाने जे कार्यक्रम झाले त्या निमित्ताने जिल्हाधिकारी श्री. ओगले, ऑल इंडिया काँग्रेसचे जनरल सेक्रेटरी श्री. चक्रवर्ति, ला. ना. सा. हायस्कूलचे मुख्याध्यापक श्री. छापेकर, श्री. रा. कृ. प्रभुदेसाई इत्यादी माननीय व्यक्ती कॉलेजमध्यें येऊन गेल्या. व इंटरकॉलेजिएट स्पोर्ट्सच्या बक्षिससमारंभाचे अध्यक्ष म्हणून श्री. पारडीवाला यांचा सहवासाचा लाभ झाला.

नव्या सभागृहाचें उद्घाटन

दि. २८ जानेवारी १९६१ रोजीं नव्या सभा-गृहाच्या उद्घाटनाचा समारंभ महाराष्ट्र राज्याचे मुख्य मंत्री ना. यशवंतराव चव्हाण यांच्या हस्तें पार पडला. जळगांव जिल्ह्यांतील मुख्य मंत्र्यांच्या दौऱ्यांतील हा पहिलाच कार्यक्रम. त्यामुळे हा अगदीं थाटांत पार पडला. याचप्रसंगीं जळगांवांत यंदाच सुरू झालेल्या पॉलिटेक्निक इन्स्टिट्यूशनचें उद्घाटनहि त्यांच्या हस्तें झालें. समारंभ संयुक्त असल्यामुळे गांवांतील व जिल्ह्यांतील पुष्कळ निमंत्रित लोक या समारंभास हजर होते. ना. यशवंतराव चव्हाण यांनी या प्रसंगीं केलेलें भाषण एक उत्कृष्ट भाषणाचा नमुना म्हणून अनेकांच्या लक्ष्यांत राहील.

विशेषतः आजच्या युगांत यांत्रिक शिक्षण घेण्याची आवश्यकता व खेड्याखेड्यांतून होणारा उच्च शिक्षणाचा प्रसार यासंबंधीं त्यांनी व्यक्त केलेले विचार अत्यंत मूलगामी व मौलिक होते.

आन्तर्महाविद्यालयीन सामने

यंदा आन्तरमहाविद्यालयीन सामने आमच्या कॉलेजांत भरले होते. यासंबंधीचा सविस्तर अहवाल अन्यत्र दिलाच आहे. हे सामने ज्या कॉलेजच्या क्रीडांगणावर होतात त्या कॉलेजला सर्व सामन्यांची व्यवस्था पार पाडण्याची केवढी मोठी जबाबदारी उचलावी लागते याची प्रत्येकाला कल्पना आहे. क्रीडामहोत्सवाच्या या पंधरा दिवसांत कॉलेजचें काम तर थांबतेंच पण परगांवहून येणाऱ्या सर्व संघांचें स्वागत करण्यापासून तो त्यांना निरोप देण्यापर्यंत सर्व प्रकारची व्यवस्था चोख ठेवण्याची जबाबदारी त्या कॉलेजवर पडते. सुदैवानें प्रा. पोतनीस व प्रा. अभ्यंकर यांनी ही जबाबदारी उचलली व सर्वांच्या सहकार्यानें अत्यंत यशस्वी रीत्या पार पाडून दाखविली. या प्रसंगीं कॉलेजांतील प्राध्यापक वर्ग, डेमॉन्स्ट्रेटर्स, विद्यार्थीवर्ग, कारकून वर्ग, गडी यांपैकी प्रत्येकानें जें सहकार्य दिलें तें खरोखरच स्मरणांत राहण्यासारखें आहे. या पंधरा दिवसांत प्रत्येकजण आपणावर सोपविलेलें काम व्यवस्थित रीतीनें पार पाडण्याची कोशीस करीत होता. कुणी पाहुण्यांचें स्वागत करण्यास स्टेशनवर जात होते, कुणी त्यांच्या निवासाची व्यवस्था पहात होते, कुणी 'मेस' कडे लक्ष्य देत होते, कुणी क्रीडांगणावर सामन्याची व्यवस्था बघत होते...एक ना दोन! या पंधरा दिवसांत 'विश्रांति' हा शब्द कुणाला ठाऊक नव्हता! आन्तरमहाविद्यालयीन सामन्यांत हॉकीच्या संघानें ही चमक दाखविली व आपल्या कॉलेजला ढाल मिळवून दिली तेवढा विजय सोडला तर आपलें कॉलेज कुठेंच चमकलें नाही हें खरें! पण परस्परसहकार्याबद्दल व उत्कृष्ट व्यवस्थेबद्दल जर कुणी ढाल ठेवली असती तर ती आमच्याच कॉलेजनें मिळविली असती हें खास. ही जबाबदारी सर्वांच्या सहकार्यानें अत्यंत यशस्वी रीतीनें पार पाडली याबद्दल प्रा. पोतनीस व प्रा. अभ्यंकर यांचें मनःपूर्वक अभिनंदन केलें पाहिजे.

स्नेहसंमेलन

या क्रीडामहोत्सवाच्या सोहळ्याच्या पाठोपाठ येणारा सोहळा स्नेहसंमेलनाचा. प्रा. म. मो. केळकर यांनी यंदा ही जबाबदारी उचलली होती. दि. २२–२३ व २४ डिसेंबर रोजीं संमेलन साजरें झालें. यंदा पुष्कळ वर्षांनंतर प्रथम कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांनी बसविलेल्या नाटकाचा प्रयोग झाला. श्री. बाळ कोल्हटकरांनी लिहिलेल्या 'मुंबईचीं माणसं' या नाटकाचा प्रयोग विद्यार्थी–विद्यार्थिनींनी दि. २२ रोजीं करून दाखविला. आन्तरमहाविद्यालयीन सामन्याच्या गडबडींत नाटक बसविण्यास अतिशय कमी वेळ मिळाला असतांहि प्रयोग चांगला झाला. व प्रत्येकाने आपली भूमिका नीट समजून केली. दि. २३ रोजीं सकाळीं विविध क्रीडा-स्पर्धा झाल्या. व त्याचवेळीं विद्यार्थ्यांना अल्पोपहार देण्यांत आला. रात्रीच्यावेळीं करमणुकीचा कार्यक्रम अत्यंत भरघोस स्वरुपाचा होता. मुंबईहून मुद्दाम बोलवून आणलेल्या नॅशनल म्युजिक सर्कलच्या पाहुणे कलावंतांनी विविध फिल्मी गीतें म्हणून विद्यार्थ्यांची करमणुक केलीच. पण आपल्याहि विद्यार्थ्यांनी या कार्यक्रमांत भाग घेऊन त्यांत भर घातली. विशेषतः 'नाटक बसतें आहे' ही मराठी नाटिका, 'प्रोफेसर' ही उर्दू नाटिका व 'Proposal' ही इंग्रजी नाटिका—अशा तीन नाटिका याप्रसंगी सादर करण्यांत आल्या व त्या विद्यार्थ्यांनी शांतपणे पाहून घेतल्या. फिशपॉंडचा कार्यक्रम झाल्यावर करमणुकीचा कार्यक्रम संपला. दि. २४ रोजीं संध्याकाळीं पांच वाजतां महाराष्ट्र राज्याचे शिक्षणमंत्री श्री. बाळासाहेब देसाई यांच्या अध्यक्षतेखाली मुख्य समारंभ सुरू झाला. प्राचार्य महाजन यांनी प्रास्ताविक भाषण करून नंतर अध्यक्षाची ओळख करून दिली. नंतर पारितोषिकवितरण समारंभ झाल्यावर सुमारें पाऊण तास श्री. बाळासाहेब देसाई यांचें अतिशय स्फूर्तिप्रद व ओजस्वी विचाराने भरलेले भाषण झालें. आजचा काळ आणीबाणीचा कसा आहे, हें सांगून प्रत्येक विद्यार्थ्याने आपल्या मनांत राष्ट्रप्रेम कसें बाळगावयास पाहिजे हें त्यांनी सांगितलें. भारतावरील निष्ठा ही प्रत्येक भारतीयाच्या मनामधील पहिली प्रेरणा असली पाहिजे असें सांगून त्यांनी विद्यार्थ्यांच्या राष्ट्रप्रेमास आवाहन केलें. नंतर राष्ट्रगीत होऊन समारंभ संपला. या स्नेहसंमेलनाचें वैशिष्ट्य असें की सुरवातीपासून शेवटपर्यंत कुठेहि एकहि अनिष्ट प्रसंग घडला नाही. सर्व कार्यक्रम सुरळीत रीतीने पार पडले. एका दृष्टीने यंदाचें हें स्नेहसंमेलन अगदी दृष्ट लागण्यासारखें झालें. त्याबद्दल यंदाच्या स्नेहसंमेलनाचे कार्याध्यक्ष प्रा. म. मो. केळकर, जनरल सेक्रेटरी श्री. चौधरी, कार्यकारिणीचे सर्व सदस्य यांचे अत्यंत मनःपूर्वक अभिनंदन करावयास हवे.

एन्. सी. सी. मध्ये वाढ

यंदापासून एन्. सी. सी. मध्येहि वाढ झाली आहे ही मोठ्या अभिमानाची गोष्ट समजली पाहिजे. एक संपूर्ण कंपनी कॉलेजला देण्यांत आली असून कॅडेट्सची संख्या ९६ वरुन २१३ पर्यंत गेली आहे. त्यामुळे वाढत्या कामाला तोंड देण्यासाठीं नवे ऑफिसर्स यंदा एन्. सी. सी. त आले. श्री. व्ही. ए. अँटीन, डॉ. सी. आर्. कार्णिक, प्रा. डी. एच्. चौधरी, व श्री. आर्. के. दीक्षित या चौघांनी प्रा. पोतनीस व प्रा. जोशी यांच्या जोडीला ऑफिसर म्हणून अधिकारसूत्रें हातीं घेतली. मेजर दबडघाव यांच्या नेतृत्वाखाली एन्. सी. सी. ची होणारी प्रगति कॉलेजला भूषणास्पद आहे. यंदा आणखी एक विशेष म्हणजे डिसेंबरमध्ये नाताळच्या सुट्टींत भरणारा एन्. सी. सी. कँप यंदा कॉलेजच्या परिसरांतच भरला होता. त्यामुळे त्या कँपची सर्व जबाबदारी आमच्याकडील लोकांनाच उचलावी लागली. ती त्यांनी यशस्वी रीतीने पार पाडली यांतच आपल्या विद्यार्थ्यांमधील शिस्त, सहकार्य व कार्य करण्याचा उत्साह हे गुण दिसून येतात.

विविध संस्था व त्यांचें कार्य

आपल्या कॉलेजांत विविध संस्था विद्यार्थ्यांच्या विकासाच्या दृष्टीने निरनिराळे कार्यक्रम आंखत असतात. त्या सर्व संस्थांच्या अहवालावरून त्या त्या संस्थांच्या कार्याची कल्पना येईलच. वादविवाद सभा, बायॉलॉजी असोशिएशन, सायन्स असोशिएशन, प्लॅनिंग फोरम्, सोशल सायन्स, स्टडी सर्कल, आर्ट्स सर्कल, सेवापथक, मराठी वाङ्मय मंडळ इत्यादि अनेक संस्थांनी व्याख्यानें, वादविवाद, श्रमदान, चर्चा इत्यादीच्या रूपांनी जें कार्य केलें आहे तें निःसंशय विद्यार्थ्यांच्या विकासाला पोषक आहे. या विविध संस्थांच्या व जिमखान्याच्या कार्यक्रमांतून विद्यार्थ्यांचें बहुविध व्यक्तिमत्व प्रगट होत असतें. मात्र जितक्या जास्त

प्रमाणांत विद्यार्थ्यांनी या विविध संस्थांच्या कार्यक्रमांत भाग घ्यावयास हवा तितका घेत नाहीत. हीच खरी तक्रार आहे. आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास करण्याच्या दृष्टीने या संस्थांच्या निरनिराळ्या कार्यक्रमांतून विद्यार्थी जितक्या जास्त प्रमाणांत भाग घेतील तितक्या प्रमाणांत कॉलेजची पातळीहि निश्चित उंचावेल. विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करण्यास व त्यांना सर्वतोपरी सहाय्य करण्यास प्राध्यापक सदैव तयार असतात. पण ' उणीव छात्रांचीच परी...... " हेंच याहि क्षेत्रांत खरें आहे असें दुर्दैवाने म्हणावेसें वाटतें.

वाचनालय

समृद्ध वाचनालय हें कॉलेजचें मोठेंच वैभव असतें. त्या दृष्टीने आपलें कॉलेज वैभवशाली समजावयास हवें. वाचनालयांतील ग्रंथांची संख्या आज जवळ जवळ १८००० पर्यंत गेली असून ती सारखी वाढतेच आहे. सध्याचा प्रशस्त हॉल आता वाचनालयास अपुरा वाटूं लागला आहे. यंदा जवळ जवळ १५००० रुपयांपर्यंत १६५० नवे ग्रंथ वाचनालयासाठी विकत घेतले. अर्थशास्त्र, राजकारण हे विभाग, मराठी व इंग्रजी वाङ्मय या बाबतींत आमचें वाचनालय अद्ययावत् आहे असें अभिमानाने म्हणावेसें वाटतें. श्री. चौधरी यांनी वाचनालयाची व्यवस्थाहि चोख ठेविली आहे. दरवर्षी वाचनालयांतील पूअर बॉइज सेक्शनच्यातर्फे जवळ जवळ १५० पुस्तकें गरीब विद्यार्थ्यांना दिली जातात. रीडिंग रूममध्ये बसून अभ्यास करण्याची वृत्तीहि विद्यार्थ्यांमध्ये वाढत्या प्रमाणावर दिसते ही अतिशय आनंदाची गोष्ट आहे. वाचनालयासाठी स्वतंत्र इमारतीची गरज लागेल अशी वेळ निःसंशय लवकरच येईल असें आज ज्या वेगाने वाचनालयाची वाढ होते आहे तो वेग पाहतां वाटूं लागतें.

नवीन प्रकाशन

आपल्या कॉलेजमधील मराठीचे प्राध्यापक व खानदेशमधील नवोदित कवि प्रा. राजा महाजन यांच्या कवितांचा संग्रह ' डहाळी ' या नांवने नुकताच प्रसिद्ध झाला आहे. प्रा. महाजनांच्या काव्यांतील भावनोत्कटता व कल्पनाविलास, त्यांच्या भाषेतील जोम आणि आशयांतील सखोलता पहाता त्यांच्या या काव्यसंग्रहाचें

चांगलें स्वागत होईल अशी खात्री वाटते. संग्रहाच्या रूपाने काव्याच्या क्षेत्रांत त्यांनी केलेलें हें पहिलेंच पदार्पण त्यांच्या भावि काव्याबद्दल अपेक्षा निर्माण करते.

आपल्या कॉलेजचे उपप्राचार्य प्रा. चं. रा. पोतनीस यांनी प्रा. राजे व प्रा. अ. रा. कुळकर्णी यांच्या सहकार्याने लिहिलेलें ' विज्ञान इतिहास ' हें पुस्तक यंदा आकर्षक स्वरूपांत प्रकाशित झालें आहे. बी. ए. प्रथम वर्षासाठी ' विज्ञान-संस्कृति ' या विषयाचा अन्तर्भाव करण्यांत आला आहे. या विषयावर आतापर्यन्त मराठीत या अधिकृत असें पुस्तक नव्हतें. प्रा. पोतनीस यांच्या या ग्रंथाने ती उणीव निश्चित भरून निघेल. आम्ही त्यांचें याबद्दल मनःपूर्वक अभिनंदन करतों.

आणखी कांही वार्ता

यंदा महाबळेश्वरला भारत सरकारने डिसेंबर १९६०मधे Youth Leadership Training Camp भरवला होता व त्यासाठी भारतांतील निरनिराळ्या विद्यापीठांतील प्रतिनिधींना त्या शिबिरासाठी बोलावण्यात आले होते. पुणे विद्यापीठाच्यावतीने प्रतिनिधि म्हणून या शिबिराला जाण्याचा मान प्रा. कु. लता पाटणकर ह्यांना मिळाला. याबद्दल त्यांचें आम्ही मनःपूर्वक अभिनंदन करतों. त्या शिबिरांत जें कांही शिक्षण मिळालें असेल व ज्या नव्या कल्पना सांगितल्या गेल्या असतील त्या कल्पनांचा आपल्या कॉलेजमधील विद्यार्थ्यांना निःसंशय फायदा होईल अशी आशा आहे.

कामटी येथे एन्. सी. सी. ऑफिसरच्या शिक्षणासाठी आपल्या कॉलेजमधून डॉ. कर्णिक, प्रा. डी. एन्. चौधरी व श्री. दीक्षित यांना पाठविण्यांत आले होते. श्री. ॲन्टिन ह्यांनी अगोदरच एन्. सी. सी. चें ' सी ' सर्टिफिकेट मिळविलें असल्याने त्यांना या शिक्षणासाठी जाण्याची आवश्यकता नव्हती. हे चौघेहिजण आता प्रा. पोतनीस व प्रा. जोशी यांच्या जोडीला ऑफिसर्स म्हणून एन्. सी. सीं. त नियुक्त झाले आहेत.

खानदेश व नाशिक जिल्ह्यांतून महाराष्ट्र साहित्य परिषदेच्या नियामक मंडळावर प्रा. म. ना. अदवंत व प्रा. ज. वि. महाजन हे दोघेजण निवडून आले आहेत.

प्रा. क्षीरसागर यांचीं खालील पुस्तकें यंदा प्रसिद्ध झालीं.

(1) Plant Life
(2) Practical Biology
(3) Animal Life (For Karnatak Uni.)

त्याचप्रमाणे यंदा प्रा. थत्ते यांचें ' A course in Inorganic Chemistry ' S. Y. B. Sc. हें पुस्तक प्रसिद्ध झालें.

कॉलेजमधील दोन सोसायट्या

तीन वर्षापूर्वी कॉलेजचे विद्यार्थी व नोकरवर्ग यांची सहकारी सोसायटी स्थापन करण्यांत आली. कॉलेजमध्ये पूर्वी मक्ता दिलेलें कँटिन ताब्यांत घेऊन ते सोसायटीने चालवायला घेतले. दोन वर्षापूर्वी कॉलेजचीं पुस्तकें, जर्नल्स व विद्यार्थ्यांना आवश्यक त्या वस्तू पुरविणारें भांडारहि सुरूं करण्यांत आलें. गेल्या डिसेंबरमध्ये आन्तर महाविद्यालयीन सामने येथे भरले होते. त्यावेळीहि सोसायटीच्यातर्फेच कँटिन चालविण्यांत आले होतें. पहिल्या वर्षी सोसायटीला रु. १०४२=२७ फायदा झाला. गेल्या वर्षीचा फायदा रु. १५८२=८२ आहे. मात्र हातांत असलेल्या मालाची किंमत सुमारें रु. ७६०० आहे. सोसायटीच्या या प्रगतीचें श्रेय निःसंशय प्रा. नाडकर्णी व प्रा. केळकर यांना आहे.

खानदेश कॉलेज एज्युकेशन सोसायटीच्या नोकर वर्गाची क्रेडिट सोसायटीहि याच सुमारास स्थापन झाली. २० जून १९६० पर्यंत संस्थेचें खेळतें भांडवल रु. १०००० पेक्षा जास्त होते. त्यानंतर त्यामध्ये जवळ जवळ ३००० रु. वाढ झाली आहे. संस्थेचे एकूण सभासद जवळ जवळ ६० आहेत. संस्थेने आतापर्यंत २५ ते ३० सभासदांची आर्थिक गरज भागवली आहे. १९५९-६० च्या व्यवहारानुसार संस्थेने सभासदांना वर्गणीवर ३ टक्के व्याज दिलें आहे व शेअरवर ३॥ टक्के व्याज दिलें आहे. सरकारी हिशोबनिसांनी संस्थेचा चोख व्यवहार पाहून संस्थेस ' अ ' वर्ग दिला आहे व जिल्ह्यांतील इतर सहकारी संस्थानाहि मार्गदर्शन करण्याची विनंती केली आहे. प्राचार्य महाजन, प्रा. पोतनीस व प्रा. थत्ते यांचें कर्तृत्वच या संस्थेच्या प्रगतीस विशेष कारणीभूत झालें आहे याबद्दल त्यांचें मनःपूर्वक अभिनंदन केले पाहिजे.

आमचें वसतिगृह

वसतिगृह प्रमुख प्रा. नाडकर्णी यांच्या मार्गदर्शनाखाली कॉलेजच्या वसतिगृहाचें कार्य अत्यंत शिस्तबद्ध रीतीने चालले आहे यंदा वसतिगृहांत ९८ विद्यार्थी व १२ विद्यार्थिनी आहेत. वसतिगृहांतील विद्यार्थ्यांनी एक अभ्यासमंडळ चालविले असून त्याच्या वतीने निरनिराळ्या वक्त्यांचीं व्याख्यानें व चर्चा घेतल्या जातात. यंदा ' इंग्रजीचा अभ्यास ' या विषयावर श्री. वसंतराव केळकर यांनी उद्बोधक व्याख्यान दिलें. नंतर ' महाविद्यालयीन शिक्षणक्रमांत सक्तीच्या समाज सेवेचा अन्तर्भाव असावा ' या विषयावर व ' आजचे चित्रपट तरुण पिढीस दुराचरणास प्रवृत्त करीत आहेत. ' या विषयावर चर्चा झाल्या. त्यांत पुष्कळच विद्यार्थ्यांनीं भाग घेतला. २२-१-६१ रोजीं वसतिगृहाचें स्नेहसंमेलन श्री. ल. नी. छापेकर यांच्या अध्यक्षतेखाली मोठ्या उत्साहाने पार पडलें.

आभार

शेवटीं हा अंक तयार करण्याच्या बाबतींत ज्यांचें ज्यांचें सहाय्य आम्हाला झालें त्यांचें आभार मानणें आम्ही आपलें कर्तव्य समजतों. विद्यार्थी-विद्यार्थिनींनी व प्राध्यापक वर्गाने आमच्या विनंतीस मान देऊन ' अजिंठा'साठी साहित्य दिलें. त्यामुळे अंक इतका भरघोस निघूं शकला. सर्व विद्यार्थ्यांच्या साहित्याचा अन्तर्भाव पृष्ठसंख्येच्या मर्यादेमुळे आम्हाला या अंकांत करता आला नाही याचें आम्हाला वाईट वाटते. त्यावरून नाकारलेलें साहित्य वाईट आहे असा अर्थ करून घेऊं नये. ज्या विद्यार्थ्यांचे लेख स्थलाभावी या अंकांत घेता आले नाही त्यांनी आपलें लेखन, निरुत्साहीत होता, पुढे चालूं ठेवावें.

अखिल जागतिक कीर्तीचे कलावंत चाळिसगांवचे श्री. के. की. मूस यांचा व आमचा ऋणानुबंध फार जुना आहे. त्यांच्या उत्कृष्ट कलाकृति प्रसिद्ध करण्याचा मान ' अजिंठा'ला मिळाला आहे याचा आम्हाला अभिमान वाटतो. यंदाहि त्यांचें ' Goddess Ganga ' हें छायाचित्र ' अजिंठा ' विभूषित करीत आहे. आमच्यावर असा स्नेह ठेवल्याबद्दल आम्ही त्यांचे ऋणी आहोंत.

हें छायाचित्र त्यांनी श्री. राम सुतार यांच्या शिल्पावरुन तयार केले आहे. त्याचप्रमाणे या छायाचित्राच्या छपाईची सर्व जबाबदारी उचलल्याबद्दल मुंबईचे सुप्रसिद्ध चित्रकार श्री. दलाल यांचेहि आम्ही ऋणी आहोंत. चित्रशाळेने ब्लॉक्स तयार करुन दिले व डेक्कन प्रिंटिंग प्रेसने अजिंठा आकर्षक स्वरुपांत रसिकांच्या पुढे ठेवला याबद्दल श्री. दामुअण्णा रानडे व श्री. नेहेते यांचेहि आम्ही ऋणी आहोंत. याशिवाय ज्यांनी ज्यांनी हा अंक सजविण्याच्या कामीं आम्हाला हातभार लावला त्या सर्वांचे मनःपूर्वक आभार मानतों.

शेवटीं ज्ञानेश्वरांच्या शब्दांत रसिकांना हीच विनवणी करावीशी वाटते:—

तऱ्ही न्यून तें पुरतें । अधिक ही सरतें
करुनि घेयावें हें तुमतें । विनविलें मियां ॥

चुकीची दुरुस्ती

पृष्ठ ३६ यावरील आर्टप्लेटवरील मधल्या फोटोखाली

Shri Khanolkar P. P.
I class at the P. D. sc.
First in the college P. D. Sc.

असें पडलें आहे त्याऐवजी

Shri A. P. Deshmukh
I class at F. Y. B. Sc.
First in the college.

असें वाचावें

त्या पानावरील डाव्या बाजूच्या फोटोखाली Shri H. S. Choudhari असे नांव पडलें आहे त्याऐवजी C. H Choudhari असे वाचावें

महाराष्ट्र राज्याचे मुख्य मंत्री

ना. यशवंतराव चव्हाण

नवीन सभागृहाचें उद्घाटन यांच्या हस्तें झालें.
(२८-१-१९६१)

ना० यशवंतराव चव्हाण

—सभागृहाचें उद्घाटन करीत असतांना

—उद्घाटनाचें भाषण करीत असतांना

अजिंठा

मराठी विभाग

प्रमदे !

तूं केवळ विश्वकर्म्याची कलाकृति नाहीस
तर मानवाची पण...........
हृदयांतल्या सौंदर्यालंकारांनी ते तुला भूषवितात.
कल्पनेच्या कोवळ्या सोनेरी शद्बकळांची जाळी
कवि तुझ्याचसाठी विणतात.
चिरंतन आकृतिसाठी चित्रकार तुझ्यांत रंग भरतात.
सागर तुला मोती देतो.
खाणींतून तुझ्याचसाठी सुवर्ण निर्माण होतं.
ग्रीष्मांतल्या बागा फुलांनी डवरतात
तुला सजविण्यासाठी,
तुला नटविण्यासाठी,
तुझ्या रूपासाठी.
तुझ्या यौवनावर मानवांच्या आकाक्षांचा झळाळी
शिडकाव होत आहे.
तूं अर्धी स्त्री आणि अर्धस्वप्न आहेस !

—रवीन्द्रनाथ टागोर

अनुवाद— राजा महाजन

असें कांही जरा व्हावें

वेळ अवेळीची ठकि
वाट वाकडीच वरी
चार चौघांच्या डोळ्यांत
धूळ फेकावीच खरी.

शद्ब निसटता जरा
दृष्टि जीवघेणी गोड
चालतांना पावलांत
थोडी जाणवावी ओढ.

सावलीच्या अंतराने
गति वाढवावी जरा
घाम पुशीत उगीच
जावे वेधित इशारा.

मंदीराच्या मृगजळीं
स्वप्न लपवावें खरें
चारचौघांच्या बोलांत
असो किंतूचें खोबरें.

असें कांही जरा व्हावें
कांहीच न झाल्यावीण
पाप-पुण्याचा विचार
करो करील जोगीण.

—राजा महाजन

रात्र अशी गोरी गोरी

चांदण्याला वाजे थंडी
झाडें होतात बावरीं
पानांनाहि वाटे लाज
रात्र अशी गोरी गोरी.

संथ झोपल्या पाण्याला
स्वप्न पडे आकाशाचें
मत्स्यगंधा मासळीला
फूलपंखी दुःख बोचे.

रातराणी चुंबायाचे
लागे वाऱ्यालाहि वेड
आणि एकट्या दिशेसी
करी कुजबुज माड.

रात्र अशी गोरी गोरी
कशी यावी कुणा झोप
बंद झालेलीं कवाडें
खुणविती आपोआप.

शहारली अंगोअंग
डोळे मिटतां मिटेना
वाट पाहतो कदंब
कडी दाराची निघेना.

—कु. मृणालिनी पारकर
[बी. ए. प्रथम वर्ष].

अनुराधा

यमुनेचें पाणी आज
कसें थांबलें ? कळेना
झाली संध्याकाळ अशी.
गाई घरा वळतीना !

मुरलीचे स्वर येती
कुठे मोहन दिसेना
सूरांच्या या स्वप्नजालीं
राधा दाखविते खुणा !

बेहोषींत जग सारें
कसें रातलें कळेना
गोप-गोपी वृन्दावन
वास्तवांत सापडेना !

कदंबाच्या सावलींत
खुणविती कृष्ण राधा
माधवाच्या मुरलींत
लपते ती अनुराधा !

—देवकीनंदन सारस्वत
[बी. ए. द्वितीय वर्ष].

जीवन ! जीवन !

संध्येच्या त्या छाया सुंदर
लांब लांबल्या पूर्व दिशेला
अशीच झाली उदास जाणीव
दुःखित हळव्या या हृदयाला.

'व्यथेविना कां जीवन नसते ?
ज्वालेवाचुन यज्ञ असावा
कशास ज्योती जळते, जळते
या जीवनाचा अर्थ कळावा ?'

विचार-कोषीं असा गुंतूनी
चालत होतों असा एकटा
वळणावरती पुढे थांबलों
जिथे मिळाल्या कितीक वाटा.

सागर-उपवन-झाडें सांधित
वाटा होत्या धावत भंवति
कां ? नि कशाचे प्रश्नकिनारे
धावत होते त्यांच्या पुढती.

होतें मंदिर उभें एकलें
चुकल्या पांथस्थाची आशा
कां नि कसें या प्रश्नासाठी
दगडांनाहि नव्हती भाषा

असें पाहतां, कळलें कांही,
वळलें कांही, जुळलें कांही
"जीवन ! जीवन ! महान जविन !
तें अर्थाच्या पलीकडलेंहि !"

—श्रीकांत माधव देशपांडे
[बी. ए. प्रथम वर्ष]

कॉलेज कुमार

दाढी म्हणजे मऊ कपाशी
कॉलेजांतील बघा चेहरे !
लेप 'रेमी' चा वरती चढतो
खिचडीवर का जसें खोबरें !—

तारुण्याची नसे लकाकी
पिळले जर का ओठ कुणाचे
निघेल त्यांतुन खरोखरी तें
दुधाऐवजी पाणी 'स्नो' चें—

गालांच्या त्या आडोशाला
डोळ्यांचे तर द्रोण शोभती
बुद्धीच्या जणुं कळ्याच दंती
कारण 'टोबॅको' ची चिमटी—

शक्तिसाठी नियमित करिति
बलभीमाची पूजाअर्चा
'गोल्डफ्लेक' च्या झुरक्यासंगे
चित्रपटांवर करिति चर्चा—

'प्रेझेन्टी' ला पुरतो मित्र,
ओठीं यांच्या फिल्मी तराणें
वर्गामध्ये हीच हुशारी
'रंगीत बाजू' सदा पाहणें.

त्यांच्या करितां आहे 'कॅन्टिन'
तासाला जे देती बुट्टी
ऑर्डर केवळ 'एक गुलाबी'
वेळ दवडण्या गप्पा छाटी ! !—

—फरिष्ता

तूं तर राणी—

कितीक स्वप्नें पाहत असतों
छंद सदाचा माझा हा तो
स्वप्नांचें तर माझें जीवन
रजनीचें ना त्यातें बंधन
स्वप्नांच्या त्या हिंदोळ्यांवर
सहज हालतों मी खालीवर
स्वप्नांची ती जगावेगळी
वसुधा माझी असे आगळी
शृंगाराच्या रंगीं रंगते
नैराश्याच्या वेदिंत जळते
खंत तयाची नाही मजला
अर्थ तयांचा मला समजला
तूं तर राणी या स्वप्नांची
तूंच छेडली वीणा यांची
सप्त सुरांच्या हिंदोळ्यांवर
जीवन जगतों मुक्त कलंदर

—बाळ खारे
[सी. एस. ए.]

कलियुगांतील........ कर्ण

—कु० मीनाक्षी पळसुले
बी. ए. द्वितीय वर्ष

" कल्याण गेलें का हो ? "

" अं, मला कांही म्हणालीस ? " कसल्यातरी विचाराच्या तंद्रींतून खडबडून तात्यांनी विचारलें.

" नाही, म्हटलं कल्याण गेलं असेल, किती वाजलें आतां ? " पुन्हा शांताबाईंनी विचारलें. चुरगळलेल्या कोटाच्या आंतल्या खिशांतून एक जुन्या मेकचें पॉकेट वॉच काढत तात्या उद्‌गारले " दीड. "

" अगबाई, म्हणजे अजून तीन-चार तास तरी आहेत नाही मुंबई यायला ? " " हं " म्हणून तात्या खिडकींतून बाहेर पाहूं लागले आणि पुन्हा आपली शाल अंगाभोंवती गुरफटून घेऊन शांताबाईंनी डोळें मिटून घेतले.

मेल धावत होती. रूळ बदलतांना होणाऱ्या तिच्या 'खड्खड्' आवाजामुळे नेहमीचीच खड्खड्-धडधडीने गजबजलेली मुंबई आतां मिनीटामिनीटाला जवळ येत आहे ह्याची जाणीव तात्यांना वारंवार होत होती. जी होऊं नये म्हणून त्यानी कितीदातरी दुसरीकडे मन गुंतविण्याचा निष्फळ प्रयत्न केला होता. शेजारचे वयस्क पेन्शनर नाशिकला उतरेपर्यन्त त्यांना आपल्या चर्चींत सहभागी करुन त्यांच्याशीं चार गप्पा मारल्या होत्या. समोरच्या बाकांवरील कॉलेजतरुण वरच्या बर्थवर झोपायला जाण्यापूर्वी तो राहणारा कोठचा, काय शिकतो, कोठें शिकतो त्याच्या चवकशा त्यांनी केल्या होत्या. खिडकीजवळच्या एका पोरगेलेल्या बाईला 'तुमच्या तान्ह्या मुलाला पडसं होईल, खिडकी लावून घ्या,' असा उपदेशहि त्यांनी केला होता. परन्तु जसजशी रात्र वाढत होती तसतसे निद्रेने सगळ्यांच्या भोंवतीं आपलें जाळें विणलें होतें आणि पुन्हा तात्या व त्यांना नको असलेले विचार ह्यांचीच सांगड पडत होती.

आतांसुद्धा असेंच झालें होतें. थोडीशी झोप येईल तर बरें असें त्यांना वाटायला लागलें होतें. पण इतक्यांत कुठलें तरी स्टेशन आलें. गाडी थांबली. डब्यांतील सगळे प्रवासी मुंबईचेच असल्यामुळे डबा शांतच होता. फक्त एक भिकारीण आपल्या लहान मुलाला घेऊन आंत चढली व संडासजवळच्या कोपऱ्यांत अंग चोरुन बसली. गाडी एवढ्यावेळांत सुरूं झाली होती.

संडासांत जायला म्हणून तात्यांच्या शेजारचा तरुण विमा एजंट उठला आणि जाण्यापूर्वीच त्या भिकारणीवर कडाडला-- " ए बाई, इथे कां बसलीस ? तिकीट न काढतां फुकटांत बसायला जशी तुझ्या बापाचीच गाडी लागून गेली आहे कीं नाही !" त्याच्या तारसप्तकांतील आवाजामुळे डब्यांतील इतर प्रवासी जागे होऊन काय झालें म्हणून पाहूं लागलें होते. आणि ती भिकारीण त्या सगळ्या प्रकाराने बावरून जाऊन एखाद्या बाकांखालीं मुलासह झोपण्याकरितां जागा पाहूं लागली.

तो एजंट संडासांतून बाहेर यायला व ती बाई एका बाकांखालीं शिरायला एकच गाठ पडली. 'ए बाई, तिथें नको झोपूस. त्याने व जागे झालेल्यापैकीं दोन--चार जणांनीं एकदमच कलकलाट केला 'भिकारी साले, बाकांखालीं झोपण्याचं सोंग करतात आणि मागाहून लोकांचें सामान फोडून चोऱ्याहि करायला सरसावतात. मुंबई जवळ आल्याचीं लक्षणें आहेत हीं.' आतां मात्र तात्यांच्याने राहवेना. " लोकहो, तिच्या बापाची गाडी नसली तरी काय तुमच्या सासऱ्याची आहे होय ? तुमच्या वरच्या जागांवर तर ती येत नाही ना ? निजूं द्या बिचारीला खालती तरी. चोरी करायला तिला काय वेड लागलं होय. तुम्हीच तिला तो मार्ग दाखवून सूचित करून दिलात झालं. "

परंतु एवढ्या वेळांत आपली कड घेणाऱ्या तात्यांचं हृदय जणूं ओळखूनच कीं काय ती भिकारीण त्यांच्याच बाकांखालीं येऊन झोपली. 'सांभाळा आजोबा' कोठून तरी आवाज निघाला. हळूं हळूं ह्या विषयावरची

चर्चा निवळलीं आणि शांत झालेल्या डब्यांत तात्यांचें विचारचक्र पुन्हा सुरूं झालें.

मद्याच्याच प्रवाशांच्या तोंडचे 'मुंबई जवळ आल्याचीं लक्षणें आहेत हीं... भिकारीसुद्धा लुबाडतील' हे शब्द त्यांच्या कानांत पुन्हा पुन्हा घुमूं लागले.

आतां आपल्यावर मुंबईला जायची पाळी ज्याने आणली त्या आपल्या अकारण द्रवणाऱ्या मनाचा त्यांना राग आला व त्या निमित्ताने पुन्हा गतजीवनाच्या इतिहासांतील पानें त्यांच्या स्मृतींत फडफडूं लागलीं. विचारांच्या तन्द्रींत ते गुंगले. एकेक प्रसंग जणूं आतांच घडत आहे अशा ताजेपणाने त्यांच्या समोरून सरकूं लागला......

कोकणांतून फक्त चार इयत्ता शिकून आलेले तात्या देशावर मामांकडे राहायला आले होते. मामांनी आणखी दोन-तीन वर्षे पुढे शिकविण्याचा प्रयत्न केला. पण पांचवीची मर्यादा आपण कधीच ओलांडू शकलों नाहीं. शिक्षणाला तेथेच पूर्णविराम मिळाला. शेवटीं तूं जाणें व तुझें नशीब जाणें असें म्हणत मामांनी स्वतःच्या वशि-ल्याने आपल्याला फायरमन म्हणून रेल्वेंत चिकटवून दिलें व चढत चढत ड्रायव्हरची जागा आपण मिळविली. शिकलेले नसतांनाहि पगार चांगला मिळत असल्यामुळे आपण खुशींत होतों. शांताच्या रूपाने मनासारखी पत्नी मिळाल्याने आपल्या सुखांत आणखीनच भर पडली. दिनू व मंजुळेच्या रूपाने तर मूर्तिमंत आनंदच आपल्या घरांत अवतरला होता.

हळूहळूं बँकेच्या पासबुकांतील शिल्लकेचा वाढता आकडा पाहून आपल्याला मांस चढत होतं. रोकड रक्कमच हातांशीं असलेली बरी ह्या हिशेबाने आपण फंडच मागीतला. पेन्शन स्वीकारण्याचा आपल्या सर्व सहकाऱ्यांनीं दिलेला सल्ला नाकारून आपण आपलाच हट्ट चालू ठेवला. त्यांचें म्हणणें जर तेव्हा ऐकलें असतें तर कदाचित् आपल्यावर ही वेळदेखील आली नसती. रिटायर्ड झाल्यावर चांगला पसतीस हजारांचा ऐवज आपल्या हातांत पडला होता. वीस हजार खर्चून आपण स्वतःचें घर घेतलें. अनेक वर्षापासूनची स्वतःच्या घरांत राहण्याची आपली व शांताची हौस आपण पुरवून घेतली. परन्तु इतकेंहि करून पंधरा हजारांचे धनी होतोच नां आपण ? पण...प...ण...

पण आपला स्वभावच जिथे-तिथे नडतो ना आपल्याला. 'अगदीच कसा बाई इकडचा स्वभाव भोळसट' म्हणून प्रथम प्रथम मऊ शद्बांत आपल्याला सांगून पाहण्याचा शांताने प्रयत्न केला. पुढे पुढे तर 'तुम्ही आहात झालं भोळे सांब. पण माझी व मुलांची काय वाट ?' ह्या सारख्या शब्दांनी ती जरा रोकडे सवाल आपल्याला टाकूं लागली. दिनू देखील मोठे झाल्यावर आपल्याला 'कलियुगांतील कर्ण' याच नांवानें संबोधूं लागला. गांवांतील लोकांच्या तोंडून 'काय उदार माणूस आहे हा' अशीं स्तुतीचीं मुक्ता-फळें ऐकून आपण मोहरून जात होतों. कारणहि तसेंच होतें. मदतीची याचना करणाऱ्या कोणालाच आपण रिक्त हस्ताने पाठविले नव्हते.

समोरचे घारूअण्णा आतां तात्यांच्या डोळ्यापुढे उभे राहिले. सहा पोरांचे धनी होते ते. शिवाय घरीं म्हातारी आई आणि गृहस्थाचं उत्पन्न पाहावें तर फक्त वर्षाला वे एक वे च्या पाढ्यांत प्रमोशनने वाढणारें. कुठल्याशा खाजगी फर्ममधील कारकुंडा, त्यांचें उत्पन्न असें कितीसें असणार व तें वाढणार तरी किती ! Grow more money हा एकच विचार घारूअण्णांच्या डोळ्यांत घोळत होता. हो ना करतां करतां किराणा मालाचें दुकान काढायचें त्यांनीं ठरविलें, पण भांडवल ! तोच तर मोठा प्रश्न होता.

ऐन तिन्ही सांजेची वेळ होती. दोन तास झाले तरी अण्णा व आपण झोपाळ्यावर गप्पा मारत बसलों होतों. घारूअण्णा संभाषणाला झुलवीत होते. वधूपित्याची नालायकीच जणूं त्यांच्या तोंडावर होती. चहा घेऊन बराच वेळ झाला होता. घरच्या सुखदुःखाच्या, सुखाच्या कसल्या, दुःखाच्याच गोष्टी घारूअण्णा उगाळीत होते. "काय करावें, ह्या महिन्याला कापडवाल्याला सहा महिन्यापूर्वीचें बिल दिलें तर अजूनहि मुलांचे कपडे पुन्हा फाटलेलें. घरमालकांनीं देखील नुकतीच नोटीस दिली आहे मला घर सोडल्याबद्दल; शिंचा साला."

"कां भांडलात कीं काय घर मालकाबरोबर ?" तात्या

"छे हो, ऑफिसांत साहेबाच्या लाथा खायची सवय झालेल्या कारकुनाची काय बिशाद लागून गेली

आहे कुणाशीं भांडायला ! तात्या, अहो सहा महिन्यांचें भाडे मी दिलेंच नाहीं. मग तो बापडा नोटीस नाही देणार तर काय ?"

"शिव, शिव ! घारू अण्णा, कसें होणार तुमचें !" आपल्या नेहमीच्या सवयीमुळे अभावितपणे मन द्रवून आपण बोलून गेलों. नकळत आपल्या पायावर धोंडा पाडून घ्यायची बुद्धी कोठून आली कोण जाणें आपल्याला ? ऐन तिन्ही सांजेला जणूं आपण स्वतःच लक्ष्मीला हात धरून बाहेर काढून द्यायला निघालों होतों. "एखादा छोटेखानी धंदा तरी करा... दुकान म्हणा, डेअरी म्हणा." तात्या उपदेश करूं लागले. "तो विचार कधीचाच माझ्या मनांत रेंगाळतो आहे. किराणा दुकान काढावे म्हणतो मी एखादें. कसा काय वाटतो बेत ?" संमतिदर्शक उत्तराकरितां अण्णा तात्याकडे पाहूं लागले.

"वा, वा छान, खपला माल तर नफा. न खपला तर अहो, पोराबाळांच्या घरांत लागतोंच आहे — तोटा म्हणून व्हायचा नाही." तात्यांनी शेरा मारला.

"तात्या...प...ण..." तात्याकडे पाहतांनाहि अण्णा चाचरूं लागले. "देतां थोडें भांडवल तुम्ही मला उसनें म्हणून. म्हणाल तें व्याज देईन. एखाद्या सावकारा-पेक्षा घरगुती व्यवहार बरा. हप्त्या-हप्त्याने फेडीन बघा तुमची रक्कम. देता कां १२ हजार ?"

"बारा हजार काय करायचें अण्णा ? किराणा मालाला एवढे लागतात होय ?"

"तसं नव्हे तात्या. अहो, आधी माझी किराणाची थकबाकी देईन, घरभाडें चुकतें करीन तेव्हा पुढे दुकान. भाडें दिलें कीं बघा मला शेजारची खाली होणारी खोली मिळेल. हो, आमचें दुकान सुरवातीला घरींच ठेवणें बरें, हीच संभाळील सुरवातीला. वस्या येईलच मग हाताशीं, दहावींत आहे तो सध्या."

"इतकें जरी नाहीं तरी थोडी फार मदत करीन बघा अण्णा तुम्हाला. सध्या सहा हजार देईन."

"असं नका करूं तात्यासाहेब, पाया पडतो बघा तुमच्या" आणि खरेंच अण्णांनी त्यांचे पाय धरले. शेवटीं हो नाही करतां करतां दहा हजार द्यायला ते कबूल झाले.

"बँकेंतून आणल्यावर आठ--दहा दिवसांत देईन तुम्हाला रक्कम अण्णा." जणूं हर्षवायू होऊन अण्णा उठले. त्यांच्या लाचार मुद्रेवर समाधानाचें हास्य पसरलें,

"हें हो काय ? लोकांना देतां देतां आपल्या हातीं शेवटीं करवंटी राहील व मग येईल दारोदार फिरायची वेळ...... कांही तुमच्या हाताला हाड" शांता उसळली.

"अग अग पण" आपण तिची समजूत काढत म्हटले----

"तुझ्या जिभेला आधीं कांही हाड---- वास्तु तथास्तु म्हणतं बघ नेहमीं"

"खरेंच मेलं, इडा-पिडा टळो नू अमंगळ पळो" बोटें मोडून कानशिलावर ठेवत शांता बोलली, "पण मी म्हणते," दहा हजार कशाला ? पांच--सहा हजार पुरे झाले कीं ?"

"अग राहूं दे, कधीं सुद्धां बिचाऱ्याला बायकोला दोन धड पातळें घेतां आली नाहीत तर हौशीची गोष्टच सोड. मी तुला पुष्कळ पातळें घेतों म्हणून तुझ्या लक्षांत येत नसेल. घालीना बिचारा दुकान,"

"अहो पण त्याच्याकडून लिहून तरी घ्या कधी देतील ते" शेवटचा धोक्याचा इशारा देऊन शांता फणकाऱ्याने आंत निघून गेली. सुगृहीणीचें 'गृहीणी सचिव' हें कर्तव्य तिनें पार पाडलें होतें. परंतु नवरे--शाहीचा नेहमीचा पत्नीचे न ऐकण्याचा हक्क आपण बजावला. आठ दिवसांत घारू अण्णांना दहा हजार रु. देऊन आपण मोकळे झालों. नारायणाच्या फोटोसमोरच पैसे न बुडविण्याची शपथ अण्णांनी वाहिली. शांताच्या म्हणण्याप्रमाणें कांही तरी लिहिलेलें असावें म्हणून आपण प्रॉमिसरी नोट लिहून घेतली.

दहापंधरा दिवसांतच घारुअण्णांचें दुकान थाटलें गेलें. "पहिल्या खरेदीचा मुहुर्त तुमच्याच हस्ते होऊं द्या" म्हणून त्यांनी आग्रह धरला, त्यांच्या तराजुने पहिली विक्री माझ्याच करतां केली. आपण एक शेर साखर घेतली. बोहनी गोड झाली. आपला किराणा आपण त्यांच्याचकडून आणत होतो. महिना २५--३० रु. फिटत होतें.

तीन-चार महिन्यांतच दोन नौकर ठेवण्याइतकें रुप सुदैवाने अण्णांच्या दुकानाला लाभलें; कामाचा व्याप वाढला. पण हळू हळू नोकर आपले सामान द्यायला कां कूं करूं लागले, कुचराई करूं लागले. हल्का माल येऊं लागला होता. शांता म्हणायची मुद्दामच बारुअण्णांनी तसा सल्ला दिला असेल त्यांना. पण ते अशी फूस देतील हें मला पटलें नव्हतें. कारण अण्णाजवळ तसें बोलतांच त्यांनी आपल्यासमोरच नोकरांची चांगलीच हजेरी घेतली होती.

बाकी वर्ष-सहा महिन्यांतच अण्णांच्या घराचें रूप पालटलें. दोनच धडोती नेसणाऱ्या त्यांच्या बायकोच्या अंगावर बाहेर जातांना गर्भरेशमी, जरीचीं पातळें दिसूं लागलीं. सणाला देखील मुलांना कपडे करूं न शकणाऱ्या अण्णांनी सगळ्या मुलांना कपडे केले. बऱ्याला हिंडायला सायकल आली. अहो गांवांत पाठ-वायला, सामान आणायला आतां बरें पडेल. अण्णांनी स्पष्टीकरण केलें. अण्णांच्या मनगटावर नवें घड्याळ आलें. बऱ्याचा रूबाब आणखीनच वाढला. महिन्याचा थोडासा हप्ता वाढवा म्हणतांच अण्णा आनंदाने कबूल झाले, व पुढच्याच महिन्यापासून ती सूचना अमलांत आणण्याचा आपला विचार त्यांनीं बोलून दाखविला. मात्र त्या महिन्यांत त्यांच्याकडे पाठविलेल्या सामानाच्या यादींतील बहुतेक जिनसा संपल्यामुळे मिळूं शकल्या नाहीत. 'एक दोन दिवसांत पाठवितो.' असा त्यांचा निरोप आला होता.

आणि पुढच्या महिन्याला पाहतो तर सामान यण्याऐवजी व वाढलेला हप्ता मिळण्याऐवजी अण्णांनी खुशाल कोर्टांत नादारी पत्करल्याचें ऐकलें. मला शक्यच वाटलें नाही; म्हणून त्यांच्याकडे गेलो, तर गृहस्थाच्या दाराला कुलूप ! मुलांसह बायकोला माहेरी पाटवून तो मला 'मनुष्य मला तोंड दाखवायलासुद्धा जाग्यावर राहिला नाही.

आपणच जबरदस्त धसका घेतला. त्यांतच अर्धा--गाचा पहिला झटका आपल्याला आला. बरें तर बरें ! दिनू बी. एस्सी. ची परीक्षा होऊन सुटींत घरी आला होता. धावपळ करायला तोच होता. पण सगळा खर्च कशांतून होणार ? कमावते असे घरांत कोणीच नव्हते.

नुसतेंच पदरचें मोडून खायचें नव्हतें तर माझ्या आजाराचाहि खर्च होता. दोन हजाराला कोठून कशा वाटा फुटल्या देव जाणें !

हळूंहळूं आपली तब्येत सुधारली. अण्णांनी वकीलाला एक हजार व जजला दोन हजार रु. लाच देऊन आपल्या मनासारखा निकाल लावून घेतला असें सगळ्या गावांत बोललें जात होतें. हेंच तीन हजार सुखा-समाधानाने अण्णांनी मला दिले असते. व बाकीचें देत नाही म्हटले असते तरी........जाऊं द्या.

दिनू मात्र खटला भरून त्यांच्या घरावर जप्ती नेण्याची भाषा बोलत होता. पण आपण त्याच्या उसळत्या तरुण रक्ताला रागावून आवरून धरलें. त्यांनीं प्रॉमिसरी नोट लिहून दिली होती. ती पाहण्याचा दिनूनें हट्ट धरला. "हे काय तात्या, ही नोट मूळ लिहितांनाच एक वर्ष आधीचें साल घालून लिहिली आहे कीं ! इतकें कसें तुम्ही पाहिलें नाही तात्या ?"

अरे रामा, पुरता गळा कापलान् केसाने अण्णांनी माझा ! दिनू, अरे मला काय माहीत कीं प्रत्यक्ष नारायणाच्या फोटोसमोर अण्णांची खोटी शपथ घ्यायची हिंमत होईल."

"तात्या, पैशांच्या देवघेवीच्या बाबतींत देवाच्या फोटोसमोर, नव्हे देव नसलेल्या, कांचेआड लाकडी चौकटींत बसविलेल्या देवाच्या फोटोसमोर, चित्रासमोर घेतलेल्या शपथा पाळयला हें कांही सत्ययुग नाही लागून गेलें. कलीयुग सुरूं आहे म्हटलं."

"जाऊं दे ! नारायणार्पण करतो मी ती रक्कम. नाहीतरी माझ्याच कमाईची होती ती." दिनूचें तोंड बंद झालें. परन्तु त्याच्या मनांत मात्र 'माझ्याच कमा-ईची" ह्या शद्बाने आपल्याविषयीं कायमची अढी निर्माण झाली. प्रत्यक्ष सख्या मुलांत व माझ्यांत अबो-ल्याची भिंत पडली. बदलत्या पिढीच्या बदलत्या विचारा-मुळे उत्पन्न झाली होती ती.

आपला अबोला फक्त एकदांच मोडला होता. दिनू बी. एस्सी. पास झाल्याची तार आली तेव्हा. त्याला एम्. एस्सी. ला जायचे होतें. आणि त्याकरितां पैशाची जरूर होती. म्हणून केवळ आपली

तोंडें हललीं. शेजारधर्म करणाऱ्या मला दिनूला रक्कम न देणें शक्यच नव्हतें. माझ्या फंडांतील उरलेले सगळे पैसे, अडीच तीन हजार मी त्याला एम्. एस्सी. च्या दोन्ही वर्षांकरितां एकदमच दिले व पोष्टांत तेंथेच ठेव म्हणून सांगितले. मी म्हातारा, पांगळा दर महिन्याला मनीऑर्डर करायला कसा जाऊं पोष्टांत ? दिनूने देखील ते स्विकारले. पण न बोलतां 'न जाणो आतां नेले नाही तर तात्या पुन्हा कोणाला तरी उसने देतील.' असें वाटलें असावे त्याला. चार--पांच दिवसांतच तो मुंबईला आला. पुढे शिकायला.

'मी सगळे पैसे नेल्यानंतर तात्या नि आई काय खातील' ह्याचा विचारसुद्धा त्याने केला नाही. बाकी कां करावा ? पैसे उसने देतांना दिनू--मंजूचें कसें होईल ही काळजी मी तरी कोठं केली ? मला फक्त एकच गोष्ट हवी होती. माझ्या उदार 'कर्णत्वामुळे' लोकांत मोठेपणा. पण ह्या कलियुगांत मला तो देखील लाधला नाही. माझ्या भोळसटपणाबद्दल जगाने नांवेंच ठेवली.

कधी नाही ती लोकांपुढें हात पसरायची वेळ मला आली. व मला कळून चुकलें कीं मी ज्यांना प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरित्या मदत केली त्यांपैकी कोणीहि मला माझ्या बुडत्या स्थितींत काडीचा देखील आधार दिला नाही. शेवटीं घर गहाण टाकण्याशिवाय गत्यंतरच नव्हतें. सावकार देखील लुच्चा साला! नगद वीस हजाराच्या घरावर फक्त पंधरा हजार दिले लेकाने.

पण जणूं दुर्दैवच माझ्या मागे हात धुवून लागलें होतें. पण मी तरी असें कां म्हणावें ? कदाचित् माझी सत्वपरीक्षा पहायला विधात्यानेच तशी योजना केली असेल. पूर्वीच्या युगांत हरिश्चंद्रादि त्या कसोटीला उतरले. आमच्यासारखी माणसे कलीयुगांत कोठली उतरायला ? आम्हाला आज आमच्या कृतीबद्दल पश्चात्ताप झाला आहे— मधूनच तशी जाणीव होत आहे.

द्वापार युगांत जेव्हा सत्य—उपकार ह्यांना अतिशय महत्व होतें तेव्हा देखील इंद्राने कर्णाजवळून कवच—कुंडलें काढून घेतली. अर्जुनाचा जय व्हावा म्हणून— लष्कराच्या भाकरी भाजण्याच्या फुकटच्या धंद्यांत, अर्जुनाचा फायदा करण्याकरितां. पण कर्णाला त्याच्या बदल्यांत एक शक्ति मिळाली होती. आणि मला ? दिनू व कांही ठराविकच लोक मला 'कली-युगांतला कर्ण' म्हणतात. खरचं आहे कां माझ्यांत अंश कर्णाचा ? जर असेल तर मी माझ्या स्थितीबद्दल पश्चाताप कां करूं ? माझ्या

उपकारांची फेड जरी लोकांनी अपकारांनी केली तरी मला ह्या कलियुगांतील लोकांनी जिंवत ठेवलें हेंच नशीब.

ज्या दिवशीं मी घरावर पंधरा हजार रुपये आणले त्याच दिवशीं सध्याकाळीं हिची धाकटी बहीण अचानक दारांत उभी. नवऱ्याच्या व्यसनीपणाला कंटाळून, घरा-दाराचा त्याग करून, मुलाबाळांना दूर लोटून बहीणीच्या दारीं आश्रयाला आली होती. नर्सिंगचा कोर्स घेऊन १-२ वर्षांतच स्वतःच्या पायावर उभे राहण्याचा तिचा विचार होता. प्रत्यक्ष बहीणीने शांताने त्याला आपला अप्रत्यक्ष नकार दिला. आपल्या ऑफिसांत—स्वयंपाकघरांत शांता तिला म्हणत होती "रमा, पण आतां मी परक्याची आहे. माहेरच्यांना गोळा करून ही आपलेंच घर भरतें असें लोक म्हणतील. तुझी एक दोन महिन्यांची गोष्ट असती तर निराळी. पण मी तरी एक दोन वर्षांकरितां ह्यांना कसें म्हणूं !"

मी घरांत नाही असें समजून शांता बोलली. पण मी बाहेरून सगळें एकलें व चटकन पुढें होऊन म्हटलें "माझी हरकत नाही. मी देखील माझ्या बहिणीला अशा दुःखाच्या खाईत लोटले नसते. तिची किंमत नाही त्या घरांत रमाने कां जावे ! आज उद्या मंजू गेल्यावर आपल्यालाहि एकटें वाटणार नाही." रात्री निजतांना शांता आपल्यावर चिडली—

"माझंच मेलीचं काय जातय, मी जिथे माझ्या सुद्धां माणसांना, प्रत्यक्ष माझ्या पाठच्या बहिणीला सुद्धा तोडायला तयार होते, ती काय तिची वैरीण म्हणून होय ? माणसानं आधी आपलें पहावें व मग पाय पसरावेत. तो दिनू रागावून गेला तेवढा पुरे नाही का झाला ?" अबोला असला तरी जातांना नमस्कार करून जाणारा दिनू तात्यांना आठवला व त्यांना स्वतःचाच राग आला. "अग, पण जें आपण खाऊं तेंच तिला देऊं. तिची अडचण निभावून नेली की झालें. चालायचंच हें. उद्या दिनूला एकादी नोकरी लागेल, मी एखादा धंदा करण्याचें म्हणतोच आहे. आतां हां हां म्हणतां घेऊं आपण घर सोडवून. आयुष्यांत कधी खांचखळगे, कधी सपाट प्रदेश तर कधी डोंगर—माथे हे यायचेच."

"धंदा तुमच्यासारख्या भोळसटांनीं करायचा नसतो. ते काम अण्णानाच साधतें." शांता.

पुन्हा माझ्या जखमेवरची खपली निघाली. अशा अनेक रात्रीं वादांत जाऊनहि आपलें एकमत कधीच झालें नाही.

रमाचा कोर्स सुरूं झाला. दोन वर्षें सुखाची गेली.

पण मग...... मग मात्र......

लोकांच्या नजरा माझ्या व रमाच्या बाबतींत दूषित झाल्या. ही लोकापवादांची फोनो रेकॉर्ड किल्ली दिली नाही तरी सुरूं होते व सिनेसंगीतसारखी घरांघरांतून पसरते.

रमाच्या नवऱ्याच्या कानीं ह्या गोष्टी गेल्या. त्याने दोनदा येऊन रमाला नेण्याचा प्रयत्न केला, पण दोन्ही वेळेला आपण घरींच असल्याने तो प्रसंग टळला. पण गांवांत उगीच तमाशा नको म्हणून एका रात्रीं रमाच त्याच्याकडे निघून गेली. माझ्या दुःखावर फूंकर घालण्याकरिता, पण जणूं जगाला माझ्या दुःखावर डागण्या द्यायला एकट्याला मोकळे सोडून ती त्या दुःखांत आपली होळी करून घ्यायला चालती झाली. एका बोलक्या चिठ्ठीचें प्रतीक सोडून—

"ती. तात्या,

सा. न.

मी केवळ एक वर्षाचा कोर्स अपुरा टाकून जात आहे. पण लोकांनी आपल्याला उदारच म्हणावे असें मला वाटतें. तुमच्या भोळेपणावर भलतांच संशय माझ्यामुळे येत असला तर मी गेलेलीच बरी. माझें नशीब अन् मी ह्यापुढें वाटचाल करूं कशी तरी. त्यांत तुमच्यासारख्या उपकारकर्त्याची परवड नको."

—रमा"

शांताला पुन्हा माझ्यावर वरकडी करण्याची संधी मिळाली. पण मग मी मात्र तिच्याच सांगण्याप्रमाणे वागायचें ठरविलें. उरलेल्या पैशांपैकी चांगले ९–१० हजार खर्चून मंजूला सर्वदृष्टीने सुस्थळ पाहून आपण उजवून टाकली. न जाणो पुढें पैसा नाही राहिला आपल्या हातांत तर! तिच्या नशीबाचे कारागीर बनून आपण दोषी नको ठरायला.

आणि माझ्या कर्तव्यांतून मी थोडाफार तरी मुक्त झालों आजपर्यंत ज्या घरांत मी राहिलों, वागलों अनेकांना मदत केली. सगळ्या अडीअडचणींशीं झगडून सामना दिला. त्या माझ्या घराला मात्र मुकण्याची वेळ मला आली. कुटुंबांतील एखाद्या व्यक्तीसारखे आपलें त्या घरावर प्रेम होतें. पण काय करणार? गहाणाची रक्कम भरून मी तें सोडवूं शकलों नाहीं. घरावर जप्ती येणार, ही बातमी जेव्हा आपल्याला गावांत कळली— नव्हे, जें अटळ होतं त्याची सूचना मिळाली तेव्हा माझ्यासारख्या पिकल्या पानाने काय करावे? कोणत्या तोंडाने मी दिनूला तूं नोकरी करून पैसे फेड असें म्हणूं.

माझ्या स्वभावामुळे घरावर सील लागण्याचा प्रसंग ओढवला. माझ्याने तो पाहवत नाही. मी गांव सोडून जाऊं शकतों. दिनूला मी आग्रह कां करावा? अजून लग्न झालें नाही. आतां करून द्यायला माझ्यांत कुवत नाही. त्याच्या आयुष्याचा विचार त्याने तरी केव्हा करायचा? बरें झालें दिनूला आपण घर कर्जांत गेल्याचें कळविलें नाही म्हणून. माझ्याशी अबोला असला तरी तो 'माझा' मुलगा आहे. घराविषयींचें त्याचें प्रेम फक्त मीच जाणूं शकतों. त्याच्या खोलीवर आतां तो एकटा नाही तर आणखी आपण दोघे! मी केलेली 'येत असल्या'ची तार पाहून तो स्टेशनवर येईल. उगीच केली तार. घाबरून जायचा नाही तर पोरगा!"

इतक्यांत, "अहो, ऐकलं का, उठा कीं जरा. तो बघा दिनू त्या बाजूला आपल्यालाच शोधतो आहे. तुम्ही दिसलाच नाहीत बघा त्याला." शांताबाईंच्या बोलण्यानें तात्या उठले. "म्हणजे मुंबई आली तर?" असें म्हणतच त्यांनी बाकाखालीं बॅग ओढायला हात घातला, आणि......आ......णि.

पुन्हा एकदा आयुष्यांतील एक नेहमीचाच अनुभव त्यांना आला. तोंडावर उदासीनतेची आणखीनच कळा पसरली. म्हणजे त्या भिकारणीने— जिची मला दया आली तिने— ह्या कलीयुगाला अनुसरून माझ्या पेटीसह पोबारा केला तर!

कांहीच न बोलता नुसती वरची वळकटी उचलून ते निघालेले पाहून "हें काय? नेली वाटतं पेटी त्या मेल्या भिकारणीनं, केव्हा उतरली बाई कोण जाणें." शांताबाई न राहवून उद्गारल्या.

आणि त्या बरोबर "पहा आजोबा, आम्ही काय म्हणत होतो, काय म्हातारे बाबा आला का अनुभव! अहो ही जुनी पिढी अशीच. त्यांचा आपल्यावर विश्वासच नाही." एक ना दोन. अनेक आवाज डब्यांतून निघू लागले. पण तें ऐकायला तात्या डब्यांत कोठे होते? ते केव्हाच खाली प्लॅटफार्मवर उतरून दिनूकडे चालायला लागले होते. पिशवी, तांब्या व टिफीन घेऊन शांताबाईंनाहि तिकडे त्यांच्यामागे जाण्याशिवाय गत्यंतर नव्हतें.

आणि आजूबाजूला यंत्रयुगांतील— कलियुगांतील मुंबईची इंजिनें आपल्या कर्कश शिट्यांनी प्लॅटफार्मवरील सगळ्यांच्याच गोंधळाला साथ देत होती.

निसर्गकवि :

मंगेश पाडगांवकर

—कु. सुलभा आरस.
एम्. ए. द्वितीय वर्ष

निसर्ग! बालकवींना आपल्या सौंदर्याने वेड लावणारा निसर्ग! चिरनूतन अविनाशी व अवर्णनीय सौंदर्याने प्रतिभावंतांचा अंतःसागर हेलावून टाकणाऱ्या ह्या निसर्गाचें सामर्थ्य विलक्षण तर खरेंच! पण त्याचें केवळ वस्तुनिष्ठ बाह्यवर्णनच हुबेहुब साधणाऱ्या निसर्गकवितेच्या परंपरेला धक्का देणारी बालकवींची कविता त्याहून कौतुकास्पद मानायला हवी. निसर्गाचें मानुषीकरण करुन त्याच्याशी तादात्म्य पावून त्या बेहोशींत त्याच्या सौंदर्याचीं गाणीं त्यांनी गायिली. फुलराणींतील चैतन्यमय निसर्गसौंदर्याने रसिक मुग्ध झाले. ह्या निसर्गाचींच कवनें प्रामुख्याने गाणाऱ्या मंगेश पाडगांवकरांच्या रुपाने आज बालकवींचा पुनर्जन्मच झाला आहे, असें म्हटल्यास अतिशयोक्ती होऊं नये. 'धारानृत्य', 'जिप्सी' आणि 'छोरी' या तीन काव्यसंग्रहातून रसिकांपुढे आलेल्या पाडगांवकरांच्या कवितेचे कांही मौलिक गुणविशेष येथे प्रगट करावेसे वाटतात.

'धारानृत्य' ह्या त्यांच्या क्रमाने पहिल्या असणाऱ्या काव्यसंग्रहांत प्राथमिकता जाणवावी, अनुकरणाचा वास यावा यात आश्चर्य नाही. नव्याने काव्यनिर्मिति करणाऱ्या कवीवर त्याच्याच वाचनाचा कळत नकळत होणारा अपरिहार्य परिणाम येथेहि जाणवतो. पाडगांवकरामधील 'कवि' धारानृत्यांत जागा झाला होता पण त्याचा संपूर्ण विकास अद्याप व्हावयाचा होता. त्याच्यावर संस्कार होत होते. निसर्गाशी बेभानपणे तद्रूप होऊन त्या धुंदींतून अनुभवाचे विविध पदर साकार करणाऱ्या बोरकरांच्या 'दूधसागरा'ने त्यांच्या प्रतिभेला प्रथम छेडले. निसर्गाचें वेड प्रथमपासूनच पाडगांवकरांच्या रोमरोमीं भिनलेलें होतें. त्यांतच बोरकरांच्या कवितेने प्रेरणा दिली. साहजिकच बोरकरांच्या 'जलद भरुनि आले' या कवितेंतून पाडगांवकरांची 'आले मेघ भरून' ही कविता उदयास आली आणि—

कुणि कलशांपरि, कुणि मयुरांपरि,
कुणि काजळ भरल्या नयनांपरि,

अशा सार्थ उपमेने मूळ कल्पना शृंगारिली गेली. 'वसंतसेनेपरि धरा ही उभी जळांत भिजून' असा वर्षाऋतु आळविणारे पाडगांवकर 'ग्रीष्म–गीत'हि तितक्याच तन्मयतेने गातात. कारण त्यांच्या आशावादी दृष्टीला ग्रीष्माने होरपळलेल्या चराचरांच्या वेदनांत 'उद्याची प्रेरक दिव्य तरारी' दिसते. निसर्गाचें 'रुद्रसौंदर्य'हि त्यांना स्वागतार्ह वाटतें. कारण—

निसर्ग जिकडे तिकडे मंगल,
उरीं तयाच्या अमृत भरले
तो जननीसम प्रेमसुधाकर !, अशी त्यांची श्रद्धा आहे.

'धारानृत्यां'तील प्रेमकविताहि कांहीशी सांकेतिक वाटते. 'मीलनरात' किंवा 'चिर-मीलन' मधील प्रेमभावना ठराविक स्वरूपाची असली तरी 'सखि तूं' मधील कल्पना प्रेमाची आध्यात्मिक बाजू रंगविण्याचा एक प्रयत्न आहे. 'प्रकाशांतला शृंगार' मधील भाववृत्ति मात्र वेगळ्याच थाटाची दिसते. प्रकाशांतले अपुलें मीलन' निळी आठवण होऊन उरेल ही अभिनव कल्पना त्यांतून साकार झाली आहे.

'धारानृत्य' मधील सामाजिक कवितेचा मुखवटा व अंतरंगहि कुसुमाग्रजांच्या सामाजिक कवितेची आठवण करून देणारे आहे. महायुद्धांचे उद्घोष, समाज जीवनांतील तज्जन्य विषमता, दलितांचें दैन्य, भांडवलशाही, अन्याय, गांजणूक या सर्वांचा अत्यंत प्रखरपणे निषेध करून क्रांतीचा जयघोष गाणारी कुसुमाग्रजांची कविताहि पाडगांवकरांना स्फूर्ति देणारी ठरली. अन्यायाचा 'बळि' किंवा 'आगगाडी व जमीन' या रूपकांतून भांडवलशाही व दडपलेली जनता यांचें भीषण दृश्य रंगविणारे कुसुमाग्रज शांति, समता, मानवतापूर्ण नव्या युगाबद्दलचा आशावादहि प्रगट करतात. पाडगांवकरांनी ह्याच क्रांतिकारक वृत्तीचें दर्शन 'आला वादळवारा,' 'त्यांचें राज्य उद्याचें,' 'नवा इतिहास' इ. कवितांतून घडविलें आहे. 'हें जीवन–क्षितीज आज उग्र भयद वाटत आहे.' कारण युद्धाच्या भडकलेल्या ज्वाळांतून विनाश स्पष्ट

दिसत आहे. तरी पण कवीला क्रांतीचा 'वादळ वारा' सुटल्याची जाणीव होते. 'अणूच्या गर्भांतील क्रांतीची शक्ति' कवीला धीर देते. त्यांतूनच उद्याचें राज्य 'अखंड श्रमुनि अर्धनग्न अनिकेत क्षुधार्त अशांचे' असल्याचीं स्वप्नें कवि रंगवितो. मग—

'ये शुचिंता समता घोषित ये
ये मानव ये हे मानव ये'

असा अनिलांचा 'मानवता' वादहि अभिव्यक्त होतो.

एकंदरींत 'धारानृत्या' मधून ऐकू येणारे सामाजिक कवितेचे व निसर्गकवितेचे बोल कुसुमाग्रज, अनिल, बोरकर इ. चें अनुकरण सूचवितात. त्या अनुकरणांतून लक्षांत येणारी दुसरी गोष्ट म्हणजे त्या कवितांतील अनुभव संपूर्णतया पाडगांवकरांचे स्वतःचे नव्हत. 'छोरी' च्या प्रस्तावनेंत त्यांनी स्वतःच म्हटल्याप्रमाणे ह्या आरंभीच्या काव्यांतील अनुभव स्वतःचे नसून त्यांनी आवडीने वाचलेल्या कवितांतील अनुभवांची अवस्था त्यांच्या मनांत निर्माण होई. त्या मनोवस्थेस शब्दरुप देण्याची ही धडपड होती. बोरकरांदिपैकी कुणाच्या तरी अनूभूतीचा प्रतिध्वनी किंवा तरंग म्हणजे या प्रारंभीच्या कांही कविता होत. म्हणजे कवितेचा आशय हा असा उसना घेतलेला आणि आविष्कारपद्धतीहि काव्यनिर्मितीच्या प्राथमिकतेमुळे वस्तुनिष्ठ वर्णन, नादसौंदर्य यांना भाळलेली. तेव्हा उपऱ्या अनुभूतीला आलंकृत करण्याखेरीज कवि तरी काय करूं शकणार होता ? म्हणूनच कल्पनेच्या कोशांतून उपमा, उत्प्रेक्षा, रुपकांची विविधरंगी फुलपाखरें उडवून पाड–गांवकरांनी आपली कविता शृंगारण्याचा प्रयत्न केला. 'पर्णांची किलबिल......, कुरणांतील मखमल......, इंन्द्रधनूच्या रसांत भिजलेला चंद्र......, छायांची मखमली कुजबूज......, या व इतर कल्पनातुषारांनी काव्यांत नादमयता व शब्दसौष्ठवहि आलें. 'शहारला काजवा' ही एकच कविता या कारागिरीचीहि साक्ष देण्यास पुरेशी आहे. भावाभिव्यक्तीहि स्थूल स्वरूपाची आहे. याला कारण त्या भावानुभवांत पाडगांवकरांचें स्वतंत्र व्यक्तित्व दिसत नाही.

काव्यनिर्मीतीच्या सतत प्रयत्नांतून तिचा साचा बनत गेला आणि त्या साच्यांत अनुभव चपखल बसावे एतदर्थ क्वचित् त्यांना मुरड घालावी लागली तरी त्यांनी पर्वा केली नाही. परंतू अनुभवावर जेव्हा असा अन्याय होऊं लागला तेव्हा काव्यांत निर्माण झालेल्या सौंदर्यात कलेपेक्षा कारागिरीच जास्त प्रत्ययाला यावी ह्यांत आश्चर्य नव्हते. परक्याच्या अनुभवांना पाडगांवकरांच्या व्यक्तित्वाच आकार येऊं शकला नाही याच अर्थाने त्यांचें संपूर्ण व्यक्तित्व स्वतंत्रपणे 'धारानृत्यांत' प्रगटलेलें नाही असें म्हणावेसें वाटतें.

'धारानृत्यांतील' या मर्यादा त्यांना जाणवूं लागल्या. स्वतः अनुभव घेण्याची क्षमता वाढली. ते अनुभव त्यांच्या व्यक्तित्वाशीं एकरूप होऊं लागले. त्यामुळे सांचेबंदपणाचें बंधन त्यांना मानवेना. अशा रीतीने पाडगांवकरांच्या कवितेंत खऱ्या अर्थाने अन्तर्बाह्य परिवर्तन घडून आलें. अनुभूति व अभिव्यक्ति त्यांचें स्वतंत्र वैशिष्ठ्य घेऊन मूर्त होऊं लागली. 'जांभळी नीज ये' ही या संक्रमणा-वस्थेची निदर्शक अशी पहिली कविता होय. 'धारानृत्य' नंतर जिप्सींतील हें परिवर्तन चटकन लक्षांत येणारें आहे. त्या मानाने 'जिप्सी' पासून 'छोरी' पर्यंतची त्यांची काव्यसरिता फारशी पुढे गेलेली दिसत नाही.

'जिप्सी'चें प्रतीक घेऊन त्यांनी आपल्या महत्वा-कांक्षी सृजनशील मनाची नवी ओढ व्यक्त केली. काव्यनिर्मितीचे सांचे, कवितेच्या सौन्दर्याचे कांही संकेत म्हणजे कैद असेंच या भटक्या जिप्सीला वाटूं लागलें. स्वानुभव, आविष्कारपद्धति यांची ठराविकता जाणूं लागली. कलावंतांची अनुभवसृष्टि बदलत असतो, निर्मितीस सांचेबंदपणाचा स्पर्श झाला की सृजनता खऱ्या अर्थाने नष्ट होतें, कलानिर्मितीची प्रक्रिया सांच्या- इतकी सोपी खास नाही हें जाणवून त्यांच्या मनांतील 'जिप्सी'ची आस्थिरता वाढली. स्थिरता हा काव्याचा आत्मा होऊं शकत नाही हें त्यांच्या सृजनशील मनाला पटलें कारण—

'कधी कधी पहाटते उरीं आगळी प्रतीति' असा अनुभव त्याला येत होता आणि मग—

जाचूं लागते जिप्सीला ज्ञात विश्वाची चौकट
आणि जाणवतें कांही गूढ– अंधूक– पुसट !
खेळ मांडलेला सारा पुन्हा उधळाया सजे
आपणच निर्मिलेलें आपणच मोडूं धजे !

आपणच निर्माण केलेले संकेत, सांचे आपणच मोडण्याचें सामर्थ्य त्यांच्यांत आलें कारण स्वतःला कांही अस्फुट, गूढ जाणवूं लागलें होतें, नवें कल्पनाविश्व गवसलें होतें. गूढ, अंधूक का होईना जाणवूं लागलें होतें, यालाच फार मोठा अर्थ होता. त्यांतूनच पाडगांवकरांची पुढील कविता रसिकांसमोर येऊं शकली.

'जिप्सी' आणि 'छोरी' मधील कवितांचा 'निसर्ग' हा स्थायीभाव म्हटला तरी चालेल. त्यांच्या कवितेला मूळ प्रेरणा निसर्गाने दिली. शिवाय त्यांच्या मनाची घडणच अशी आहे की निसर्ग त्यांचा जिवलग मित्र बनावा. या दाट मैत्रींतूनच त्यांच्या भावानुभवांच्या हातांत हात घालून निसर्ग त्यांच्या कवितेंतून विहरतांना दिसतो. निसर्गदर्शनाने मनांत तरळणाऱ्या रंग, गंध, स्पर्श-संवेदनांतूनहि काव्यनिर्मिति होऊं शकते ही नवी जाणीव त्यांना झाली. निसर्गाशीं त्यांच्या भाववृत्ती तद्रूप होऊं लागल्या, म्हणूनच प्रस्तुत काव्यसंग्रहांतील सर्वत्र कवितांतून निसर्ग आणि त्यांची अनुभूति वेगळी करतां येणें अशक्यच आहे. बालकवि किंवा बोरकराप्रमाणे निसर्ग हा त्यांचा सखा आहे. मित्रामित्रांच्या हितगुजांतील मनमोकळेपणा येथेहि जाणवतो. त्यांच्या एका टीकाकाराने म्हटल्याप्रमाणे ते खऱ्या अर्थाने सौन्दर्यजीवी व भावजीवी कवि आहेत. सौन्दर्य दर्शनाने त्याचें मन जागें होतें. कालचक्र फिरत असतां नित्य नवें रूप धारण करणारा हा निसर्ग अव–लोकण्यांत त्यांचा आनंद आहे. सृष्टीच्या अणूरेणूंत साठलेलें सौन्दर्य टिपून घेणें हा त्यांच्या मनाचा सहज–धर्म आहे. आणि या टिपून घेतलेल्या सौन्दर्याच्या चिंतनांत बेहोष होणारें त्याचें मन निसर्गांतील चैतन्याने वेडावतें. त्यांतूनच तिसर्गांतील विविध दृश्यें सहजगत्या साकार होत जाऊन त्यांतील सौंदर्य भावरूप बनतें. त्यांतील एखादें दृश्य 'शांत किनारा' असेल किंवा 'संथ निळें हें पाणी' असेल.

स्निग्ध पहाटे
कोवळे आकाश लाटांत दाटे,
दूरांत अंधुक चमके तारा
शांत किनारा !

तर कधी निसर्गांतील 'किमया' कवीला शब्दबध्द करावीशी वाटेल. आणि मग कर उभारुन उभे असलेले माड, सर्वत्र पसरलेले धुकें, हिरवीं झाडें—शामल डोंगर, धूसर निळसर तलम हवा, धारांच्या तारांवर मल्हाराची सुरावट छेडणारा वारा आणि या सर्वांच्या सान्निध्यांत जिची धडधड भिजून हळवी, नाजुक झाली आहे अशी आगगाडी यांचें मनोरम शब्दचित्र 'किमयेंतून साकार होत जातें. मधुनच कवीला ग्रीष्मांतील—

'गरम झळांचे लावूनि पंख खुशाल
उगीच भटकत असतो तारा'

या दृश्याची आठवण होते आणि त्या जळत्या नीखतेच्या पाणीवरती लाजऱ्या पक्षाची नाजुक शीळच गार स्वराची 'फुंकर' वाटून समाधान होतें. अत्यंत सार्थ, मोजक्या शब्दयोजनेंतून तें तें निसर्गदृश्य साकार होत जातें.

मनांत नाही.
मुळीच माझ्या कांही
फक्त वाजतें आहे
नितळ लाजरें
ओलें पाऊल
एक चिमुकल्या थेंबाचें !

ही 'थेंब' कवितेंतील थेंबाची प्रतिमा तरलपणे आशय सूचविते. सुस्तींत विसावलेल्या व खांद्यावर बगळे झुलत असलेल्या 'धोबीघाट, चें शब्दचित्रहि असेंच मोजक्या शब्दातून नटलेलें पण अत्यंत बोलकें आहे. 'ओलें पाऊल, किंवा 'हिरवें कौतुक' यांतून व्यक्त होणारी स्पर्श संवेदना पाडगांवकरांचा वेगळा विशेष दाखाविते.

'खिन्नतेचें ओझें वाहणारा थकलेला वारा......, धुक्याची हळदी कांच, उदास संध्याकाळ, शुभ्र ढगांचा गुल्जार ससा, तलम धुक्याची तिरपी टोपी, उन्हाचें मिंत्र मांजर, उदास रात्र, गोड कोवळा गारवा' हीं व अशीं कितीतरी सुंदर शब्दचित्रें त्यांच्या कवितांतून सर्वत्र विखुरलेलीं दिसतात! कवीचें समृद्ध कल्पनाविश्व तर त्यावरून कळतेंच पण निसर्गप्रतिमांशीं एकरुप झालेल्या त्यांच्या भाववृत्तींहि येथें मूर्त झाल्यासारख्या वाटतात. स्वतःच्या भाववृत्ति रंगविण्यास त्यांना निसर्गाचीच भाषा सहाय्य करते. चित्रमय पद्धतीने निसर्गाच्या विविध प्रतिमांतून स्वतःच्या भावविश्वाचें दर्शन ते घडवितात. निसर्गाशी त्यांचे अनुभव कमालीचे एकजीव झालेले आहेत. म्हणूनच निसर्ग त्यांच्या बरोबर आणि ते निसर्गाशी संभाषण करुं शकतात; हसूं शकतात, रडूं शकतात.

परस्परांची भाषा परस्परांना कळते. निसर्ग व पाडगांवकर आपल्या चर्मचक्षूंना दोन भिन्न आकृति दिसल्या तरी त्यांचा आत्मा मात्र एकच आहे. म्हणूनच निसर्गप्रतिमा त्याच असल्या तरी कवीची भाववृति उदास किंवा प्रसन्न असली तर त्यांतून उमटणारा भावहि तोच असतो. शिशिरांतल्या उत्तर रात्रीं झुरणारें आकाश, उदास संध्याकाळ किंवा प्रतीक्षेंतील कुंद रितेपण कवीच्या मनांतील विषण्णता सूचवितात. अभिव्यक्तीचा त्यांचा हा विशिष्ट घाट (Pattern) तयार झाला आहे.

रंगासक्ति हा त्यांच्या सर्वच कवितेचा खास त्यांचा असा असा विशेष आहे. निळी आठवण, पोपटी झिण–झिण्या, पिवळी रेशिमकांती, हिरवें चैतन्य, काळी भिती इ. वरून हें लक्षांत येतें. ' दंवबिंदू ' तर बालकवीप्रमाणे त्यांची अत्यंत आवडती निसर्गप्रतिमा आहे. ' उरीं सूर्याचें बिंब धरुनिया जलवंती नित मनांत झुरते ' किंवा

पानांच्या मनांत कोण लाडिक सुरांत वाजवी सनई ।
घाली भूमीवर कोण हलक्या हाताने दाट तमाची दुलई !

अशा सुंदर, अर्थपूर्ण काव्यपंक्तींतून निसर्गाचें तरल सौन्दर्य पकडण्याचा त्यांचा प्रयत्न यशस्वी ठरला आहे. निसर्गातून तत्त्व शोधण्याची भूमिका येथे नाही. किंवा त्यांतून उपदेश करण्याची धडपडहि नाही. ज्या सौन्दर्यदर्शनाने मन वेडावलें त्याचें अविष्करण करण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न येथे दिसेल. बालकवींच्या नंतरच्या काव्यांत आढळणारें नैराश्य येथे दिसणार नाही किंवा बोरकरांची तत्त्वशोधक दृष्टि त्यांत दिसणार नाही. म्हणूनच निसर्गाच्या सौन्दर्याचीं गाणीं गाणारे पाडगांवकर कुठल्याच संप्रदायांत, परंपरेंत बसू शकत नाहीत.

विशेषत्वाने विशुद्ध प्रेमभावना चित्रित करणारी त्यांची प्रेमकविताहि निसर्गप्रतिमांच्या माध्यमांतून अभिव्यक्त होतांना पाहिली की त्यांच्या भाववृत्तींचें निसर्गाशीं जडलेलें अविभाज्य नातें अधिकच स्पष्ट होतें. प्रेमभावनेच्या विविध सूक्ष्म छटांचें दर्शन वेगळ्या तऱ्हेने घडविणारी ही कविता रसिकांचें चित्त आकर्षून घेणारी आहे. तींत अभिमानाने प्रियकराला झिडकारून निघून गेलेल्या पण मागाहून कृतकर्माचा पश्चात्ताप झालेल्या प्रेयसीच्या मनाची ' व्यथा ' आहे. दर्शन, ओझरता स्पर्श, संभाषण, मीलन या अवस्थांतून घडून आलेल्या

प्रीतिसाफल्याचें गीत गाणारी तरूणी आहे. ' मी इतुकी भित्री असें कसें मग घडलें, मज नव्हते ठाऊक, अजून नाही कळलें ' हें पालुपद आळवणारी ही भित्री तरुणी आपला अनुभव चित्राकर्षकपणे रंगविते. तर ' मत्स्यगंधा ' व ' सुरंगा ' सारखीं सुंदर शब्दचित्रेंहि त्यांत दिसतात. तर—

' पहाटेच्या दवापरी
हळू तृणाच्या कानांत '

गुपित सांगणाऱ्या प्रेयसीला ' तुझी निराळीच तऱ्हा ' हें जाणवून देताना कवीला तिच्या अबोलपणांत ' अमृताचा झरा ' असल्याची खात्री पटते. कधीतरी—

' गहन तुझ्या डोळ्यांत ' खोल बुडतांना
नकळत मज माझेंपण परकें झालें '

असा सांकेतिक प्रेमभावहि आविष्कृत केला आहे. तो तो प्रेमभाव व्यक्त करतांना समान भावसूचक निसर्गप्रतिमा पाडगांवकरांच्या सेवेस हजरच असतात. म्हणूनच ' तु... उधळावें पाकळ्यांतलें निर्मळ मार्दव, सदाफुलीपरि सदा तुझें फुलणारें लाघव ' किंवा ' फुलतुन्यापरि भिरभिर जासी ' अशा निसर्गप्रतिमांतून प्रेमभाव साकारत जातात. तिच्या ओठांत अडून बसणाऱ्या हव्या... उत्तराची ' पंख असूनहि मुळीं न उडतें आकाशावें नि... कबुतर ' या निसर्गप्रतिमेशीं जुळणी होते तीहि यावरूनच ' जवळपणाचें झालें बंधन ' ह्या कवितेंतून प्रगटलेली प्रेमैक्याची कल्पना पारंपारिक कल्पनेला धक्का देणारी व पाडगांवकरांचा नवा दृष्टिकोन सूचविणारी आहे. शारीरिक एकता म्हणजेच कांही जीवितसाफल्य नव्हे प्रेमाच्या एकतेंतहि प्रत्येकाच्या व्यक्तित्त्वाचा, महत्त्वाकांक्षेचा छेद जातां कामा नये ही नवी जाणिव, अगदी निराळ्या अनुभव व्यक्त करणारी ही कविता संगीताच्या प्रतिभेंतून सजलेली आहे.

" छेडणार जर होता आपण गीत नवें तर
हवेंच होते वीणेच्या तारांतुन अंतर "

पण हें भान न राहून आपण इतकें जवळ आलों की
त्याचेंच बंधन झालें म्हणूनच " जवळ ..... जवळ
पण सीमेचें भान असू दे

रात्र असो, पण पहाटही वेगळी दिसू दे
स्वरजुळणींतुनि एक गीत–तरि हवेंच अंतर
सात सुरांतुन "

अशी नवी दृष्टी कवीने दिली आहे. याच संदर्भात ' माझे पख मागू नको ' ह्या कवितेचा विचार करायला हरकत नाही.

जीवनाबद्दल अपार ओढ आणि कुतुहल असलेले पाडगांवकर ' जिप्सी ' मधे प्रगटले आहेत तसे इतरहि कांही विचारानुभव व्यक्त करणाऱ्या कवितांतून प्रगटले आहेत. जीवन जगण्याची आशावादी दृष्टि असल्यामुळे त्यांना मर्ढेकरांप्रमाणे या जीवनाबद्दल घृणा कधीच वाटत नाही. चिंतनशील मनोवृत्तींतून जेव्हा ते जगाकडे पाहूं लागतात तेव्हा क्वचित् ' अहो जग पुढे गेलें ' किंवा ' पळवाट ' यासारख्या उपरोधपूर्ण कविता ते लिहून जातात. पण ती त्यांची मूळ वृत्ति नाही. उचंबळून आलेल्या भावनेच्या आवेगांत ते जीवनाचीं गाणीं गातात. भावनावेगांत आपल्याबरोबर इतरांनाहि ओढून नेण्याची शक्ति त्या गाण्यांत आहेच.

जीवनाबद्दल त्यांना वाटणाऱ्या ओढींतूनच ' सुंदर आहे माझी वासना ' असा वासनेचा गौरव ते करतात. वासनेला पापाची खाण, अनीति, मृत्युची दूती म्हण–णारांवर त्यांनी आक्षेप घेतला कारण ' हिच्याच स्पर्शे मातींत संचार हिरव्या प्राणाचा ' आणि तिच्यांत लपली नव्या सृजनाची अद्‌भूत प्रेरणा !' हा साक्षात्कार त्यांच्या मनाला झालेला आहे. पहिल्या हिरव्या तृणपात्याचा ' सत्कार ' करण्यांतहि हाच हेतु आहे. ब्रह्म, सत्य अन् जग मिथ्या मानणारावर हल्ला चढवून ' जयजय हे पार्थिवते ' असा मंत्र जपण्यांत जीवन जगण्याची त्यांची श्रद्धाशील मनोवृति प्रगटली आहे. जीवनाची ही प्रचंड ओढ असण्याचें कारण आहे निसर्ग ! त्याच्या सौन्दर्याने देहभान हरपलेले पाडगांवकर ' आनंदयात्री ' म्हणवून घेतात. सुखासाठी आधी दुःख स्वीकारायला नको का ?

' प्रकाशाचें गाणें अवसेच्या रात्रीं ' ऐकविणाऱ्या त्यांना ही धरित्री अखंड नूतन वाटते. अणूंअणूंत, हवेच्या परमाणूंत असलेल्या ' सौन्दर्य–घना 'च्या स्वागतार्थ आज त्यांचें मन जागें आहे. जगांत विनाश भरला आहे हें मान्य करूनहि ' तुमच्या अमुच्या जगापल्किडे आहे जीवन– विशाल जीवन ' म्हणूनच जगावेसें वाटतें. हें विशाल जीवन म्हणजे निसर्गविश्व होय. आणि या सृष्टीच्या अणूरेणूंतून सृजनाचें ऐश्वर्य उधाणून जात असल्याने त्यांना तिची गाणीं गातांना उत्साह वाटतो. हीच जीवनासक्ति ' अभिलाषा ' कवितेंतूनहि व्यक्त झाली आहे.

' धारानृत्य, जिप्सी, व छोरी ' मधील पाडगांव–करांच्या कवितेचें स्थूल स्वरूप हे असे आहेत. त्यांच्या प्रतिभेला विशिष्ट प्रतिमांचा हव्यास दिसतो. दंवबिंदू, तृणपानें, पिंपळ, वड, डोह इ. प्रतिमा वारंवार आलेल्या दिसतात. अर्थात् वेगळ्या संदर्भांत त्या आल्या असतील. जीवनांतील चैतन्याकडे पाहण्याचा त्यांचा दृष्टिकोन आशावादी आहे म्हणून ' वासना ' त्यांना पाप वाटत नाही. काव्यांतून ' कवि ' पाडगांवकरांचें दर्शन घडतें. 'तत्त्वज्ञा'ची भूमिका येथे नाही. अज्ञात, गूढ आहे तें अनुभवण्याची ' शोध ' मधील त्यांची धडपड अपूर्व वाटते. ' सृजना ' वरील त्यांची श्रद्धा ठिकठिकाणीं प्रगटली आहे. आशय आणि अभिव्यक्तीबाबत सांकेतिकता झुगारून दिलेली पाडगांवकरांची निसर्गकविता, कांही अंशीं प्रेमकविता स्वतःचे वेंगळे अस्तित्व बाळगून आहे. वैचारिचारिकतेपेक्षा भावानुभवांतून अविष्कृत होणारं सौंदर्य व निसर्गसौंदर्यांत भूषित होणारी भाववृत्ति यांचीं विविध दर्शनें घडविणारी ही कविता रसिकांचें मन वेधून घेतें. पाडगांवकरांची जीवनावरील श्रद्धा, निष्ठा रसिकांना नवी दिशा दाखवित आहे. 'धारानृत्यापासून छोरी' पर्यंत झालेली ही त्यांच्या काव्याची प्रगति त्यांच्याबद्दल रसिकांच्या अपेक्षा उंचावण्यास कारण ठरली आहे.

सुखी शेखमहंमद

—शांताराम पाटील

बी. ए. द्वितीय वर्ष

'शांताराम ! ए शांताराम !'

पलिकडच्या फलाटावर उभ्या असलेल्या उतारूंच्या गाडींतील अेका तरुणीचें सौंदर्यपान करण्यांत मी मग्न होतों. अगदी अनपेक्षीतपणे माझ्या नांवाचा पुकारा लक्षांत येतांच मी जरा भानावर आलों, आणि अिकडे तिकडे शोधक नजरेने पाहूं लागलों. पण मला फार वेळ शोध करावा लागला नाही. उतारूंच्या गर्दीतून वाट काढीत ओळखीचे एक वकील जवळ आले आणि म्हणाले, 'केव्हाचा हांका मारतो आहे' 'काय पाहात होतास एवढ्या एकाग्रतेने?' 'कांही नाही हो. त्या एंजिनने खूप धूर सोडला. त्याच्या वलयांकडे पहात होतो.' मी उत्तरलों.

'बरं मग आतां काय करतो उद्योगधंदा ?' वकीलांनी पृच्छा केली.

'बी. ए. सेकंड इयरला आहे.' मी उत्तरलों.

'बी. ए. ? म्हणजे आर्ट्सला ! मग काय भडगांवच्या हायस्कूलमध्यें मास्तर होणार कीं, कारकून ? सायन्सचं महत्व तुला कळलं नाही वाटतं?' वकीलांनी फैर झाडली.

'आर्ट्स् केवळ मास्तर किंवा कारकून होण्यासाठी नसून I. A. S. होऊन भारताचा एक भावी प्रशासक होण्यासाठी नाही वाटतं ?' जणूं काय मी I. A. S. ला निवडलो गेलो आहे अशा थाटांत उत्तर दिलं. आमच्या संभाषणाला जरा अनपेक्षीत वळण लागलेलं पाहून मी नंतर जरा आवरतं घेतलं.

'शेखमहंमद आहेस झालं. I. A. S. म्हणजे कांही हातचा मळ आहे वाटतं ?'

शेवटचा शेरा मारून हमालाच्या डोक्यावर पेट्या चढवून वकील साहेब चालूं लागले.

अितक्यांत आमचीहि गाडी स्टेशनांत आली आणि अेका खिडकीजवळची जागा पाहून आम्ही डब्यांत आसन ठोकलं. वकलांशी झालेल्या संभाषणाची मी मनांतल्या मनांत उजळणी करीत होतो. आणि मग मी बोलून गेलों खरा, पण माझ्या अहंकारी उत्तराचं नंतर मलाच हसूं आलं. मीच माझा उपहास करूं लागलों. पण या सर्वांपेक्षा माझं मन अस्वस्थ झालं होतं तें वकीलाच्या शेवटच्या केवळ एका 'शेखमहंमद' शब्दाने ! कारण आजवर आपण I. A. S. होणार या कल्पनेंतच मी स्वतःला गुरफटून घेतलं होतं. आणि 'शेखमहंमद' म्हणून तर अद्याप मला कोणीच हिणविले नव्हते. आज मात्र केवळ अेका शब्दाने माझा अहंकार डिंवचला गेला होता. तसं पाहीलं असतां 'शेखमहंमद' म्हणून संबोधणं अगदीच गैर किंवा अनाठायीं होतें असं नाही. पण कल्पनेची धुंदी मद्यासारखी असते म्हणतात तें कांही खोटं नाही. नव्हे शेखमहंमदी कल्पनामध्येच द्राक्षासारखी आंबट गोड चव असणारी मनोरम वाटणारी सुखस्वप्नं असतात हेंहि तितकेंच खरें आहे. थोडं आत्मनिरीक्षण करतां मी खरोखरच शेखमहंमद आहे यांत शंका नाही हें माझें मलाच पटायला लागलें.

वास्तव जगांत सुखापेक्षां दुःखेंच अधिक असतात. आणि मानवी आशा, आकांक्षा, सफल करण्याऐवजी ती असफल करण्यातच खोडकर दैवास मौज वाटत असते. म्हणूनच कीं, काय मनुष्य मद्यासारखा गुंगवून टाकणाऱ्या एकाद्या मादक पदार्थाचा आश्रय करीत असतो. कोणी दारुसारख्या मद्यार्कात स्वतःला गुंगवून ठेवतात, कोणी गोलगोल व वाऱ्याच्या लहरीवर पसरणाऱ्या चित्रविचित्र धूम्रवलयांकडे पहात स्वतः देहभान विसरतात, तर कांही काल्पनिक कथाकादंबऱ्यांत रमून त्यांतील नायक-नायिकांच्या प्रणयचेष्टा अंतःश्चक्षूने पाहण्यांत आनंद मानीत असतात. मी मात्र अशा प्रसंगीं आपण भविष्यांत काय होणार आणि कशा थाटांत वावरणार याची काल्पनिक चित्रें उभी करण्यांत गढून जातों. एकाद्या वेळीं मला माझ्या शिक्षकांकडून, मी I. A. S. ला निवडले गेल्याबद्दल अभिनंदनपर तार आलेली पाहातो. आणि नंतर मिळणाऱ्या बड्या पगारांतून किती पैशाचीं पुस्तकें खरेदी करायची, किती पैसा गरीब पण हुशार विद्यार्थ्यांना शिक्षणासाठी किंवा गरिबांना औषधोपचारासाठी द्यायचा आणि किती पैसा प्रवासासाठी खर्च करायचा याची तोंडमिळवणी करूं लागतो. तर दुसऱ्याक्षणीं I. A. S.

व्हायला आपण कांही डॉल्टनसारखे बुद्धिमान नाही असें वाटून, मी एक उत्कृष्ठ वादक म्हणून लोक माझा उल्लेख करताहेत आणि मी देखील माझ्या अद्वितीय वादन-कौशल्याने, संगीताच्या कर्णमधूर आलापांनी वातावरण भारून टाकलें आहे व लोक त्या नादब्रह्मांत तल्लीन होऊन माना डोलावताहेत असा भास होतो. तिसऱ्या क्षणीं आपण कांही हाडाचे कलावंत नाही असें वाटून माझ्या डोक्यावर लाल–निळ्या पिसांची माझ्या हुद्याची उंची दर्शविणारे लाल–पिवळी, पंचकोनी षट्कोनी पदकें धारण करणाऱ्या पोषाखांतला ऐटबाज तरुण नॅशनल डिफेन्स ॲकेडमीच्या आवारावर सैनिकी कवायत शिकवित आहेत असा भास होतो. वरील चित्रांपैकी मी कोणत्या चित्रांत वावरणार हें भविष्य ठरवील. कदाचित् यापैकी माझ्या जीवनांत एकहि चित्र वास्तवतेंत येणार नाही. पण वरील प्रकारची कल्पना–चित्रें मनःचक्षुपुढे आणून ती पहाण्यांत एक विलक्षण आनंद वाटत असतो. व अशा प्रकारच्या चित्रांच्या धुंदींत वावरतांना मनाला सर्व दुःखांचा विसर पडतो अन् एक प्रकारचा अनुद्भूत आनंद वाटतो हें मात्र खास !

एवढंच नव्हे तर सुखी होण्यासाठी माणसाने शेखमहंमदच झालं पाहिजे, कल्पनेच्या साम्राज्यांत वावरलं पाहीजे. वास्तविक ज्यांना आपण वेडे समजतो तेच बिचारे आपल्यापेक्षा सुखी असतात. कारण त्यांना कसलिहि भावना नसते, सुखदुःखाची बंदिस्त प्रेरणा नसते आणि म्हणून ते आपापल्या विश्वांत रममाण होतात आणि आपल्या बुद्धीला कारणाचें आकलनहि होऊं शकणार नाही अशा रीतीनें रडतात, हसतात, तात्पर्य ते सुखी असतात. मनोराज्यांत रमणारा माणूसहि कांहीसा असाच असतो. आणि म्हणून तो कांही काल का होईना सुखी असतो. कांही लोक कदाचित् मलाच वेड्यांत काढतील. पण आदर्श समाजपद्धतीचं काल्पनीक चित्र रेखाटणारा प्लेटो, युटोपिया लिहीणारा थॉमस मूर यांसारखे तत्ववेत्ते व विचारवंत कल्पनेंत रममाण होणारे होते हें आपण लक्षांत आणल्यास, सुखी होण्यासाठी कल्पना–विश्वांत रममाण होण्यासारखा रामबाण उपाय नाही हें आपणास सहज कळेल.

ओघानेच आलं म्हणून सांगतो. मी मॅट्रीकला असतांना माझ्या वर्गात शरद आपटे नामक मूर्ख समजला जाणारा विद्यार्थी होता. त्या बिच्याऱ्याला नेहमी वाटायचं कीं, आपल्यावर कोणत्याहि (अगदी कोणत्याहि) मुलीने प्रेम करावं. पण मुली अितक्या कठोर हृदयी कीं, त्याची व्यथा अेकाहि कोमल अंतःकरणाला समजूं शकली नाही. आणि मग अेके दिवशीं माझ्याशी बोलतांना तो म्हणाला 'काय शांताराम, मजा आहे बुआ तुझी. ती उषा गोडबोले काय जिवा पलीकडे प्रेम करते तुझ्यावर ! तिला माझ्यावर प्रेम करायला सांगना ! मी तिला अितकं सुखी ठेवीन,······, इ. इ. उषा गोडबोले त्याच्या जीवनांत आली तर काय काय होईल याची कल्पनाचित्रें रंगविण्यांत तो गढून गेला. जणुं काय त्याच्या जीवनाचें, वाळवंटाचें नंदनवन करणं माझ्या हातांत होतं आणि मित्रप्रेमाखातर मी एवढा त्याग करीन अशी त्याची कल्पना होती. त्यामुळे मी त्याला होकार भरतांच बिचारा अगदी खुश झाला. वास्तविक ती उषा गोडबोले माझ्यावर प्रेम करीत होती कीं, नाही हें ती स्वतः व परमेश्वर यांनाच माहीत. आणि तिचें प्रेम माझ्यावर असलें तरी त्याकडे लक्ष द्यायला (आतां असली तरी) तेव्हा मला सवड नव्हती. सारांश, या साऱ्या गोष्टी सर्वस्वी अशक्य होत्या पण तरीहि तो बिचारा माझ्या होकाराने अितका हुरळून गेला की बस्स !

कदाचित् अशा प्रकाराने मिळणारें सुख चिरकालीन नाही असें म्हणून कांही टीका करतील. पण जर असें असेल, तर मग जगांत चिरकालीन आहे तरी काय ? हा मनुष्य, ही पृथ्वी, मानवाने महत्प्रयासाने निर्मिलेली ही सभ्यता, संस्कृति, विज्ञान हें सर्व नाशिवंत आहे, कालाच्या ओघांत नष्ट होणारं आहे. म्हणून कोणी कांहीहि म्हटलें तरी मनोराज्यांत रमणं हाच सुखी होण्यासाठी हमखास रामबाण ठरणारा उपाय आहे. आणि मग आपण I. A S. न झालों तरी निदान कल्पना करायला हरकत नाही अशा विचाराने मला जरा हायसं वाटलं.

पण या समाधानाच्या विचारांत मधाच्या डब्यांतली ती तरुणी माझ्यापासून किती तरी मैल दूर गेली होती.

अंतरीचा नंदादीप........

—रघुनाथ वा. कुलकर्णी
बी. ए. द्वितिय वर्ष

कट्... कट्... कट्...

दिग्दर्शक विश्वासराव पुन्हा चिडले. कॅमेरामनने कॅमेरा बंद केला. रेकार्डिंग थांबलं, सर्चलाईटचे झोत मालवले गेले. प्रत्येकाची नजर सेटकडे वळली. स्वतः विश्वासराव सेटवर आले व म्हणाले—

"अचलाबाई, आज झालंय् तरी काय तुम्हाला ? कालपर्यंत तुमच्या बाबतींत मला 'रिटेक' करायची वेळ आली नव्हती, परंतु आज एकदा नाही दोनदा नाही, चांगले चार वेळा रिटेक करूनहि एका दृश्याचं चित्रीकरण पुरं होऊं नये म्हणजे काय ! किती वेळा रिटेक करायचे शॉट्स ?... सोज्वळ आणि सिरियस भूमिका तर तुमच्या हातचा मळ आहे. मग आजच्या 'भाऊबीजे' सारख्या भावपूर्ण दृश्याच्या वेळीं तुमचा अभिनय गेला कुठे ?... रागावूं नका ...तुमचा मूड नसेल तर राह्यलं आजचं शूटिंग... पुढे बघूं !"

अचलेचं मन आज खरोखरच स्थिर नव्हतं. पाण्यांत खडा टाकल्यागत झाली होती तिच्या मनाची अवस्था. भयंकर चलबिचल हृदय ढवळून काढीत होती. कुणाशीं एक शब्दहि न बोलतां ती स्टुडियोंतून बाहेर पडली. आणि टॅक्सी बंगल्याकडे वळवायची अशी महंमदला खूण करून ती आंत जाऊन बसली...

टॅक्सीने वेग घेतला. चाकांची घरघर सुरूं झाली. अचलेच्या मानसचक्रालाहि गति मिळाली... तसं पाहिलं तर कुठलीहि भूमिका तिचा 'बाये हातका खेल' होती. गेल्या तीन वर्षांत तिनं चांगलं नांव कमावलं होतं. तिच्या पिक्चरसाठी लोक जीव टाकीत नुसता ! केवळ संगीताच्या तालावर, पैंजणांच्या छुमछुमवर, बांकदार तशी बांकणारी नायिका ती नव्हती. तर सोज्वळ अभिनयाच्या जोरावर तिनं प्रेक्षकांत विशिष्ट स्थान मिळविलं होतं. तीच ही अचला, पुढल्या सीटवर मान टेकून विचार करूं लागली...

आज आपल्याला निट अभिनय जमला नाही. तसं त्यांत होतं काय कठीण ? कांहीच नाही. साधाच प्रसंग... अचलेचा म्हणजे नायिकेचा वर्षांपूर्वी हरवलेला छोटा भाऊ गवसलेला असतो. त्यामुळे तिचं मन हर्षाने भरून येतं. आपला एकुलता एक भाऊ सांपडल्याचा तिला इतका आनंद होतो कीं भाऊबीज नसतांनाहि ती त्या दिवशीं त्याला ओवाळते... हाच सोज्वळ नि साधा प्रसंग होता. पण त्या प्रसंगाने अचलेला केवढा जबरदस्त धक्का दिला. त्याने तिच्या प्रामाणिक मनावर प्रहार केला. तिचं अंतरंग हेलवून निघालं. तिच्या हातांतून तबक गळून पडलं खाली...

टर्रर्र्ऽऽ... फट्ट् ! टॅक्सी थांबली. पण अचलेचं विचारचक्र थांबलं नाही. 'बाईसाहेब, बंगला आला आपला' असं म्हणून ड्रायव्हरने जेव्हा दार उघडलं तेव्हाच ती भानावर आली. पण आज चेहऱ्यावर नित्याची टवीटवी नव्हती. चालण्यांत अवखळपणाचा अभाव होता. एकेक पाऊल जड झालं होतं. प्रवेशद्वाराशीं स्वागताला सज्ज असलेला गुलाब आशाळभूत नजरेने तिच्याकडे बघत होता. पण त्याची निराशा झाली. पायाशी गोंडा घोळणारी 'मनीला' आज तिने गोंजारलं नाही. जड अंतःकरणाने तिने घरांत प्रवेश केला.

अचला सरळ शयनगृहांत गेली. आपलं जड शरीर तिने पलंगावर झोकून दिलं.

तिच्या अबोल वागण्याने ड्रायव्हर आणि इतर नोकर चाकर तर भांबावलेच, परंतु तिची आई जाम बुचकळ्यांत पडली.

"अचला! अचला!" दारावर टक् टक् करून आई आंत आली व म्हणाली "बेटा, आज एवढ्या लवकर आलीस ? शूटिंग संपलं वाटतं ?"

पण अचलेचा हूं नाही कीं चूं नाही ! उशींत डोकं खुपसून, सलणाऱ्या दुःखाला वाट करून देत होती ती. आईने तिच्या पाठीवरून हात फिरविला,—

"बरं वाटत नाही कां अचला? तसं सांग मला." अचला उठून बसली. तोंडावरून हात फिरवित ती उत्तरली—

"आई, मला कांही कांही झालेलं नाही. ठणठणीत आहे मी तशी...पण...आणि आज शूटिंगहि लवकर संपल नाही, हो सुरूंच झालं नाही तर संपणार कसं ? पण..."

"पण काय ?"

"माझा आजार निराळाच आहे. मानसिक आजार आहे तो ! मानसिक !... तुला त्या वेदना कळायच्या नाहीत आई, मला तरी कुठे जाणीव होती त्यांची ? कालपर्यंत पैशाच्या धुंदीने माझे, तुझे, आपणा सर्वांचे डोळे, बाहेरच्या जगाचा वेध घ्यायलाच तयार नव्हते पण आई आज मला कळलं, पैसा म्हणजे सर्वस्व नव्हे. जीवनाची गाडी सरळ चालावी म्हणून व्यवहारी पैशांचा चाबूक आपल्या हातांत दिला आहे. कुणाचा पक्का तर कुणाचा कच्चा इतकाच फरक ! नशीबाने मला पक्का चाबूक बहाल केला, पण पक्कं मन दिलं नाही. आई, मनाने मी भिकारी आहे, कंगाल आहे. आई तूं जा इथून! माझं मन मला बोलावत आहे, अंतरंगाची चाहूल मला हाका मारीत आहे. तेवढं तरी पुण्य पदरीं पडूं दे. जा, जा म्हणते ना..."

बिचारी आई गुपचूप निघून गेली. अचलेने दार लावून घेतलं. कडी घातली. आणि ती पुन्हा पलंगावर येऊन पडली. उशींत डोकं खुपसून मुसमुसूं लागली. आज तिच्यांतलं स्त्रीचं मन जागं झालं. ती पेशाने नटी होती, पण स्त्रीच होती जन्मानं.

अचलेचं मन भूतकालाच्या गर्भात शिरलं.....

तिच्याकडे कामाला बरेच नोकर चाकर होते. त्यामध्येच आठ वर्षांचा छोटा नंदूहि होता. अनाथ नि पोरका होता तो. अचलेची लहानसहान कामं तोच करीत असे. कामांत तर तो तरबेज होताच, परंतु भारी चुणचुणीत नि चौकस. अचलेला साहजिकच त्याच्याविषयीं माया वाटायची. ती त्याला दुपारच्या शाळेंतहि पाठवित असे. तो तिला ताई म्हणत असे. अचला घरीं असली म्हणजे अशी कांही धांदल उडायची त्याची कीं बस्स्! "ताई, आज कुठल्या गाण्याचं रेकॉर्डिंग झालं. ताई, तुझं ह्या सिनेमांतलं काम असं असं व्हायला हवं, कीं सर्वांनी वा ऽ वा ऽऽ म्हणायला हवं, ताई, मी स्टुडियोंत येऊन तुझ्याबरोबर ऐटीनं फिरेन हं, नेशील ना मला तिथे ? ..." त्याच्या बोलण्याची अचलेला फार गंमत वाटायची. कामाबरोबर बोलणंहि चालू ठेवी तो. त्यामुळे अचलेचा शीण कुठल्या कुठे पळून जाई.

एकदा अचला स्टुडियोंतून घरी आली, तेव्हा दारांतच उभ्या असलेल्या नंदूचा नवा अवतार पाहून चकीत झाली. तिला हसूं आवरेना. पण नंदु पक्का. हंसला नाही. त्या दिवशीं त्याने हॉटेल वेटरचा ड्रेस घातला होता. डोक्यावर तसलीच पांढरी पगडी होती. टॅक्सीचं दार उघडून म्हणतो कसं,—

"चलाव बाईसाहेब; आपल्या सेवेसाठी हा 'बॉय' आतुर आहे."

त्याची युक्ति तिच्या पटकन् ध्यानांत आली. गंमतीने ती म्हणाली— "आभारी आहे मी. कुठे चलायचं बॉय ?

"नंदूच्या हॉटेलांत" असं म्हणून तो जेवणाच्या खोलीकडे वळला. अचलाहि त्याच्या मागोमाग डीनर रूममध्यें शिरली. आणि खरोखर चकीत झाली. मध्य-भागीं टेबल, त्यावर फराळाच्या बशा, पाण्याचे पेले व्यवस्थित मांडून ठेवलेले होते. खोली स्वच्छ होती.

"बाईसाहेब बसा, अन् आवडेल ते खा. हा बंदा दारापाशीं खडा आहे. हुकूम व्हावा..." असं म्हणून तो दाराजवळ गेला. हसूं दाबून ठेवीत अचला खुर्चीवर बसली. एकवार नंदूकडे पाहात नि एकवार घास तोंडांत टाकतां टाकतां तिची हंसता हंसता पुरेवाट होत होती. नंदूची चुळबुळ लक्षांत घेऊन, ती करड्या सुरांत म्हणाली—

"ए बॉय, पाणी आण."

नंदूने पाणी दिलं. पण शेवटीं न राहवून तो म्हणालाच—

"ताई, आवडली कां माझी युक्ति ?"

तेव्हा अचलेने त्याला शाबासकी दिली आणि दोघंहि कितीतरी वेळ हंसत राहिले...!!

पण आज वाऱ्याने दिशा बदलली होती. पंधरा दिवसांपूर्वीच तिने नंदूला घराबाहेर हांकलून दिलं तिने त्याला खुप मारलंच, पण घराची पायरीहि बंद केली त्याच्यासाठी. गरीब बिचार पोर, निष्पाप होतं, पण पापी ठरलं. घर फिरलं म्हणजे घराचे वासेहि फिरतात. अचलेला जेव्हा फारशी प्रसिद्धि मिळाली नव्हती, तेव्हा तिचं मन ताळ्यावर होतं, गर्वाचा गंज त्यावर चढला नव्हता, मिजासचं शेवाळ अजून, उगवलं नव्हतं. घरांत सर्वांशीं प्रेमाने वागणं अचलेला ठाऊक होतं. परंतु पुढे जसजशी तिला प्रसिद्धि मिळूं लागली, तसतसं वातावरण बदलूं लागलं. साधेपणा जाऊन त्या जागीं मिजास आली. तिची ऐट वाढली, मान वाढला. दिवसाचा जास्त वेळ ती स्टुडियोंतच घालवूं लागली. नंदूला घरांत परक्यासारखं वाटूं लागलं. दोघामध्यें भिंत निर्माण होऊं लागली. अचला वृत्तीने कणखर बनली. तिच्या ह्या वृत्तीचा प्रत्यय लवकरच आला.

एके दिवशीं अचलेचा अतिशय आवडता मोत्याचा भारी कंठा चोरीला गेला. पहारेकऱ्यावर तिने खूप तोंड--सुख घेतलं. पोलीसांत वर्दी दिली. पण अंदरकी बात निराळीच होती. घरांतल्याच महादू नांवाच्या एका नोकराने कागाळी केली. अचलेचं नंदूवर प्रेम आहे, नंदू आपल्यासारखाच एक गडी असतांना त्याचे लाड व्हावेत ही गोष्ट महादूच्या मत्सराला कारण झाली. त्याने अचलेला शपथपूर्वक सांगितलं,—

"बाईसाहेब, कंठा चोरणारा चोर घरांतच आहे आपल्या. त्याचं नांव......नंदू !!"

"मूर्ख आहेस तूं महादू" असं म्हणून ती महादूवर खेकसली. तिचा नंदूवर भरंवसा होता. तिने नंदूला विचारलं तेव्हा तो रडायलाच लागला. तो निरपराध होता. पण महादूचं जाळं दुष्ट होतं ना. महादूने अचलेच्या देखत तो कंठा नंदूच्या पेटींतून बाहेर काढला. आणि मग मात्र अचलेच्या तळव्याची आग मस्तकाला भिडली. घमेंडखोर अचलेने त्याचं म्हणणंहि ऐकून न घेतां नंदूला बदड बदड बदडलं. नि घराबाहेर हाकलून लावलं त्याला. नदू तिच्या हातपायां पडला. परोपरीने त्याने तिची विनवणी केली. त्याचं बालमन म्हणतं होतं, "तूं निर्दोष आहेस!"...पण श्रीमन्तीच्या कुतुबमिनारावर उभ्या असलेल्या अचलेला त्याचा हुंदका ऐकूं आला नाही. कसा येईल ? तिने त्याला घराबाहेर काढला.

आज अचला रडत होती. होय, नंदूसाठीच रडत होती. उशी भिजून चिंब झाली. आपण नंदूला घराबाहेर काढलं ह्याचंच तिला राहून राहून वाईट वाटूं लागलं. कारण नंतर महादूची लबाडी उघडकीस आली होती. तिचं मन तिला खाऊं लागलं. तिचं अन्तर्मन तिला बोचत होतं, "तूं पापी आहेस, नालायक आहेस. पैशाने तुझ्या डोळ्यावर धुंदीचं पुटगं चढवलं आहे. तुझं मन काळं आहे. एक वेळ भिकाऱ्याला देखील मनाची तगमग जाणवेल, पण तुझं मन फत्तराचं आहे. ··इतके दिवस मायेने वाढविलेल्या नंदूला घराबाहेर काढून तुला काय मिळालं. ?"

अचला पलंगावरून उठली. तिचं लक्ष जवळच पडलेल्या 'सिनेरंग' मासिकाकडे गेलं. पहिल्याच पानावर अचलेची मुलाखत छापलेली होती— "अचलाबाई मनमिळाऊ आहेत. सोज्वळ भूमिका त्या केवळ पडद्यावरच उभ्या करतात असं नाही, तर दैनंदिन जीवनांतहि त्या सोज्वळ वातावरण निर्माण करतात..." नाही, नाही, खोटं आहे हें,... अचलेचं मन ओरडलं... ही मुलाखत खोटी आहे. मी नालायक आहे. दुष्ट आहे. मी माझ्या नंदूला दूर लोटलं... आपण सिनेमाद्वारां लोकांना उपदेशाचं अमृत पाजतो, पण प्रत्यक्षांत मात्र... तिने ते मासिक टरकावलं.

बिचारा नंदू आतां कुठल्याशा 'काश्मीर हॉटेल' मध्यें बॉयचं काम करीत होता. अचलेच्या बंगल्यासमोरच होती ती हॉटेल तिथे. हा कोवळा पोरगा सकाळपासून मध्यरात्रीपर्यंत राबत होता. ऊन असो, पाऊस असो, थंडी असो. थंडीचा त्रास वांचविण्यासाठी रात्रीं, बाहेरच्या भट्टीजवळ तरटावर लवंडायचा... तिकडे, अचलेच्या 'मनी' मांजरीलाहि गादी होती झोपायला... ज्या वयांत त्याने खूप शिकावं, खेळावं, त्या वयांत बिचाऱ्याला पोटाचा प्रश्न सतावित होता. मालकाचा राग गिळून, गिऱ्हाईकांचीं मुक्ताफळं झेलून, जीवनाचा एकेक क्षण तो मागे रेटीत होता. अचलाताई आपली खरी ताई नव्हती, पण तिने इतकं रागवायला नको होतं. अशी त्याने आपल्या बालमनाची समजूत घाली. कधीनवत मिळा-

लेली माया वाऱ्यावर विरली. आता हॉटेल होती नशीबांत.

अचला खिडकीजवळ आली. समोरच्या हॉटेलमध्यें नंदूची छोटी मूर्ति कपबशा विसळीत होती. तिच्या हृदयांत कससंच झालं. आज हॉटेलांतील मवाली, उडाणटप्पू लोकांच्या मेळ्यांत वावरणारा नंदू, हळुहळु त्यांच्यासारखाच 'बनेल' होईल, आज एकच 'झुरका' मारून उद्यां 'अख्ख्या' विडीला हात घालील, आज फक्त घोटभर 'झोकून' उद्या बाटली फस्त करील... वाईट संस्कारामुळे गुंड बनेल. तो गुंड होऊन सोन्यासारखं जीवन मातीमोल ठरेल... त्याला आतांच सावरायला हवं. त्याचं कोवळं मन आतांपासूनच व्यसनापासून अलिप्त ठेवायला हवं.

अचलेचं अंतर्मन जागं झालं. मी नटी असले तरी स्त्री आहे प्रथम. माझ्या मनाची तगमग मला जाणवते. मी नंदूला परत आणीन. नवजीवनाची नवी दिशा त्याला दाखवीन त्याच्या मनाला मायेचा ओलावा देईन तरच मला मनोशांति मिळूं शकेल...!

अचलेच्या डोळयावरची श्रीमन्तीची धुंदी साफ विरली. स्त्रीहृदयांत उगम पावणारा मायेचा पाझर तिला जाणवला.

गरीब गरीबाला जाणतो, अचला गरीबींतूनच वर आली होती. सहा वर्षें झालीं त्या गोष्टीला; वडिलांच्या आकस्मिक निधनानंतर अचलेची आई, अचला आणि तिचा एकुलता एक भाऊ राजन् गांव सोडून मुंबईला आले. आईला मिळणाऱ्या अपुऱ्या पगारांत संसार सुरूं झाला. अचला हायस्कूलांत शिकत होती...एके दिवशीं राजन् तापाने फणफणूनच घरीं आला. त्याचा ताप वडिलांच्या मुळावर जाणार असा रंग दिसूं लागला. सर्वांनीं हाय खाल्ली राजन्वर अचलेचा फार जीव. मोठ्या डॉक्टरला आणण्यासाठी त्या कुटुंबाजवळ दारिद्र्याशिवाय काय होतं ? शेवटी राजन् साऱ्यांना सोडून गेला. आईने अंथरुण धरलं, तिची नोकरी गेली. अचलेवर सारी जबाबदारी पडली. नाट्यसंस्थांतील नाटकांतून ती भूमिका करूं लागली......आणि एके दिवशीं, विश्वासरावांच्या रूपाने तिला उत्कृष्ट दिग्दर्शक भेटला. त्याने तिचे कलागुण ओळखले...... अचला आज प्रथम श्रेणीची चित्रतारका बनली !

राजन्ची स्मृति चाळवतांच तिच्या डोळ्यांतून दोन अश्रू गळून पडले. नंदूच्या रूपाने तिला राजन् भेटला होता. परंतु श्रीमतीच्या कैफाने तोंडाशीं आलेला घास ढकलून दिला होता.

अखेर नंदूला परत आणायचा तिने ठाम निश्चय केला...

संध्याकाळ झाली. नानारंगी नानाछटांनीं आकाश रंगलं होतं. अचलेच्या मनाचा रंगहि खुलला. समाधानाचं पांढरं कबुतर फडफड करूं लागलं. नेहमीचा झकपक पोषाख न करतां, तिने पांढरी शुभ्र साडी परिधान केली. ओठांवरचं लिप्स्टिक धुवून टाकलं, गंधाऐवजी कुंकवाचं बोट लावलं आणि महंमदला टॅक्सी बाहेर काढायचा हुकूम दिला.

एका स्टोअरजवळ टॅक्सी थांबली. अचलेने, आकाशी रंगाचा छोटा बुशशर्ट, सुंदरशी निकी हाफपॅन्ट, बाटाचे सॅन्डल्स, एक छोटा पेन, पाटीपुस्तकांसाठी छोटी कातडी बॅग खरेदी केली···

टॅक्सीने वेग घेतला. अचलेचं मन समाधानाने भरून आलं. नंदूसाठी घेतलेल्या सर्व वस्तूंकेड पाहून तिच्या अंतरीचा सुप्त उमाळा, अंतरीची माया उफाळून वर आली. केव्हा एकदा आपण नंदूला भेटूं असं तिला झालं. तिच्यांतल्या "स्त्रीचं मन" सात्विक अभिमानाने, निरामय प्रसन्नतेने अरून आलं... टॅक्सी काश्मीर हॉटेलसमोर थांबली. परंतु अचलेची निराशाच झाली. कारण नंदू ती हॉटेल सोडून गेल्याचं तिला कळलं. दाटून आलेला मायेचा कढ तिने महाप्रयत्नाने दाबला. पलिकडच्या रोडवरील बेकरींत नंदू काम करतो, असं तिला कळलं तिकडे महंमदने टॅक्सी वळविली..

महंमद मंद वेगांत टॅक्सी चालवित होता. प्रत्येक हॉटेलांत नंदूचा अदमास घेत होता टॅक्सी पुढं जात होती तोंच एका हॉटेलपुढे जमलेला लोकांचा जमाव अचलेच्या नजरेस पडला. ती खिडकींतून निरखून पाहूं लागली. काउंटरजवळ लोकांनी गर्दी केली होती. मालकाचं भसाड्या सुरांतलं ओरडणं स्पष्ट ऐकूं येत होतं. टॅक्सी

थांबली. अचला कान देऊन ऐकूं लागली. ल्हान मुलाचं विव्हळणं तिला ऐकूं आलं—

" मालक, साहेब, माफ करा. माझ्या हांतून चुकून धक्का लागल्याने ती हंडी फुटली. मी...मी मुद्दाम फोडली नाहीं. मालक·· अयाऽईगऽऽ··· "

अचलेच्या हृदयांत कालवाकालव झाली. तो आवाज तिला अगदीं परिचित वाटला. तिने वर पाहिलं. होय, बेकरीच होती ती. ती टॅक्सींतून खालीं उतरुन काऊंटरकडे जाऊं लागली, तेव्हा गुरासारखं ओरडणाऱ्या मालकाचे शब्द तिच्या कानावर पडले—

" बदमाश कुठला...कामाला लागून तास होत नाही, तोंच हंडी फोडली साल्याने...काम होत नाही तर जीव दे कीं विहिरींत ! इतकासा जीव, पण बिलंदर आहे लई. हा शिवलाल कच्चा नाही. नंग्या, मुकाट्याने ऊठ आणि हमाली करून पैसे भर हंडीचे. हंडी फोडतो व्हंय, पैसे काढ पैसे... "

" हे घ्या पैसे, किती पाहिजेत ? " असं म्हणून अचलाने नोटांचं एक पुडकं शिवलालच्या अंगावर भिरकावलं. आश्चर्याची जबरदस्त लाट उसळली. नीरव शांतता पसरली. अचला क्रुद्ध होऊन बोलत होती—

" मालक, पैसा तर जनावरहि कमावतं आज. घ्या हे हंडीचे पैसे, काय कमी आहेत वाटतं; हवेत तर हे घ्या जादा, पण त्या चिमण्या जिवाला कां मारताहांत गुरासारखं, त्याला बदडून हंडी परत यायची नाही हॉटेलांत. " बुद्धं शरणं गच्छामि " हें बोधवचन लावायचं, गांधीजींच्या फोटोला रोज माळ घालायची, हें तुम्हांला ठावुक आहे, पण प्रत्यक्षांत मात्र तुम्ही पशू आहांत पशू!"

क्रोधाग्नीने तिचा चेहरा लालबुंद झाला. डोळे अंगार ओकूं लागले. शिवलाल दोन पावलं मागे सरकून, आँ वासून बघतच राहिला.

' नंदू ' म्हणून अचलेने नंदूला मिठी मारली. मायेला आंचवलेलं पांखरूं मायेच्या पंखाखालीं विसावलं. अचलेने त्याचे अश्रू पुसले. ताई गवसल्याचा आनंद त्या दोन चिमण्या डोळ्यांत हंसत होता. मायेसाठी आसुसलेली अचला नंदूच्या पाठीवरून हात फिरवित होती......

इतक्यांत जमावांतून कुणींतरी ओरडलं,—

" अरे ही तर अचलाकुमारी...."

जो तो मान उंचावून पाहूं लागला. खाणं सोडून सारे बाहेर आले. पण टॅक्सी होती कुठं जाग्यावर ?

दोन समाधानी जीवांना घेऊन ती केव्हाच पसार झाली होती; आणि पुढं आलेल्या पोटावरून हात फिरवित शिवलालसह साऱ्या हॉटेलचे डोळे अस्पष्ट होत जाणाऱ्या टॅक्सीकडे खिळून राहिले.

पद्धतशीर मार्गदर्शनाकरितां अद्यावत् पद्धतीनें चालविलेले
प्री डीग्री, फर्स्ट बी. ए. आणि फर्स्ट बी. एस् सी.
इंग्रजी

तुमच्या लहान भावंडांकरितां ८ वी पासून
एस्. एस्. सी. पर्यंत
इंग्रजी आणि प्राथमिक गणित

★

वसन्त क्लासेस
बळीराम पेठ, जळगांव.

" विद्यार्थिनीच्या दृष्टिकोनांतून– महाविद्यालयीन जीवन....! "

—सारंगी

' All that glitters is not gold ' या इंग्लिश म्हणीची खरी प्रचीति मला महाविद्यालयीन जीवनाच्या पहिल्या दिवशीं आली. जें जीवन जगावं असं प्रत्येकाला वाटतं, आयुष्यांतील सुवर्णकण ज्याला म्हणतात, फुलपांखराप्रमाणं रंगीबेरंगी जीवन म्हणून ज्याचा उल्लेख होतो, त्या जीवनाचं प्रत्यक्ष रूप मात्र इतकं भोंगळ अन् गलिच्छ असावं हें बघून कुणाहि विचारवंताला खेदच होईल.

विद्यापीठीय वा महाविद्यालयीन जीवनाचा मुख्य हेतू शिक्षण, ज्ञानोपासना तो आज निव्वळ पार्श्वभूमि-सारखा वापरला जातोय. अलिकडच्या मराठी रंगभूमीवर दिग्दर्शकापेक्षा नेपथ्यरचनाकाराचा ' वरचष्मा ' व्हावा किंवा हिंदी चित्रपटांत दिग्दर्शकापेक्षा संगीत दिग्दर्शकाचा भाव ' वधारावा ' त्यातलंच आहे हें. हल्लीच्या महाविद्यालयीन शिक्षणांत ज्ञानोपासनेपेक्षा विद्यार्थ्यांच्या बालिश, व्रात्य, माकडचेष्टा यांचें मात्र कौतुक करण्यांत येतें. व त्यांस ' Extra Curricular Activities ' या गोंडस नांवाने गोंजारण्यांत येतें. अन् त्याप्रमाणं वागून कांही प्राध्यापक सवंग विद्यार्थीप्रियता कमावतात व त्याची शेखी मिरवितात !

विद्यार्थ्यांनी अधिक बुद्धिवान्, नीतिमान्, अन् शिस्तशील होऊन देशाची भावी पिढी अधिक सुदृढ व आदर्श बनविण्यासाठी महाविद्यालयीन शिक्षणाचा हेतू असावा असं मला तरी वाटतं ! पण प्रत्यक्षांतील परिस्थिति फार वेगळी आहे. कॉलेजांत जाऊन आम्ही काय शिकतों— तर सिगरेटचा शोक, कागदी बाणांची नेमबाजी. सफेद कपड्यांची फाजील हौस; शिक्षण, शिक्षक व पालक यांच्याबद्दल अनादर, शारीरिक श्रमाबद्दल मनस्वी तिटकारा, अन् सिनेमांतली ' दिल ' तोडणारी दर्दभरी गाणीं !

महाविद्यालयांत प्रवेश मिळविणारे असे समजतात कीं, महाविद्यालयीन शिक्षण म्हणजे केवळ मौज, मजा आहे, करमणूक आहे. महाविद्यालयीन जीवनाच्या वाटचालीस प्रारंभ करणाऱ्या कोवळ्या वाटसरूच्या मनांत इंद्रधनुष्याचे रंग, फुलांचे सुगंध, सुवर्णाची लोभनीयता, निसर्गाची कमनीयता अन् जीवनाचा लोभसपणा यांची एकत्र केविलवाणी गर्दी उठते. त्याला वाटतं जीवन हें असंच आहे एकूण ! या सर्व भावना त्याला प्रथमपासूनच शिक्षणापासून दूर ठेवतात. देहापासून आत्मा दूर राहिला तर देहाला सजीवपणा यायचा नाही, तद्वतच विद्यार्थ्यापासून शिक्षण दूर राहिलें म्हणजे तो बेजबाबदार झाला नाही तरच नवल !

महाविद्यालयीन जीवन हें जणूं कांही आजच्या रोमॅन्टिक हिंदी सिनेमासारखें समजलें जातें. त्यामुळे महाविद्यालयांत पुष्कळच ठिकाणीं गढूळ वातावरण दृष्टोत्पत्तीस येते. त्यामुळं सिनेमांचा विद्यार्थ्यांवर होणारा दुष्परिणाम ही एक बिकट समस्या बनली आहे. सिनेमांतील गोष्टींचें बहुतेक विद्यार्थी अंधानुकरण करीत असलेले पाहून माझ्या बोलण्यांतील सत्यता तात्काळ पटेल.

महाविद्यालयीन जीवनांतलीं हीं अनमोल चार वर्षे म्हणजे शारदाश्रमींच्या नानाविध स्मृती, हिरव्यागार नारळीचीं ऊंच पातीं, टवटवीत फुलांच्या फुलबागा, थुईथुई उडणार पाणी, अंतर्मनांत रेंगाळणाऱ्या गुजगोष्टी, काळ माग लोटला तरी पुन्हा पुन्हा स्मरणाऱ्या शाब्दिक कोट्या, आणखी......पुष्कळच......पण हेंच कांही सारं होत नाही; गुरुजनांनी केलेलं मार्गदर्शन, विश्वाच्या इतिहासाचं अवलोकन, समाजशास्त्राचे गिरविलेले पाठ, मातृभाषेचं आकंठ रसपान, शास्त्रीय प्रयोगशाळांतील नेमकं, निरीक्षण, व्यापार–उदीमाच्या नागमोडी हालचाली नि अडचणी हेंहि विसरता यायचं नाहीच !

जयस्तंभाजवळचा स्टॉप. पहिल्या दिवसाच्या महा–विद्यालयीन जीवनाची बेसुमार आतुरता. आम्ही बऱ्याच आधी पोहोचलों होतों. त्यामुळं बरी जागा मिळाली. बिचकलेल्या हरिणीप्रमाणं आम्ही बसमध्यें बसलों होतों.

तेवढ्यांत Senoir ची एक मुलगी आली. आमच्याच समोरच्या बाकावर दोन विद्यार्थी बसले होते. बस साधारणपणे भरलीच होती. Miss Senior यायच्या आंतच ते दोन विद्यार्थी दोघा टोकांना झाले; अर्थात मधली सीट रिकामी ठेवून! तिनं "प्लीज सरकतां का जरा?" म्हणून विचारलं. वास्तविक न सरकण्याचं कोणतंच कारण नव्हतं. पण तिला मधली सीट दाखविण्यांत आली अन् 'Gang - way' त उभं राहून धक्के खाण्यापेक्षा सीटवरच्या 'सौम्य धक्क्या'ची शिक्षा पुरविली या विचारानं तिला मधल्या सीटवर नाइलाजानं बसावं लागलं!

बस सुरु झाली. जूनच्या मध्याच्या उकाड्यांत एक बारीक झुळूक अंगाला लागून मनाला जरा हायसं वाटत नाही तोच कुठून तरी आवाज आला,

"अरे, आज उभा वाटतं!?

"आपल्याजवळ आहे थोडीशी जागा!" दुसरा आवाज.

"छेरे, आजपासून लाल डगला चढविलाय रेल्वे कुलीचा! म्हणून प्रॅक्टिस चाल्लंय उभी रहायची."— तिसरा आवाज.

"Mr. Dixit, do'n:t forget red is for danger!"—

अन् बसमध्यें हास्याचा कल्लोळ उठला. माझं मन चरकलं! उच्च शिक्षण घेणाऱ्यांच्या विनोदाच्या या पातळींत अन् रस्त्यावरच्या शिव्या घालणाऱ्या मवाल्यांच्या पातळींत फरक तो काय?

आश्चर्यांची गोष्ट ही कीं, या 'घोडशाही–हास्यां'त एक प्राध्यापकहि सामील होते. बस चालू होती, म्हणून शरीराला उकडत नसेलहि पण माझ्या मनाला मात्र विलक्षण उकाडा होत होता! अन् याच वेळेला वरील 'हास्य विनोदा'ची लज्जत कांही मुली तोंडाला रुमाल लावून आंतल्या आंत चाखीत होत्या हेहि माझ्या दृष्टींतून सुटलें नाही!

या पहिल्या दिवसापासून तो आतापर्यंत मला नानाविध प्रसंग बघायला मिळाले. शेरे मारणें, निष्कारण त्रास देणें, बाणांचा वर्षाव करणें, सहज धक्के देणें, अर्वाच्य कोट्या करणें, अश्लील आविर्भाव करणें, गलिच्छ पत्रांचा भडिमार करणें हीं व यापेक्षा किती तरी भयानक अस्त्रांचा मर्कटचेष्टांसाठी उपयोग केला जातो हें साऱ्यांना माहित असतांना पुनरुच्चार का करायला हवा?

सुमाच्या बोटाला खरचटलं, लीला गंगावन लावते, सिंधूनं किती रुपयांची साडी घेतली, नलू अफगाण स्नोची खरेदी करते; या साऱ्या गोष्टींची माहिती यांच्या घरच्या कोणापेक्षाहि- कॉलेजच्या प्रवेशद्वाराजवळ घोळका करून उभे राहणाऱ्या ह्या दिलीपकुमार–राजकपूरादींना विचारा; ते पुरेपूर बातमी देतील. विसरलेंच सांगायला, हेमाच्या पसंतीसाठी भावनगरचे पुरंदरे येणार ही बातमी तिच्याआधी एका Mr. Romeo ना कळली अन् गांवभर झाली. आहे कीं नाही Radio-News?

स्त्रीची वैरीण स्त्रीच असते हें सर्वश्रुत आहेच. आम्हा विद्यार्थीनींची वैरीणहि मेली 'स्त्री' च आहे! 'सायकल' ही ह्या कुटाळ–कंपूची जानी दोस्त! कुठंहि जा कुणीतरी सायकलरोमिओ आलाच तुमच्यामांग,, आपलं नैपुण्य दाखवित! खरंच मला वाटतं जर सायकल नैपुण्याचा एखादा खेळ Olympic ला असलाच तर आमच्या भारतीय महाविद्यालयीन तरुणाकडून सुवर्णपदकाची तरी आशा करायला हरकत नाही. मला वाटत आमच्या सहायायी युवकांना कांही काम, काही विवंचना, थोडीफार जबाबदारी नसावीच बहुधा! नाहीतर अशा नादान प्रवृत्तींच्या आहारी ते जातेच ना! एका मजनूला म्हणे कुणातरी कॉलेज कन्यकेचा केस सांपडला, त्यानं तो ताईतांच्या डबींत घालून ठेवला आहे. कितीक स्वप्नाळू– हिरोंनी हातरुमाल जमविले आहेत, कुणी रिबीनीचा स्टॉक केला आहे. पण या सर्वांवर म्हणज Mr. X ची, त्यांनीं तर म्हणे एकीच्या चपलेचा तुटलेला तळांचा तुकडा काचेच्या फ्रेममध्ये ठेवला आहे. अन् त्याची ते रोज पूजा करतात! तिच्या हृदयपरिवर्तनाचा त्यांना दृढ विश्वास आहे म्हणे! कुणीकुणीतर नोटबुकें, पुस्तकें, आयडेन्टीटी कार्डस्, लेडीज पर्स वा वस्तु तर बेमालूम व बेगुमानपणे हातोहात पसार करतात. व त्याबाबत त्यांच्या गटांत प्रौढी मिरवितात. यावर ताण म्हणजे अशा वस्तु त्यांच्या असतलि त्या त्यांनीं वरील रोमिओकडे स्वतः जाऊन घेऊन याव्या असें मौक्याचें

ठिकाणीं टोळक्यांनी उभे राहून जाहीरपणे बोल्तात. तरीहि त्यांचेवर दाब ठेवणारा आजपर्यंत कुणीहि आढळला नाही. एका Silver Jubilee-lover ला म्हणे P. D. च्या मिस मंदा नैनवाणीचं दर्शन घडत असतांनाच मांजर आडवं जाणार होतं. आतांपर्यंत पंचवीस प्रकरणं बिना मांजरानंच हाताबाहेर गेलीं होतीं! आतां तर मांजरच आडवं जाणार होतं. कारभार संपणार होता! खेळ सुरू होण्यापूर्वीच खलास झाला होता! पण तेवढ्यांत कोणत्यातरी नाथाची कृपादृष्टि वळली, आडवं येऊं पहाणारं मांजर आल्यावाटेनं परत गेलं. रौप्य महोत्सवींना आनंद झाला, वठल्या झाडाला अंकूर फुटला. त्यांनीं तडक बाबा अल्मगीरचे पाय पकडले. बिदागी दिली. बाबांचा कनवाळू हात त्याच्या पाठीवरून फिरला. अन् 'बेटा' चे कान तृप्त झाले. "बेटा, जो आज तुम्हारे दिल्में समायी है, वो जरूर अेक दिन तुम्हारे हाथ थामेंगी!"

उतावळा नवरा गुडघ्याला बाशिंग, पागल प्रेमिक, शुभशकून अन् बाबांचा आशिर्वाद. प्रकरण फार वाढलं. शेवट एवढाच खरा कीं, मंदानं त्याचा हात चारचौघांसमोर धरला पण, तो 'त्या' अर्थानं नव्हे! मंदानं आपल्या ऊंच टाचांची निशाणी त्याच्या गालावर उठविली! "ऊफ् तेरी अदा!" च्या ढंगांत आलेल्या त्या रंगेल गड्याला 'हाय, मैं तो गिरा......'चा धडा गिरवावा लागला.

गलिच्छ पत्रांचाहि कांही कमी त्रास विद्यार्थिनींना होत नाही. कुणाहि अ, ब, क माणसाकडून प्रेमपत्राची किंवा मोहबतीची अपेक्षा कुणी बाजारू स्त्रीहि करणार नाही वा तिला त्यांत रसहि वाटणार नाही. पण आमच्या सहाध्यायांची अशी कल्पना असते कीं, आपण असं कांही लिहिलं कीं मुली फिदा होतात. अंगांत कर्तृत्व असणारा एकादाच निर्भीड माणूस स्वतःच्या प्रेमाचा प्रस्ताव करणारा, बाकी शेंकडा ९९·९ भ्याड! केवळ मजेखातर प्रेमाचा बाजार मांडणारे भणंग भुंगे! दर Term ला नवीन Partner शोधत हिंडणारे भृंगवंशी!

अर्थात् याला बऱ्याच अंशीं आम्ही विद्यार्थिनीहि कारणीभूत आहोंत. आमच्या ऊंच आवाजांत चालणाऱ्या गप्पा; बदलणाऱ्या वेशभूषा–केशभूषा, भडक पोशाख, उत्तान चाल, नायलॉनसारख्या झिरझिरीत अन् सॅटिनसारख्या भडक वस्त्रांची ओढ, पडद्यावरच्या नट्यांचें अंधानुकरण करणाऱ्या हीन अभिरूचीच्या फॅशन्स्. घरचा धाक नाही, महाविद्यालयांत कोणी बोलायला नाही, 'चार दिनकी चांदनी–' या मनोवृत्तीच्या विद्यार्थिनींचं बेफाम–बेलगाम वागणंहि फार मोठ्या अंशीं कारणीभूत आहे. स्त्रियांची पुरुषीवृत्ति ही केव्हाहि दोषार्हच होय. 'स्त्री'ही 'स्त्री' "म्हणूनच अधिक सुंदर, सोज्वळ अन् अधिक आकर्षक आहे." हें सनातन सत्य आम्हाला ज्या दिवशीं समजेल त्याच दिवशीं या पुरुषी–पाशवी मनोवृत्तींतून त्यांची सुटका होईल. अर्वाच्यपणा व निर्लज्जपणा नव्हे तर लज्जा व विनय हेच स्त्रीचे बहुमोल अलंकार आहेत. तींच तिचीं शस्त्रेंहि आहेत. अर्थात् आम्हाला हें समजेल तोच दिवस आमच्या भाग्याचा! पण असल्या शें. १० मुलींसाठी आमचं शें. ९० मुलींचं नांवहि बदनाम होतं. अर्थात् सुक्याबरोबर ओलंहि जळायचंच म्हणा!

यासाठी आमच्या प्राध्यापकावर फार मोठी जबाबदारी आहे. त्यांनी विद्यार्थिनींना योग्य तें मार्ग–दर्शन करून या जगाची जाणीव करून द्यायला हवी. त्यांना असल्या मुलांपासून फार अलिप्त ठेवायला हवं. प्राध्यापकांनी आपल्या शिकविण्यांत पोरकटपणा–ऐवजी प्रौढपणा आणायला हवा. त्यांची मनोवृत्ति मित्राची असावी पण तो मित्र असावा दिग्दर्शक मनो–वृत्तीचा. निर्देशनकारानं नट होता कामा नये हीच त्यांची पात्रता. त्यानं नटाला दिग्दर्शन करायला हवं. तद्वतच प्राध्यापकांनी विद्यार्थ्यांना योग्य, समंजस व डोळस मार्गदर्शन करायला हवं.

या सर्व दुःखाला पालकहि बऱ्याच अंशांनी कारणीभूत आहेतच. मुलींना महाविद्यालयांत पालक घाल्तात तेंच कोत्या मनोवृत्तीनं. मुलगी कितीहि हुशार असली तरी तिचं कौतुक 'मद्दड' मुलापेक्षा कमीच व्हावयाचं, असाच संकेत दिसतो. अगोदरच संसाराच्या जंजाळांत पालकांना अभ्यासाची विचारपूस करायला वेळ मिळत नाही. अन् मिळालाच तर तो 'मुला'च्या; कारण तो पोसणारा, मुलगी तर शेवटी सासरीच जाणार!

या सर्व दुःखाचें मूळ कारण म्हणजे सर्वांनाच Admission मिळत असते हेंच होय! त्यामुळे अभ्यासाकडे दुर्लक्ष असलेल्या लोकांच्या या महाविद्यालयीन प्रांगणांत वा प्रांगणाबाहेरहि आतापर्यंत सांगितल्या गेलेल्या 'लोकप्रिय (!) चाळ्यां' ना प्रारंभ होतो.

चार वर्षांपर्यंत सत्याच्या, ज्ञानाच्या शोधांत या महाविद्यालयांत घालविल्यावर 'महाविद्यालयीन विद्यार्थिनी' या नात्यानं जे कटु अनुभव आले ते मुद्दाम सांगावेसे वाटतात. कारण चांगलं फळ कुणीहि खाल्लं तर अपाय होणार नाही, तें सांगायला नको. पण विषारी फळांचा, कांटेरी झुडुपांचा जरूर उल्लेख करावा असा वैदिक धर्म आहे. प्रवासाला निघालेल्या वाटसरूला रस्त्यावरच्या खाचाखोचा जरूर सांगाव्या असं म्हणतात. म्हणून मुद्दाम वेंचक उदाहरणानिशीं मी अनुभव मांडण्याचं पहिलं धाडस केलं. जें चांगलं आहे तें तर—

"तरुलता, मित्रहो! आठव ठेवा हृदयीं,
स्मृतिग्रंथ दरवळो सदैव तुमच्या ठायीं!"
"स्मरणांत विलसतील इथलीं वर्षें चार!
काळाच्या उदरीं जरी जाहलीं पार!"

महाविद्यालयाच्या महाद्वारांतून बाहेर पडतांना अजून मन जुन्या गोड स्मृतीभोंवती घोटाळतं, रेंगाळतं, पुन्हा माघारी वळतं अन् दृष्टीस पडतात पुन्हा तींच विविध वेडीं उदाहरणं!

—*—

"प्रथम श्रेणीच्या"
कपबशा, ग्लासेस आणि सर्व प्रकारच्या
कांच व चिनी सामानाकरितां—
चित्रा स्टोअर्सला भेट द्या!
★
टाइम्स, नवभारत टाइम्स, फिल्मफेअर, इलस्ट्रेटेड वुइकली, फेमिना, पराग, धर्मयुग
....आणि....
नवीन प्रकाशन सारिका व केसरीचे अधिकृत एकमेव विक्रेते—
चित्रा स्टोअर्स, १८ फुले मार्केट, जळगांव.

पावसाळ्यांतलि बसपुराण........

—सुरेश कृ. कुळकर्णी
बी. ए. द्वीतीय वर्ष

पायाचा अंगठा अन् त्याच्याजवळचें बोट ह्यांच्या चिमटींत चपलेचा तुटका बंद पकडण्याचा अयशस्वी प्रयत्न करीत मी रस्त्याने जात आहे. नेमेचि येणारा पावसाळा कॉलेज उघडण्याचे वेळींच सुरुं झालेला आहे. माझ्या एका हातांत आकारावरून आणि भुरकट कपड्यांतून बाहेर आलेल्या काड्यावरून जिला छत्री म्हणतां येईल अशी वस्तु आहे. सुंदर, रंगीत प्लॅस्टीकचा दांडा, वर वॉटरप्रुफ कापड आणि आठ आणि आठ सोळा काड्या व्यवस्थितपणे गुंफलेल्या अशी छत्री जवळ असणें हें माझें कधीहि पुरें न होणारें गोड स्वप्न आहे! दुसऱ्या हातांत प्लॅस्टीकची पिशवी आहे. त्यांत वह्या पुस्तकें टाकून मी घाईघाईने कॉलेजला जायला निघालों आहे.

घाईघाईने जातांना मध्येंच छत्री आणि पिशवी ह्यांची ह्या हातांतून त्या हातांत अदलाबदल करतांना पिशवीवर ओरखडा उठतो. आणि तिथून पिशवी शेवयासारखी लांबत जाते आणि ऐन रस्त्याच्या मध्यावर अस्मादिक असतांना वह्या पुस्तकं पिशवींतून बाहेर वाट काढतात. त्यांतच भर म्हणून मागून एक मोटार भरवेगाने येते आणि काय होतं आहे हें कळायच्या आंत मानसशास्त्र, अर्थशास्त्र ह्या सारख्या मोठमोठ्या शास्त्रांच्या वह्यांवर शिखलशास्त्राची सरशी होते! अगोदरच वर्गांत शिकवलेलें बरेंचसें डोक्यावरून जातें आणि त्यांतूनहि जें हातीं लागतें तें वह्यांवर उतरवलेलें असते. त्यावर आतां अक्षरशः पाणी फिरतें!

पुस्तकं आणि वह्या आवरून मी आणखीनच् जलद गतीने बसस्टॉपकडे वळतों. स्टॉपवर अपेक्षित अशी झुंबड उडालेली असते. नको तेव्हा दोन दोन आणि तीन तीन येणाऱ्या एस्क्ट्रा (!) आतां कुठे तरी गडप झालेल्या असतात. नेहमी सायकलने कॉलेजला जाणारे आज पावसामुळे बसने जाणार असल्याने त्यांचीहि भर पडते. स्टॉपजवळ प्रत्येकाने आपली स्वतःची रांग बनवलेली असते.

थोड्याच वेळांत पाऊस सुरूं होतो आणि सर्वजण स्टॉपच्या छपराखालीं आश्रयाला येतात. कशीबशी रांग तयार होते. पण रांगेचं तोंड मात्र दाढदुखीने सुजलेल्या तोंडासारखं दिसतं. तोंडाजवळच्या प्रत्येकाला आपलाच पहिला नंबर असल्याची खात्री असते. मी तोंडाशीं डाळ शिजणार नाहीं म्हणून रांगेचा पाठीराखा होतो! तेवढाच प्रामाणिकपणा दाखवल्याचा आनंद वाटतो. पण तो आनंदच असल्यामुळे फारच थोडावेळ टिकतो. कारण थोड्याच वेळांत एक बस चुकून येते, आणि खरं लढाईला तोंड लागतें!

बरेच मंत्र्याला 'रिसीव्ह' करायला जावें अशा थाटांत बसचे दार उघडण्याचा प्रयत्न करीत कंडक्टरला बोलावूं लागतात. परंतु बसच्या दाराची मूठ ही दार उघडण्यासाठी नाही हें त्यांच्या फार उशीरा लक्षांत येतें! कंडक्टर आंतमध्यें बसूनच स्थितप्रज्ञाप्रमाणे ही गंमत पहात असतो.

त्याच्या घड्याळाप्रमाणे वेळ झाल्यावर तो दार उघडून बाहेर येतो. पुन्हा एकदा विद्यार्थ्यांना स्फुरण चढतें. रेटारेटीला भरपूर वाव मिळतो. प्रत्येकाची वेगळी रांग सुद्धा शिल्लक रहात नाही. आणि दिलखुलासपणे 'विद्यार्थी–संपर्क' सुरूं होतो! हा सर्व सोहळा पहायला प्रेक्षकांची उणीव नसावी म्हणून मीच प्रेक्षक बनतो. निर्विकार मनाने कंडक्टर दिसेल त्याच्या हातांत तिकीट कोंबतो. ज्यांना ही खुली स्पर्धा [Perfect competition] मानवत नाही असें महाभाग स्वहस्तें जवळचा पास 'पंच' करून घेतात आणि बसमध्यें चढतात!

उत्साहाचा अतिरेक होतो. आरडा ओरडी सुरूं होते. बरेंच जण कंडक्टरशी वाद घालूं लागतात. तो पण चिडतो आणि बस तशीच घेऊन जाण्याची भाषा बोलूं लागतो. विद्यार्थी त्याच्याशीं एकदम सहमत होतात. तो आणखीनच् चिडतो आणि फक्त 'प्रामाणिकपणे' रांगेत उभ्या असलेल्या विद्यार्थिनीनाच तिकीटं देतो आणि त्यासुद्धां आपल्या साड्या चिखलापासून बचावत

आणि हुर्योंच्या जयघोषांत बसमध्यें चढतात. आजूबाजूच्या विद्यार्थ्यांवर पुरेसा चिखल उडवीत बस निघून जाते!

आतां झाला तेव्हढा प्रकार पुरे असा विचार करत बरेच जण पायींच निघतात. कांहींच्या पॅंट्सवर नक्षी झाल्याने ते घरीं जायला निघतात. आणि गर्दी ओसरते. ह्या वेळपर्यंत मी केवळ प्रेक्षक असतो. आणि आतां तरी नंबर लावावा म्हणून पुढे सरतो. रांगेचं तोंड परत सुजतं. पुन्हा गर्दीला पूर येतो. फोन केल्यावर बऱ्याच वेळाने एक एक्स्ट्रा येते. प्रथम कांही प्राध्यापक छत्र्या सांवरत बसमध्यें शिरकाव करून घेतात. कांही जण वाढलेल्या गर्दीस वळण देण्याचा प्रयत्न करतात. पण ह्यांतच वेळ गेला तर आपल्याला बसमध्यें जागा रहाणार नाही हें त्यांच्या लक्षांत येतांच तेहि वर चढतात. विद्यार्थीच पुन्हा 'जबाबदारी' ओळखून सूत्रें हालवूं लागतात!

कंडक्टर बराच उदार दिसतो. तो एका वेळेस ७०–८० जणांना नेण्याचें आश्वासन देतो. त्यामुळे माझा त्रेपन्नावा नंबर असला तरी मी निश्चिंत होतो. विद्यार्थी त्याचा जयजयकार करतात! अनपेक्षीतपणे गर्दी बरोबर पुढे मागे होत मी विनासायास कंडक्टरच्या पुढे जातो. पुढचा मागचा विचार न करतां मी पैसे देऊन तिकीट घेण्याचा प्रयत्न करतो. पण बराच वेळपर्यंत मला माझा हातच ओळखूं येत नाही. कारण तिथे सहस्रकरांचा नाच चाललेला असतो! छत्रीची काडी बोचल्यावर मला माझा हात सांपडून मी हात मागे घेतों. हातांत तिकीट असतें! हा आश्चर्याचा पहिला भर ओसरल्यावर मी बसच्या दाराकडे वळतो. दारांत एकाच वेळीं चार जण चढल्याने मुंगी शिरायलासुद्धा जागा नसते. दारांतले चारहि जण अगदी गच्च बसलेले असतात. त्यांना मागेहि येतां येत नाही आणि पुढेहि जातां येत नाही! शेवटीं मागून दोघं तिघं जण त्यांना आंत रेटतात. आणि ते समोर बसलेल्यांच्या अंगावर जाऊन आदळतात. " xcuse ", "Sorry", Don't worry " वगैरे शब्दांची देवघेव होते आणि ते दिसेल त्या जागेवर जाऊन बसतात.

माझा पण वर चढणाऱ्यांत नंबर लागतो. आणि मी वर चढतो. वर चढल्यावर छत्री कुठे तरी लागून पडल्याचें लक्षांत येतें. पण त्याबद्दल फारसें वाईट वाटत नाही. कारण ती ज्याला सांपडेल त्याला फुकटांत सुद्धा महाग पडेल ह्याची मला खात्री असते! बसमध्यें नेमकी एकच जागा शिल्लक असते. पण त्या जागेवर कोणी तरी आपलीं पुस्तकं ठेवून ती जागा 'रिझर्व्ह' केलेली असते. त्यामुळे मी मुकाट्याने उभा राहतो. पुढे सरकतो आणि त्या 'रिझर्व्ह' जागेवरचीं पुस्तकं सरकवून एक ललना येऊन बसते. तिला बोलण्याची कोणी हिंमत करीत नाही! कंडक्टर आपलें म्हणणें खरें करतो. सत्तरएक नग बसमध्यें भरले जातात. पाऊस पडत असल्याने तो अधिक टपावर नेऊं शकत नाही. नाही तर विद्यार्थ्यांची त्यालाहि तयारी असते! बस सुरूं होते. आणि नेमका माझ्या डोक्यावर थेंब थेंब पाण्याचा अभिषेक सुरूं होतो. तक्रार कुठे करणार? जवळचें असतें. पण तें सुद्धां ओलें झालें असल्याने मला गप्प बसावे लागते! वरातीच्या मिरवणूकीप्रमाणे बस चाललेली असते. आजूबाजूचे कांहीच दिसत नसल्याने मी डोळ्यासमोरची अॅस्प्रोची जाहिरात पहात उभा राहतो.

मध्येंच बस थांबते. चार जण उतरतात आणि आठ चढतात! बस सुरूं होते. मी पुन्हा अॅस्प्रोची जाहिरात पाहूं लागतो. डोक्यावर हात ठेवून मी अभिषेकास डाव्या बाजूस वाट करून देतो. पण तो अभिषेक बाजूला बसलेल्या प्राध्यापकाच्या अंगावर सुरूं झाल्याने मी उजव्या बाजूस वाट करून देतो. परंतु त्या बाजूला कॉलेज कन्यका बसलेल्या असतात त्यामुळे हात आवरता घ्यावा लागतो! हात खाली येतांच जानवें खांद्यावरून घसरतें. तें वर करण्यासाठी हात वर घ्यायला जातो तों सहप्रवाशाच्या मुखकमलावर हस्तकमलाचा प्रहार होतो! त्याची क्षमा मागून मी गप्प बसतो.

पुन्हा पुन्हा अॅस्प्रोची जाहिरात वाचून डोकं दुखूं लागतं! पण जवळ अॅस्प्रोची गोळी नसल्याने नाईलाज होतो! डोक्यावरचें पाणी हळूंहळूं पाठीवरून ओघळूं लागतें. त्यामुळे गुदगुल्या होऊं लागतात. परंतु आतां हात हालवला तर पुन्हा क्षमा मागण्याची वेळ येईल म्हणून मी तसाच उभा राहतो.

सुदैवाने कॉलेज–स्टॉप येतो. बस थांबतांच मी 'घुमजाव' करून उभा राहतो. माझ्या पुढची गर्दी कमी होते. खाली उतरून मी पळतच वर्गाकडे निघतो. पण पहिला तास केव्हाच सुरूं झालेला असतो. म्हणून वेळ घालवण्यासाठी मी नोटीसबोर्डाकडे वळतो. बोर्डावर पुढचे दोन तास ते ते प्राध्यापक घेणार नसल्याची नोटीस असते.

म्हणून मी परत बसस्टॉपकडे वळतो!

आक्रंदन........

—बा. गो. भांडारकर
बी. एस्सी. द्वितीय वर्ष

मे महिन्याचा एक दिवस होता तो, हें सांगूनहि कुणाला खरें वाटलें नसतें. अपवादच म्हणायचा तो. ऊन रणरणत असावें, घामाच्या धारा निथळाव्यात, जीव कासावीस व्हावा;...पण असलें कांहीच नव्हतें त्यादिवशीं. सूर्य आपल्या दैनंदिन क्रमाप्रमाणे जाण्याचा आटोकाट यत्न करीत होता. पण नुकत्याच पश्चिमेकडून येऊं लागलेल्या श्यामलवर्णी मेघांनी ह्या नियमित शाळेंत जाणाऱ्या मुलाला अडवून आपल्या खेळांत ओढण्याचा चंग बांधला असावा. ते हळूंहळूं पुढे झाले. त्यांनी सूर्याभोंवती वर्तुळ घातलें. त्यांचा लपंडाव सुरूं झाला. सूर्याला या खेळांत सामील होणें भागच पडलें. खेळकर वृत्ती अंगीं असल्यानेच कीं काय त्याचा ताप कमी भासूं लागला. आतां तर तोहि या खेळांत रमला. लपायला म्हणून जाई अन् तिकडेच इतका वेळ गुल् होई कीं मनाला वाटे आतां पाऊस येणार. काव्यपंक्ति ओठांतून बाहेर येऊं पहात...

"बरसत आज तुषार..." तोंच त्या मेघराजीच्या कडा सुवर्णांकित दिसूं लागत आणि थोड्याच वेळांत 'कशी फजिती झाली' असं म्हणत, मिष्कीलपणें हांसत रविराजाची मूर्ति वर येई.

वातावरण प्रसन्न होतें. मन प्रसन्न होतें. काय वाटलें कुणास ठाऊक, उठलों; कपडे घातले. दुचाकीवर टांग मारली अन् ललकारी दिली 'आई ऽ येतो ग.'

गरगर फिरणाऱ्या चाकाबरोबरच मनोविचारांची गति वाढली. ते कल्पनेच्या परिसरांत धावूं लागले. 'अवघें विश्वचि माझें घर' या संतवृत्तीचीं ओळख एका वेगळ्याच आशयांतून प्रतीत झाली. विश्वाचें साम्राज्य आपल्या हातीं आहे अशा दिमाखाने जात होतों. उत्साह अनावर होत होता. उत्साहाचा फुगा फुगत होता.

'विकास' कुठुन तरी हांक झाली. मनाला लगाम घातला. आजूबाजूला पाहिलें तो रस्त्याच्या बाजूला दिवाकर दिसला. दुचाकी वळवली.

'ओळखलंस कां?" त्याने विचारलें. मला हंसूं अनावर झालें. दैनंदिन परिचयाच्या माणसाने असा प्रश्न विचारावा?

'असावीशी वाटते' मी मुद्दामच म्हटलें.

'Be serious. हसण्यावर नेऊ नकोस' कांहीसा रागीट स्वर आला. मला कांही उमजेना. एरव्ही हसतमुख असलेला दिवाकर अन् आज याला झालें तरी काय? मीं संभ्रमित होऊन विचारले "झालं तरी काय?"

'कांतीला ओळखतोस' प्रतिप्रश्न आला. आतां मात्र मूर्खपणाची कमालच म्हणायची. मुळांत कांतीचा आणि माझा परिचय म्हणूनच त्याची ओळख झाली होती. कांतीचाच भाऊ तो. आणि तरीदेखील असा प्रश्न. मागे राग कीं विनोद? मी कांहीच बोललों नाहीं.

'ओळखतोस तूं चांगला. तुझा तिचा चांगलाच परिचय आहे. पण मला पटत नाही तें. We are conservative! आजपासून तिला भेटायचा प्रयत्न करूं नकोस" झालें, त्याने एका दमांत बोलून टाकलें. पण त्याच्या सुरांतहि कांहीशी अनिच्छाच दिसली. कसं बोलूं या विचाराने तो ग्रासलेला दिसला. 'बरय' मी सुन्नपणें म्हटलें. उत्साहाचा फुगा अति फुगवल्यामुळेच कीं काय फुटला होता. डौलांत दुचाकीवर बसावे पण ती वाटेंतच पंक्चर व्हावी, तसें झालें होतें आत्यंतिक निराशेनें; विजेचा धक्का बसल्यागत परतलों. भरकटलो, कुठेतरी...कसातरी...

दोन वर्षंच झालीं होतीं या शाळेंत येऊन मला. यंदा अकरावींत होतों. हुषार नसलों, 'स्कॉलर' नसलों तरी एक बऱ्यापैकीं विद्यार्थी म्हणून शाळेंत ओळखला जात होतों. शिवाय अवांतर सांस्कृतिक हालचालींत प्रामुख्याने भाग घेत असल्याने शिक्षकांचा आवडता झालों होतों. नाही म्हणायला 'मराठी' माझा चांगला विषय होता. त्यांत कधी ७० च्या आंत गुण मिळाल्याचें मला आठवत नाही.

परीक्षा जवळ येत होती. अभ्यासाचा जोर वाढला होता. आजूबाजूला वह्यापुस्तकांचे ढीग घेऊन बसलों होतों. कुठला विषय आधी अभ्यासाला घ्यावा अन् कुठला नाही याचाच वाद मनाशीं घालीत होतों. इतक्यांत 'विकास आहे कां?' असा आवाज बाहेरुन

कानीं आला. आवाज बायकी होता. पण अनोळखी वाटला 'कोण असावे बरे ?' मान वर करून पहातो. तेव्हाशी दारांत कुणी तरी आले. ओ ऽ ही तर ब तुकडींतली कांति सरदेशपांडे होती. केळीच्या सालीप्रमाणे तुकतुकीत अंगकांति असलेली ही पोरगी खरोखरीच मोठी सुरेख होती. पण सौंदर्याच्या सहवासांत विखार असावा म्हणूनच कीं काय ती स्वभावाने अतिशय तिरसट होती. तिच्या या तिरसट स्वभावाविषयीचा बऱ्याचशा आख्यायिका खऱ्या अन् खोट्या ऐकल्या होत्या. ही महामाया अवचित आपल्याकडे यावी ? आश्चर्यच वाटलें. काय काम असावें बरे ? एकदा स्मृतीला ताण देऊन पाहिला कीं गांवांत कुठला 'सप्ताह' साजरा होतोय कीं काय ? कुठला निधी गोळा केला जातोय कीं काय, कारण या कामांत बव्हंशीं या वर्गातल्या व्यक्ति हेतुपूर्वक योजल्या जातात. पण छे ! कांहीच आठवेना. मी या विचारांत कितीवेळ राहिलों असतों देव जाणें. पण इतक्यांत एक खेळकर प्रश्न पुढे आला, तसा भानावर आलों. 'मी बसल्यास हरकत नाही ना ?' तिने विचारले.

"अरेच्या विसरलोच कीं तुम्हाला, बसा ना." कांही क्षण असेच गेलेत. कुणीतरी बोलायला हवे म्हणून म्हटले "काय आज इकडे कुठे चुकलांत ! आमचें भाग्य कसें उदयाला आलें ?"

"हो," कांहीसें घुटमुळत, आपल्या वेणीच्या शेपट्याशीं चाळे करीत ती म्हणाली, "थोडं काम होतं."

'सांगा की, शक्य असल्यास अवश्य करीन.' मी आश्वासन दिलें. "मला किनई तुमची मराठीची वही हवी जरा, प्लीज."

ही अत्यंत तिरसट म्हणून प्रसिद्ध असलेली महामाया आपल्याकडे येते काय, याचनेच्या स्वरांत वही मागते काय, या विचारानेच कांहीसा पाघळलों होतों. पण थोडा 'भाव' खातां आल्यास पहावा म्हणून म्हटलें, "छे ! कांही विशेष नाही तींत, उगाच कशाला नेता !"

"कांही माहितच नाही वाटतं मला, आणि सरांनीच मुळी तुमची वही घ्यायला सांगितलीय..." कांती उवाच.

आतां इलाजच नव्हता. अधिक ताणूं नये म्हणून त्या वह्यांच्या ढिगांतून मराठीची वही काढून दिली तिला.

"थँक यू! मग येईन मी." म्हणतच ती निघून गेली.

० ० ० ०

वह्यांची देवघेव होतांहोतांच ओळख वाढूं लागली. एकमेकांकडचें जाणें येणें वाढलें. परिचयाचें रूपांतर गाढ मैत्रींत झालें. आणि माझ्या मनांतील विचार वेगळ्याच दिशेने वाढूं लागले. घरांत सर्वांत लहान म्हणून सगळ्यांचा लाडका मी. कुठलीहि गोष्ट करावी हा विचार मी मनांत आणावा अन् लागलीच ती प्रत्यक्षांत यावी. पण यांत उणीव होती ती एकच. मला लहान काय मोठी काय बहीणच नव्हती. वाढत्या परिचयाने कांतीच्या वरवरच्या तिरसट वृत्तीमागील खेळकरपणाची जाणीव जशी होऊं लागली तसें हा तिरसटपणा म्हणजे वरून पांघरलेला बुरखा आहे हें लक्षांत आलें. किंवा अंतःकरणांतील सोज्वळतेची जाणीव झाली आणि नकळतच मी बहिणीच्या रूपांत कांतीकडे पाहूं लागलो. आईलाहि याची कल्पना झाली असावी. तीहि मोकळेपणे कांतीचें स्वागत करी. अभ्यास जोरांत होऊ लागला. त्याबरोबर गप्पाष्टकें रंगूं लागलीं. कोट्या प्रति कोट्यांची खैरात होई. या ना त्या निमित्ताने मनांतल्या विचाराला अधिकच बळकटी मिळे.

एकदाची परीक्षा आटोपली. पेपर्स बरे गेलेत. त्यामुळे मूळच्या प्रसन्न वृत्तींत अधिकच भर पडली. अभ्यासाचें टुमणें मागे नाही म्हणून गप्पांची लांबी वाढू लागली. दिवाकर, कांतीचा भाऊहि आमच्यांत सामील होऊं लागला. संध्याकाळीं मोकळ्या वातावरणांत फिरायला जाणें हा तर नित्यक्रम झाला. रस्त्याने जातांनाहि कधी मुकाट जात नसूं. कुठल्या न् कुठल्या विषयावर वाद घालीत असू; चर्चा करीत असू.

असाच एक दिवस होता. दिवाकर कुठे मित्राकडे गेला होता. म्हणून मी अन् कांति आम्ही दोघेच फिरायला गेलों. बोलतां बोलतां बऱ्याच दूरवर आलों. थकल्या सारखें वाटलें म्हणून रस्त्याच्या कडेला दगडावर बसलों. रहदारी नव्हतीच, रम्य, शांत, गंभीर वातावरण होतें. अस्ताला जाणाऱ्या, दिवसभराच्या परिश्रमाने म्लान झालेल्या सूर्याच्या किरणशलाकांनी सारं वातावरण व्यापून टाकलें होतें. वातावरणांतील गांभीर्याचा परिणाम मनावरहि झाला. शांततेने, एकाग्र वृत्तीने कुठेतरी लक्ष लावून विश्वाचा विसर पडावा तसा बसलों होतों. तंद्री लागली होती. लय साधली जात होती.

'विकास' अत्यंत हळूवार, अस्फुट हांक देऊन कांतीने आपल्या आस्तित्वाची जाणीव दिली. 'काय ?' समाधीचा भंग न करतांच मीं विचारले. ती जवळ सरकली. खांद्यावर हात ठेवला अन् हळूच म्हणाली, "विका, मी आवडते कां रे तुला, तुझं प्रेम आहे माझ्यावर ?" मी दचकून तिच्याकडे पाहिले. मला धक्काच बसला. तिच्या डोळ्यांत वेगळाच भाव दिसला. मला तो विचित्र वाटला. भीति वाटली त्याची. 'तूं, तूं विचारतेस हा प्रश्न कांति ?' मी एकदम विचारले. 'हो' उत्तर आलें. त्याच भावांत, त्याच आवाजांत ताडकन् उठलों, मनाला एकदम धक्का बसला होता, न बोलतां चालूं लागलों.

० ० ० ०

रात्र शांत होती. सारें वातावरण शांत होतें. सृष्टीच्या त्या विराट पसाऱ्यांत मीच काय तो वेड्या-सारखा बसलों होतों. आकाशांतल्या तारका मोजण्याचा निष्फळ यत्न करीत होतों. मनांत विचारांचें वादळ घोंघावत होतें. एकच वाक्य– एकच प्रश्न, "विका, तुझं माझ्यावर प्रेम आहे ?" कुणालाहि हवाहवासा वाटणारा प्रश्न. पण तोच माझ्या मस्तकांत घणासारखा प्रहार करीत होता. मन आक्रंदून उठत होतें, ओरडत होतें...

कांति कसा विचारलास ग प्रश्न तूं ? आपली ओळख झाली तो प्रसंग आठवतो तुला ? ती वृद्धिंगत होत गेलेली मैत्री. वही कशाला नेलीस ? वही न्यायचें निमित्त करून ओळख वाढविलीस. विद्येच्या दरबारांत अधिक मानाचें जीवन जगतां यावें म्हणूनच ना ! निरलसपणे विद्येच्या दरबारीं आपली सेवा रुजू करून उच्चपद मिळवायचाच प्रयत्न होता ना तुझा ? मग कशाला ती प्रेमाची साद घातलीस ? मनुष्याने प्रेम करावें, पण तें सत्पात्रीं, प्रेमाची योग्य किंमत ओळखून, असें तूंच तर आपल्या निबंधांत ठासून लिहिलेंस ना ? मग..?

का मी असा प्रश्न विचारीन म्हणून वाट पाहून थकलीस आणि विचारलेंस "विकास, तुझं प्रेम आहे माझ्यावर ?"

पण मी असा प्रश्न विचारीन तरी कसा ? हें हि तुझ्या लक्षांत येऊं नये वेडी ! इतक्या दिवसांचा आपला परिचय, वेळोवेळीं व्यक्त झालेले विचार व्यर्थच ठरावेत मग. कांति, विद्येच्या दरबारांत तिचे एकनिष्ठ पाईक म्हणून जायचे अन् तिथल्या वातावरणाशीं विसंगत अशा प्रेमाच्या गोष्टी करायच्या ! प्रेमाशीं माझा विरोध आहे असें नाही. पण प्रेम कशाशी खातात हें माहीत नाही अन् असल्या गोष्टी ! माणसाला कांहीतरी विवेक असायला हवा. प्रेम ही एक भव्य कल्पना आहे. माणसाचा या जगांतील एकमेव दिलासा आहे. त्याची किंमत; तें अमूल्य मूल्य समजलें तरच त्या गोष्टींत अर्थ. चार चित्रपट पाहून, दोन कादंबऱ्या चाळून कां प्रेमाची कल्पना येणार ? तो विवेक नसतो. ती वासना असते.

आणि प्रेम म्हटलें कीं एक प्रियकर, प्रेयसी ह्यांचें मलिन हें ठरीव ठशाचें चित्रच कां आठवावें. दुसऱ्या कल्पना कां नाहीत या जगांत ? तें आईचें प्रेम, भावाभावांचें प्रेम, बंधु भगिनीचें प्रेम आठवतें ! या प्रेमाला जागा आहे तुझ्या शब्दकोशांत ? आतां कदाचित तूं म्हणशीलहि कीं मला हाच अर्थ अभिप्रेत होता. पण कांति, मनुष्य तोडाने लाख खोटें बोलेल. पण त्याच्या चेहऱ्याच्या डोळ्यांतला भाव कां लपेल ? तूं कांही म्हटलेस तरी तुझ्या डोळ्यांनीं मला आधीच सांगून टाकलें. माझें हृदय विदीर्ण करून टाकलें. माझ्या मनांतल्या कल्पनेला धक्का लावलास ?

झालें, मनाशींच उत्तर मिळालें. हृदय शांत झालें. अंतःकरणांतून समाधानाची एक लकेर निघाली. वर पाहिले. तारे समाधानाने हंसत होते.

० ० ० ०

३।४ दिवसांनी कांतीला भेटलों. तिला समजावून सांगितले. ती कांहीच बोलली नाही. तिला विचार करायला अवधि मिळावा म्हणून ५।६ दिवस तिकडे फिरकलोंहि नाहीं.

अन् मग कुठे कळ फिरली देव जाणें. तो दिवस सुखाच्या पार्श्वभूमीवर दुःखांत खुलून दिसतो म्हणून कीं काय इतका चांगला उगवलेला दिवस...तें प्रसंन्न वातावरण ! ती दुचाकीवरची भरारी.....दिवाकरची भेट...हाय !

माझ्या मनांत अजूनहि आक्रंदन चालूच आहे "निर्व्याज, निष्पाप, सोज्वळ प्रेमाच्या आविष्काराला या जगांत वाव नाही का ?"

मी अभ्यास करतों....!

–अशोक भास्कर टेणी
प्री-डिग्री कॉमर्स

' ए शंभ्या, ऊठ, झोपला आहे नुसता म्हशी-सारखा ! कांही अभ्यास वगैरे आहे की नाही ? तो तो समोरचा अप्पा बघ, चार वाजल्यापासून अभ्यास करतो आहे. ' —बाबा.

एकदम स्वर्गांतून पृथ्वीवर आल्यासारखं भासतं. खरोखर, प्रातःसमयीच्या त्या थंडींत, अंगावर झकास ' ब्लँकेट ' घेऊन झोपण्याचा आनंद कांही विरळाच ! परन्तु, ह्या अप्पाला सांगावं कुणी ! नेहमीपेक्षा चार-दोन शिव्या जास्त हांसडतच मी उठतों. आठाचा शेवटचा ठोका पडत असतो आणि आमची स्वारी तोंड धुण्यासाठी ' बाथरूम ' कडे मोर्चा वळविते.

नऊ वाजतां आंघोळीची तयारी होते आणि आंघोळ करतांना, सहामाहीला पांच विषयांत चक्क ' दांडी ' उडाल्याची आठवण होते. आणि मग मी ठरवून टाकतों कीं, बस्स ! उद्यापासून आपणदेखील चार वाजतां अभ्यासाला उठायचं ! सगळीं पुस्तकं, पहिल्या-पासून तें शेवटपर्यंत कमींतकमी दहा वेळा तरी वाचून झालीं पाहिजेत.

' Number twelve, three marks. It's a shame on your part. ' कुठून तरी आवाज येतो. अर्थशास्त्रांत फक्त तीनच मार्क मिळाल्यामुळे, मी तोच विषय आधी निवडतो. अभ्यासाच्या खोलींत पुस्तकाचा पत्ता नसल्याने मी चडफडतच खाली जातो. तोपर्यंत बाळ्याने ' अर्थशास्त्र समस्ये ' चा धुव्वा उडवलेला असतो. त्याला दोन-चार टिकवून, शाम्याला ' फाईला ' वर घेण्याच्या प्रयत्नांत मी त्याला विचारतों, ' शाम्या हें पुस्तक कोणी खाली आणलं ? '

' अरे दादा, परवा नाही कां आपण कव्हरला मीनाकुमारीचं चित्र चिटकवलं ? तेव्हाचं तें इथच पडलं आहे ' — इति शाम्या. अक्षरशः मुसकटांत मारल्यासारखा चेहरा करून मी माघारी फिरतो. पण डोळ्यापुढून ते मीनाकुमारीचं फाटलेलं चित्र कांही दूर होत नाही.

शेवटीं अभ्यासाला सुरुवात होते.

' चहाची किंमत वाढली म्हणजे लोक कॉफी घ्यायला सुरूवात करतील. कॉफीची किंमत वाढली म्हणजे लोक कोकोकडे वळतील अशा रीतीने ' मागणी ' ही त्याला उपलब्ध असलेल्या पर्यायावर अवलंबून असते ' आणि या सर्वांच्या किंमती वाढल्या म्हणजे ' लोक ' सोमरस ' घ्यावयांस सुरुवांत करतील ' आमच्या सुपीक डोक्यांतील कल्पना !

नंतर पुढचीं पानें मी सहज चाळून बघतो माझ्या प्राध्यापकांनी सतरावेळां समजावूनदेखील, डोक्यांत न उतरलेलें ' उपभोक्त्याचें संतोषाधिक्य ' (Consumer's surplus याचें पुस्तककर्त्यांनी केलेलें सुरस मराठी भाषांतर) आतां अठराव्यांदा तरी उतरतें कीं नाही, हें अजमाविण्यासाठी मी वाच वयास सुरुवात करतो परंतु हाय ! नेमका त्याच वेळीं, रस्त्यावर चिमण्यांचा किलबिलाट सुरूं होतो, आणि त्यामुळे साहजिकच तेथे बसणें हें ' जड ' होऊन जातें.

बाहेरून अेकचक्कर मारून आल्यानंतर ' लाईकली क्वेश्चन्स ' चीं उत्तरें शोधण्याचा प्रयत्न मी करतो. ' आढावा बीजक ' आणि ' व्यापारी अभिकर्ता ' ह्यांच्या व्याख्या द्या–प्रश्न पहिला ! वाचल्याबरोबर छातींत धस्स होतें आणि हें ' बीज ' कॉमर्समध्यें कसें काय आलें, ह्या विचारांत अेकाद्या मुलाची ' कॉपी ' करण्याचा बेत मी रचतो.

तेवढ्यांत ' ढणिंगऽ ढढाणऽ ढणिंग ' चा सूर कानीं येतो, आणि कोणतं नविन ' पिक्चर ' लागलें, हें पहाण्यासाठी मी गॅलरींतून डोकावून बघतो. ' बेवकूफ ' च्या पाटीवरील, ते सर्व ' बेवकूफ ' माझं मन आकर्षून घेतात, (साहजिकच आहे, कारण...) आणि पहिल्या दिवशीं, पहिल्याच ' शो ' ला, पहिल्याच रांगेंत (!) बसण्याचा मी निश्चय करतों.

' पाटी ' बघून आंत जात नाही, तेवढ्यांत मित्रांचं टोळकं हजर ! ' घरकोंबडा, ' ' अभ्यासू, ' ' स्कॉलर ' इ. प्रकारे फुकट आपल्याच ' जीवाचं ' कौतुक करून घेत, मला दोन विषयांत पास झाल्याबद्दल ' पार्टी ' घेण्यासाठी, ते हॉटेलमध्यें ओढून घेऊन जातात. (कारण ते सर्वच विषयांत नापास झालेले असतात. म्हणतात ना, ' वासरीमध्यें लंगडा बैल शहाणा ! ')

परत येईपर्यंत साडेअकरा होत आलेले असतात. आणि जेवणासाठी मी स्वयंपाकघरांत वळतों.

वाचकहो, पण मला जर खरं दुःख होत असेल, तर तें म्हणजे मीनाकुमारीचा रंगीत फोटो फाटल्याबद्दल ! आतां मी त्याच शोधांत आहे. बघा, प्लीज, तुमच्याजवळ एकादा असला तर ! पण सध्या तरी मी त्यामुळे दुःखी आहे. आपणदेखील त्यांत सहभागी आहांत ना ?

जळगांवकरांचें आवडतें ठिकाण —
: कल्पना फोटो स्टुडिओ :
ज्योतीबा फुले मार्केट, जळगांव.
आमचेकडे फोटोचीं सर्व प्रकारचीं कामें केलीं जातात.
आयडेन्टीटी कार्ड फोटो स्पेशॅलिस्ट

नाटक अगर शैक्षणिक संमेलनासाठी—
लाऊड स्पीकर व लाईटींगच्या खास व्यवस्थेसाठी—
विश्वसनीय व एकमेव ठिकाणः—
★ मायटी ब्रदर्स ★
डेकोरेटर्स व इलेक्ट्रिक सामानाचे विक्रेते
१३०, माहिजी बाजार, थत्ते बिल्डिंग, जळगांव
टीपः— धार्मिक कार्यास खास सवलत.

विरह--विलाप . . .

—र. सी. बोरशे
चतुर्थ वर्ष साहित्य

प्रिये ! तुला राग आला कां ? कीं तुझ्या मनांत माझ्याविषयी कोणी विष पेरलें ? मग तूं माझ्याशीं कां बोलत नाहीस ? कां भेटत नाहीस ? कारण तुझ्या न पाहण्याच्या कृतीवरून मला असं वाटतं. तुझ्या मैत्रिणींबरोबर न बोलतां तूं राहूं शकशील कां ? माझ्या मनाच्या वेलीवर फुललेल्या गोड फुला, माझ्या हृदयांत वेदनांचें केवढें वादळ उठलें आहे याची तुला कल्पना आहे कां ? पाण्याबाहेर काढलेल्या मासळीच्या तळमळीची कल्पना कठोर कोळ्याला कुठून असणार ? हे सुखमय जीवा, खेळ, असाच सुखांत खेळ. माझें दारुण दुःख नि कडु अनुभव यांचा स्पर्श तुला नको. वेलीवर उमलणाऱ्या सुंदर पुष्पाला मातीची सोबत कशाला ? क्षितिजाच्या मांडीवर खुललेलं मोहक इंद्रधनुष्य पाहून माणसानं रमावं, डोलावं, आनंदावं पण तें हातीं घेऊन बाण फेकूं म्हटलें तर ? छे कधीच शक्य नाही. तशीच तूं आहेस. तुझी मनोहारी मूर्ति मला कुठली लाभणार ?

तुझ्या सुखी जीवनाच्या आरशांत माझं दुर्दैवी अभागी नि अशुभ सुख पाहण्याचा मला काय अधिकार ? प्रयत्न ! हो प्रेमपूर्तीचे प्रयत्न फार तर करीन. मग आतां पर्यंत काय केलं ? प्रयत्नांचा डोंगर नाही कां उभारला ? भगीरथाच्या प्रयत्नानं गंगा उतरली. मी अश्रूंच्या अनेक गंगा उतरविल्या तरी प्रयत्नांच्या वृक्षाला एकहि अंकुर फुटला नाही. माझ्या जीवनाच्या शेतांत दुःखाचेच काटे पसरलेले आहेत आणि त्याला आयुष्याचं लहानसंच कुंपण आहे. काळजीच्या, निराशेच्या अन् दुःखाच्या टोळधाडीनं माझं अमोल उत्साहाचं पीक खाऊन फस्त केलं आहे. कारण तूं प्रेमाचा पाऊस पाडशील ही आशा आता भंगली आहे अश्रूंच्या निर्मळ तुपांत भिजलेल्या भावनेच्या वाती हृदयाच्या पणतींत पेटवून तुला कितिदा ओवाळले असेल ? पण हे प्रेम–देवते, तूं अजूनहि प्रसन्न नाहीना होत ? तुझ्याशीं बोलतां येऊं नये, तुझ्या सहवासाचा सुगंध लुटतां येऊ नये अन् तुझ्या दर्शनाचा लाभ होऊ नये म्हणून कां तूं खिडक्यांना पडदे लावलेस ? हायरे दैवा, काय माझें हें दुर्दैव ? मी तुझ्या प्रेमास पात्र नाही कां ? कीं माझ्यांत कांही दोष आहेत.

जिवलगे, माझ्या जीवनाचं वस्त्र महत्वाकांक्षेच्या धाग्यांनीं विणलं जावं असं नाही कां तुला वाटत ? माझी प्रतिभा, माझी स्फूर्ति, माझी कीर्ति, माझं यश, माझं जीवन तुझ्यावर अवलंबून आहे, असं माझ्या डोळ्यांनी तुला किती वेळा सांगितलं ? मग मी तुला आवडत नाही का ? माझा सहवास तुला नकोसा वाटतो कां ! माझं संभाषण तुला तुच्छ वाटतं कां ? तुला त्रास होऊं नये म्हणून मी माझं अभागी मुख लपवित आहे. तुला सुख व्हावं म्हणून मी बोलत नाहीं. पण अशी संयमाची घोंगडी पांघरतांना, मी केवढ्या महान् यातनांच्या जाळ्यांत गुरफटला जातों म्हणून सांगूं ? हृदय तुला भेटायला उत्सुक असतं, ओठ तुझ्याशीं बोलायला हलतात, जीभ वळवळते. पण तुला माझ्यापासून दुःख होईल ही कल्पना मला संयम करायला लावते. हायहाय, माझ्या हृदयाचे तुटलेले धागे कसे सांधूं ? माझ्या पेटलेल्या मनाच्या मोळीवर प्रेमाचें पाणी कोणी शिंपिल कां ! तुझ्या मोहक मूर्तीमधें मत्सराचं मन असावं ना ! वेलबुट्टीच्या सोनेरी डबींत विष ठेवावं तसंच नव्हे कां हें !

मला जीवाभावाची, रक्तामांसाची, चालती बोलती प्रिया भेटत नाही. पण मी मनानं रोज भेटतों. तिच्याशीं मनसोक्त गप्पा मारतों. कित्येक क्षण तिच्याच विचारांत विहरतों. पलंगावर पहुडलों म्हणजे विचारांचे बांध सुटतात व अश्रूंचा पूर वाहूं लागतो. नशिबाला दोष देत, रडत निजतों. काय करूं ? मला कोण मार्ग दाखविल ? प्रेमाचा शब्द नाही. रसाळ दृष्टि नाही. पाठिंबा नाही. आस्था नाही. कुठेच बाहेर जावसं वाटत नाही. वाटतं तेव्हा, लांब अगदीं लांब क्षितीजाच्या पलीकडे जावसं वाटतं. माझ्याशीं तूं प्रेमानं कधी बोलशील ? कधी हंसशील ? कधी खेळशील ? ये, माझ्या हृदया ये रे !!

तूं मला रोज पहातेस. जणूं तुझी माझी ओळख नाहीच. इतकी निष्ठूर कां ? तूं दोन दिवस सुटीनिमित्त गांवाला गेलीस. माझ्या मनाची काय अवस्था झाली म्हणून सांगूं ? मला शब्दच सांपडत नाही बघ. स्त्रियांचं शरीर लोण्याहूनहि मऊ असतं ना ! मग मन वज्राहूनहि

कठीण कां ? तुला माझ्याकडून काय पाहिजे ? आपली नजर एक होतांच माझा स्वाभिमान गेला असं सांगण्या-साठी तुला नमस्कार करून पहिला शब्द मीच बोलला पाहिजे असा कां तुझा हट्ट आहे ? तसं तरी सांग. मी करायला तयार आहे. जेव्हा मी तुला विनंत्यांची माळ घातली अन् कुठेहि नत न होणारं माझं मस्तक तुझ्या चरणकमलावर वाहिलं तेव्हाच माझ्या स्वाभिमानाचा काळा ढग पुसला गेला. विनंत्या, अहाहाऽऽ अंगावर शहारे येतात. काय तो गाढवपणा ! प्रेम हें विनंत्या करून मिळतं कां ? एकमेकांच्या नजरेंतून निर्माण झालेली ती एक गोड भावना आहे. भुंग्याला पुष्पावर प्रेम कर म्हणून सांगावें लागतें कां ? आणि चकोर व चंद्रिका यांच्या मैत्रीचा कधी करार झाला होता काय ? प्रेम हें विनंत्यांच्या बीजांतून निर्माण होत नसतं. हें कळत असूनहि नको तो गाढवपणा आम्ही करून बसलों ! स्वाभिमान ! स्वाभिमानासारखा अमृतघट घालवला नि प्रेम कलश मात्र मिळाला नाही. भव्य पूल उत्तम प्रकारें बांधण्यासाठी बळी द्यावा लागतो. मग प्रेम मंदीराच्या कोमल बांधणीसाठी स्वाभिमानाचा नको कां बळी द्यायला ?

स्वाभिमानाची कात दूर केल्याशिवाय दोन प्रेमी जीव एकत्र कसे येणार ? प्रेमाचा विजय झाला कीं स्वाभिमानाच्या बळीचं दुःख बोचत नसतं. पण प्रेमभंग झाल्यावर दुःखाचे लोट उसळूं लागतात. प्रियतमे, तुला प्रेमभंगाचं दुःख तेव्हाच कळेल जेव्हा तुझा प्रियकर तुझा प्रेमभंग करील. मी आतां दुसऱ्या कुणाकडे पाहूं ? माझे डबडबलेले डोळे पाहून तुला हळहळ नाही कां वाटत ? माझ्यावर उपकार म्हणून प्रेम कर. दया म्हणून प्रेम कर. पण कर. तुझ्या घराच्या पायरी जवळ उभा असलेला, प्रेमाची भिक्षा मागणारा मी एक दीन भिकारी आहे.

तूं माझी भेट घेण्याचं टाळतेस, बोलायचं टाळतेस पण तुला बोलावं लागेल. मुरारबाजीनं शीर तुटल्यावरहि केवळ धडानं अनेक शत्रु कापले म्हणतात. हें सत्य असेल तर माझं शव तुझ्या पायाशीं लोळत येईल. माझा आत्मा तुझ्या खोली भोवती घुटमळत राहील. माझा जीव खिडकीभोवती घिरट्या घालीत राहील......अशा विचारांची चाहूल लागली कीं माझ्या डोळ्यांची नदी दुथडी भरून वाहूं लागते. पण हें दुःख कोणाजवळ बोलूं? ज्याच्याजवळ बोलावसं वाटतं असं एकच हृदय आहे. तुझंच फक्त. पण तूं ऐकत नाहीस. काळ्याकभिन्न अशा दाट अंधारांतून जाणाऱ्या प्रवाशाच्या हातांत प्रकाश दाखविणारा एकच कंदिल असावा आणि तोहि दुर्दैवाने दुष्ट चोरानं हिसकवून न्यावा तशी माझीच गत ! माझ्या प्रामाणिक व पवित्र प्रेमाच्या तूं चिंध्या चिंध्या केल्यास.

आयुष्याच्या संख्येला तुझ्या प्रेमाच्या संख्येने मी भागलें अन् बाकी मी एकटाच उरलों आहे. आतां मी एकटा आहे हीच जाणीव हितकारक. पण हा विचार क्षणापुरताच. लिहित असो, वाचीत असो, जागे असो, झोपेंत असो, जळीं, स्थळीं, काष्ठीं, पाषाणीं तूंच मला दिसेतस. माझं प्रेम पवित्र व धुतलेल्या तांदळासारखं असेल तर तो दयाघन ईश्वर सहानुभूतीच्या झरोक्यांतून तुझ्या हृदय–मंदिरांत प्रेमाचा प्रकाश पाडेल. पण तोंवर मात्र मी विरह–विलापानं तळमळतच राहूं कां ?

---

*

हा फकीर पढतो कुराणपाठ सकाळीं
मंदीरांत हा आळवतो भक्त भुपाळी
गतजन्मीं भजला इतका कीं मी देव
या जन्मीं आली बेहोषीच कपाळीं

*

*

मी कुबेर शब्दांचा तूं भावसुगंधा
मी सूरवेडा तूं संगीत-सागर मुग्धा
मी थेंबासाठी तुडविन कल्प-किनारा
घे दिमाख पुरवुनि, म्हण ' मी प्रीतबावरा '

' मुशाफिर '

Miss Vimal Rane
'Lagu Prize' for Standing first in Marathi at M. A. 1960

Shri Iqbal Ad. Bashruddin Ad.
1st class at the Pre-Degree Arts 1960
First in the College in P. D. Arts

Shri-Khanolkar P. P.
I class at the P. D. Sc.
First in the College P. D. Sc.

Shri H. S. Chaudhari
Best Cadet. 1960

Miss Meenaxi Palsule
First Prize at the Elocution Competition Nasik.

MANAGING COMMITTEE
SCIENCE ASSOCIATION 1960-61

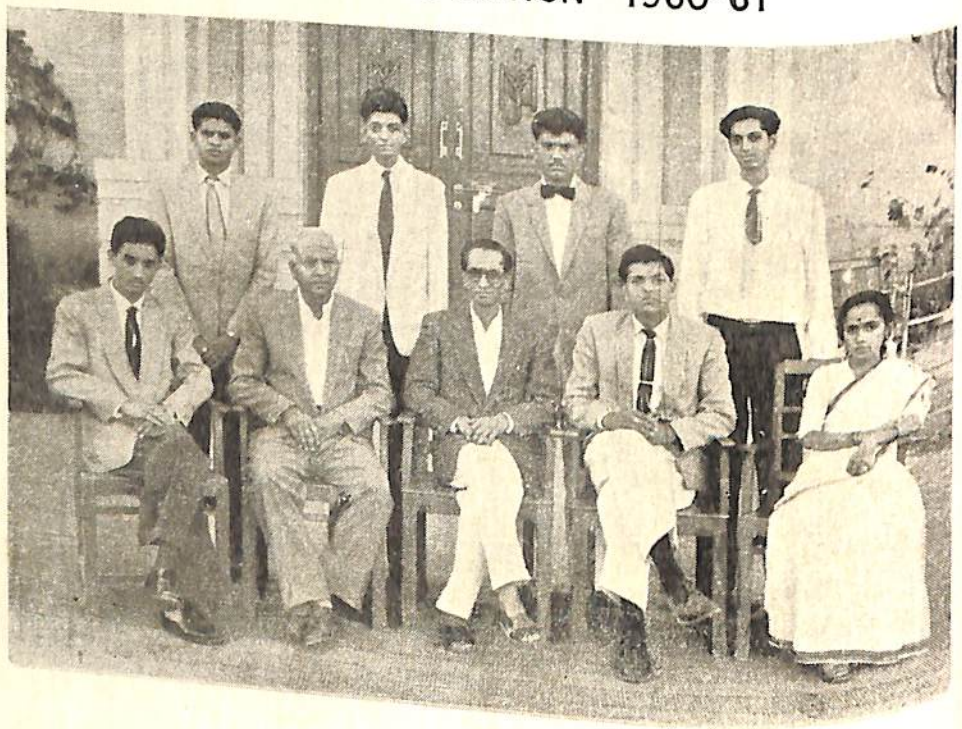

• • •

Dr. C. R. Karnik

Who got his Doctorate of the Poona University. (1961)

समयसूचकता . . . .

—मो. शं. केसकर
द्वितीय वर्ष, बी. एस्सी.

कांही सवयी किंवा गुण असें असतात कीं, ज आपल्या अंगीं नसले तर प्रयत्नाने, चिकाटीने व सवयीने आत्मसात करणें अगदी सहजशक्य असतें. परंतु कांही खास गुण मात्र असे असतात कीं, ते तुम्हीं आपल्या अंगीं बाणवूं म्हटले तरी देखील तसें करणें प्रत्यक्षांत फारसें शक्य ठरत नाही. कारण त्यासाठी मनाची ठेवण आणि माणसाचा स्वभावच जात्या तसा असावा लागतो. आत्मसात करण्यांत कठीण असलेल्या या गुणांपैकीच एक असलेला गुण म्हणजे 'समयसूचकता' किंवा 'प्रसंगावधानीपणा' आपल्या संस्कृत सुभाषितकारांनी असें म्हटलें आहे कीं, " वक्ता दशसहस्रेषु दाता भवति वा न वा " त्याचप्रमाणे समयसूचक व्यक्तीची देखील स्थिति आहे. असा माणूस शोधूं गेल्यास सापडणें कठीण असतें.

परंतु असें असलें तरी हा गुण अंगीं असणें मात्र अत्यंत आवश्यक आहे. ज्याला ईश्वरी कृपेने या गुणाचा वारसा प्राप्त होतो तो खरोखरच भाग्यवान समजला गेला पाहिजे. ज्याला विशेषतः वारंवार समाजांत मिसळण्याचा किंवा समाजापुढे उभे राहाण्याचा प्रसंग येतो त्याला या गुणाची आवश्यकता प्रकर्षाने जाणवते. या गुणाचा अभाव असल्यास त्याची कशी त्रेधा तिरपीट उडते याचा अनेकांना अनुभव असेल. परंतु केवळ समयसूचकता अंगीं असली तर कोटीवर तेवढीच जबरदस्त प्रतिकोटी करून आपण समोरच्या माणसांवर कसा प्रभाव पाडूं शकतो याचे एक उत्कृष्ट उदाहरण माझ्या वाचनांत आलें तें तुम्हांस सांगतों.

एकदा एका प्राध्यापक महाशयाना कांही महत्वाचें काम असल्यामुळे वर्गावर जाऊन लेक्चर देणें अशक्य होतें. म्हणून त्यांनी वर्गात येऊन बोर्डवर पुढील वाक्य लिहिले " I will engage my classes tomorrow " एवढे लिहिल्यावर प्रोफेसर मजकूर निघून गेले. त्यांच्या विद्यार्थ्यांनीं तें वाक्य वाचलें आणि वर्गातील दीडशे मुलांपैकीं एकाच्या डोक्यांत एक नामी आणि बहादर युक्ति सुचली. दुसऱ्या दिवशीं ते प्राध्यापक वर्गात येण्या आधी त्याने त्या वाक्यांतील Classes या शब्दांतील C हें पहिलें अक्षर पुसून टाकलें व जसे आपल्या कांहीच गांवीं नाही अशा रीतीने गंभीर चेहरा करून तो आपल्या नियोजित जागीं येऊन बसला. नेहमीप्रमाणे घंटा झाल्यावर प्राध्यापक वर्गात शिरलें पण ते वर्गात शिरता क्षणींच स्टँपिंग व विद्यार्थ्यांच्या एका कोपऱ्यांतील ग्रूपचा हास्यकल्लोळ कानीं आला. प्रथम क्षणीं त्यांना त्या स्टॅपिंगचा व आरडाओरडीचा अर्थच कळेना. परंतु सहजच त्यांचें लक्ष समोरच्या ब्लॅकबोर्डकडे जातांच क्षणांतच सारा प्रकार त्यांच्या लक्षांत आला. आधीच्या दिवशी त्यांनी जें वाक्य लिहिलें होतें त्यांतील केवळ एकच अक्षर कुणा तरी व्रात्य विद्यार्थ्याने पुसले होते व त्यामुळे फळ्यावर त्यांच्याच अक्षरांतील खालील प्रमाणे वाक्य राहिलें होतें

" I will engage my lasses tomorrow. "

क्षणभरच त्यांनी विचार केला व विद्यार्थ्यांकडे एक हास्ययुक्त दृष्टिक्षेप टाकला आणि समोरच्या टेबलावरील डस्टर उचलून त्याच शब्दांतले l हें आणखी एक अक्षर खोडलें व सर्व विद्यार्थ्यांकडे एक विजयपूर्ण कटाक्ष टाकून ते अगदी संथपणे वर्गातून बाहेर पडले. पण आतां मात्र सर्व विद्यार्थ्यांचे चेहेर फोटो काढण्यालायक झाले होते. त्यामुळे पूर्वीचा स्टॅंपिंगचा दणदणाट व कुत्र्या मांजरासारखे आवाज ऐकूं आले नाहीत. कारण एक अक्षर प्राध्यापकांनी पुसल्यामुळे फळ्यावर खालील वाक्य उरलें होतें.

" I will engage my asses tomorrow. "

वरील उदाहरणांत सांगितेल्ली समयसूचकता फारच थोड्या लोकांच्या ठिकाणीं दिसून येते. आणि म्हणूनच तिचें महत्व अतोनात आहे. ज्या माणसाचें ठिकाणी समयसूचकता आणि विनोदबुद्धि ही अभावाने असते तो माणूस निष्कारण क्रोधाच्या आहारीं जातो. व प्रतिस्पर्ध्यांच्या टीकेस समर्पक उत्तर न देतां आल्याने त्याच्या इतरच व्यंगांवर टीका करतो. पण अशा प्रकारच्या दुसऱ्याचें व्यंगावर केलेल्या टीकेपेक्षा विनोदरूपाने व तीहि योग्यवेळीं केलेली टीका परिणामकारक ठरते.

या समयसूचक विनोदाचेंच आणखी एक उदाहरण आठवलें, तें सांगण्याचा मोह आवरत नाही. एकदां एक एक अत्यंत विनोदी लेखक म्हणून पत्रसृष्टींत प्रसिद्ध असलेला माणूस रस्त्यावरून जात होता. त्याला मिळणाऱ्या प्रसिद्धिमुळे व मानमरातबामुळे दुसरा एक स्वतःस विनोदी म्हणविणारा लेखक त्याच्यावर मनांतून अत्यंत जळफळत असे. समोरूनच गर्दीतून आपला प्रतिस्पर्धी येत आहे असें पाहून या द्वेष्ट्याला त्याचा कांही तरी अपमान करण्याची तीव्र इच्छा झाली. म्हणून तो त्याचा रस्ता अडवून मुद्दामच त्याच्या अगदी समोर गेला व मोठ्याने म्हणाला, "आपण गाढवासाठी रस्ता करून देत नाही बुवा!" त्या विनोदी लेखकाने याचें तें वाक्य ऐकलें व तत्क्षणींच रस्त्याच्या जरा एका कडेला होऊन तो म्हणाला "आपण मात्र गाढवांसाठी रस्ता करून देतों बुवा!" झालं! बिचारा विनोदी (!) लेखक करावयास गेला विनोद परंतु जबरदस्त प्रतिस्पर्ध्याच्या प्रत्युत्पन्नमतित्वामुळे त्याच्यावरच सर्व गाडें उलटलें गेलें.

ही समयसूचकता कित्येकदां माणसाला अत्यंत कठीण प्रसंगांतून सहीसलामत पार पाडून नेते. कित्येक वेळां अभिनयकुशल आणि व नाट्यकलेंत ज्येष्ठ आणि श्रेष्ठ म्हणविले जाणारे मोठमोठे नामांकित अभिनेते संवाद विसरल्यामुळे अवधान न राहून गडबडतात. पण ज्याच्या अंगीं समयसूचकता आहे असा नट अशा वेळीं सहसा डगमगत नाही. जर नाटकांतलें मूळ वाक्य आठवत नसेल तर संदर्भ पाहून व रसहानि न होईल अशा बेतानें मनाचेंच एकादें वाक्य ठोकून देतों व ती वेळ निभावून नेतो. अगदीं ऐन वेळीं मनाचेंच वाक्य घालून उत्कृष्ट विनोद निर्माण करणाऱ्या नटांची देखील आज अनेक उदाहरणें विहित आहेत. केवळ नटांनाच नव्हे, तर धुरंधर राजकारणी पुरुषापासून अगदी सर्व सामान्य माणसापर्यंत ही समयसूचकता आवश्यक आहे. पण दुर्दैवाची गोष्ट अशी कीं, ती सर्वांच्याच अंगीं असू शकत नाही. आणि जर समजा ती सुदैवानें सर्वांच्याच अंगीं आली तर मग तिचें आज वाटणारें जें महत्व व कुतुहलमिश्रित कौतुक आहे तें असेंच शिल्लक राहील काय हा पण एक प्रश्न आहेच. त्यामुळे ही समयसूचकता सर्वांच्या अंगीं नसल्यामुळच आज आपणा सर्वांस तिचें महत्व वाटत आहे असें विधान केल्यास ती माझी फार मोठी चूक तर ठरणार नाही ना?

—०—

JAMNAGAR'S FINEST CROCKERY
आकर्षक डिझाईन, सुंदर आकाराची व मनपसंत
: सर्व प्रकारची क्रोकरी :
टीसेटस् ✦ डिनरसेटस् ✦ कपबशी ✦ डिशेस ✦ बॉऊल्स इतर—
मॅन्यु :– दि दिग्विजय टाईल्स ॲन्ड पॉटरीज लि० जामनगर / वगाडीया
डिस्ट्रीब्युटर्स :— काठीयावाड क्रोकरी मार्ट
पो. बॉ. नं. ६४ पोलनपेठ, जळगांव.
एकदा आमचे शो रूमला भेट द्या ....!

खांडेकरांच्या कादंबऱ्यांतील-सामाजिकता

—कु. साधना आरस
बी. ए. द्वितीय वर्ष

वस्तुस्थिति-निदर्शक, सामाजिक कादंबऱ्या लिहून तद्वारा समाजाच्या अन्तरंगाचें यथार्थ दर्शन घडविण्याचें प्रयत्न हरीभाऊ आपटे, डॉ. केतकर, वा. म. जोशी वगैरेनीं प्रथम केले. आणि त्याचाच ओघ नंतर वि. स. खांडेकरांपर्यन्त येऊन पोहचला. समाजजीवनाच्या अनेक बारकाव्यांचें अगदी जवळून, सूक्ष्मपणे आणि जाणीवपूर्वक अवलोकन करून त्या जीवनाचें हुबेहूब चित्र आपल्या कादंबऱ्यांतून खांडेकरांनी वाचकांना सादर केलें आहे. समाजांत नेहमी आढळून येणारा पुरोगामी आणि प्रतिगामी आचारविचारांचा संघर्ष, तसेंच कालक्रमानुसार समाजजीवनांत घडून येणारें परिवर्तन ह्यांचें दर्शन जितक्या वास्तव रीतीने घडविलें आहे तितक्याच वास्तवतेने व स्वाभाविकपणे त्या त्या वेळीं प्रचलित असलेल्या मतप्रणाली वाचकांच्या निदर्शनास आणून दिल्या आहेत. त्यांच्या सामाजिक म्हणविल्या जाणाऱ्या कादंबऱ्यावर हरिभाऊंच्या जीवनदर्शी दृष्टीचा आणि आगरकरांच्या सुधारणावादाचा बराचसा परिणाम झालेला दिसून येतो. खांडेकरांच्या एकूण एक कादंबऱ्या त्यांच्या मनांत सतत घोळत असणाऱ्या कुठल्या ना कुठल्या तरी तत्त्वाच्या, वादाच्या प्रतिपादनार्थच सहेतुकपणे रचल्या गेल्या. अशाच त्यांच्या कांही कादंबऱ्यांचें परीक्षण करून त्यांत आढळून येणारी सामाजिकता आणि विशिष्ठ तत्त्वप्रणाली ह्यांचा विचार प्रस्तुत निबंधांत करावयाचा आहे.

जी 'हृदयाची हांक' १९३० मध्यें खांडेकरांनी मराठी वाङ्मयप्रेमी लोकांना ऐकविली तीच हृदयाची हांक, पददलितांच्या उद्धाराबद्दलची तीव्र तळमळ, त्यागमय ध्येयवादाबद्दल आणि निःस्वार्थी समाज सेवेबद्दल वाटणारी आत्यंतिक ओढ त्यांच्या नंतरच्या 'कांचनमृग,' 'दोन ध्रुव,' 'उल्का,' 'हिरवा चाफा,' 'दोन मनें' 'रिकामा देव्हारा' 'पांढरे ढग' 'अश्रु' 'कौंचवध' इत्यादि कादंबऱ्यांतूनहि ऐकूं येते.

'श्रीमंतीच्या हांकेला ओ देऊन, अधिकाराची हांक निमूटपणे मान्य करून अगर विद्वत्तेच्या हांकेपुढे मान वाकवून मुलीने जन्माचा जोडीदार मुळीच निवडूं नये. तिने फक्त हृदयाच्या हांकेलाच ओ द्यावी. ह्या मध्यवर्ति कल्पनेवरच प्रस्तुत कादंबरीच्या कथानकाची उभारणी झाली आहे. संसारांत पदार्पण करण्यापूर्वी स्त्रीला काय किंवा पुरुषाला काय, आपल्या भाववृत्तीशीं, स्वभावधर्माशीं संपूर्णतया संवादी असणारा सहचारी जर निवडतां आला नाही तर त्यांच्या वैवाहिक जीवनांत किती दुःखें आणि आपत्ती हात धुवून पाठीस लागतात ह्याचें हृदयस्पर्शी चित्र कुमुद आणि तिचा पति डॉ. भागवत ह्यांच्या जीवनवृत्तांताद्वारें रंगविलें आहे. ह्याच्या उलट कमल आणि दिवाकर किंवा कुसूम आणि प्रभाकर ह्या जोडया हृदयाच्या प्रेरणेनुसार वागल्याने आयुष्यांत सुखी होतात, असें दाखविलें आहे. परंतु लेखकाच्या कोट्या-प्रतिकोट्यांच्या आत्यंतिक हव्यासामुळे हें जीवन विषयक साधें तत्त्वसुद्धा सुरळीतपणे प्रतिपादिलें गेलें नाही. परदेशचा प्रवास, प्रभाकराचें परदेशांतील गुप्त वास्तव्य रावबहादूरावर विषप्रयोगाचा गुप्त कट ह्या सारख्या चमत्कारिक गोष्टीमुळे वाचकांचें मन एका अद्भुतरम्य वातावरणांत गुंगून जातें आणि मूळ तत्त्वाला फाटा मिळतो.

ह्यानतर 'कांचनमृग' ह्या कादंबरीची पण हीच गत झाली आहे. 'शहरांची सुधारणा करून देशाची उन्नति करणें हा कांचनमृग आहे. खेडीं सुधारतील तेव्हाच देश सुधारेल' हें सांगण्यासाठी लेखकाने कांचनमृगाचें प्रतीक निवडले आहे. ह्या कथेंतील नायक जो सुधाकर त्याचा शिक्षणविषयक ध्येयवाद, मतें आणि विचार बऱ्याच प्रमाणांत प्रत्ययकारी वाटतात. हीच प्रत्ययकारिता नंतरच्या 'उल्के'तील भाऊंच्या विचारतरंगांतून, 'पांढरे ढग' मधील अभयच्या शिक्षणविषयक विचारसरणींतून किंवा 'अश्रू' तील शंकरच्या जीवनांतून अनुभवास येते. शिक्षणपद्धती व शैक्षणिक संस्था ह्यांच्या स्वरूपांत प्रगतिपर बदल घडवून आणण्याच्या ध्येयाने प्रेरित

होऊन जो शिक्षकीपेशा खांडेकरांनी सहेतुकपणे स्वीकारला होता त्यांत त्यांना जे अनेक बरे-वाईट अनुभव आले, ज्या अपमानांना तोंड द्यावें लागलें त्या साऱ्यांचें प्रतिबिंब अभय, सुधाकर, शंकर, भाऊ ह्यांच्या व्यक्तिचित्रणांतून उमटविलें आहे आणि तद्वारा महाराष्ट्रांतील मध्यमवर्गीय शिक्षणांच्या आर्थिक समस्येला वाचा फोडण्याचें महान् कार्यहि लेखकाने साधलें आहे. ह्या कथेंतील ध्येयवादी नायकापेक्षा, सासूच्या आणि गांवांतील गांवगुंडांच्या जाचाला विटलेली विधवा सुधाच समाजाला जवळची ओळख असल्यासारखी वाटते. बाहेर बाजारबुणग्यांची बाष्कळ बडबड आणि घरांत डोळ्यांत तेल घालून तिच्या-वर पाळत ठेवणाऱ्या सासूचा व दीराचा जाच ह्यामुळे समाजांत उजळमाथ्याने वावरण्याची जिला चोरी ती ही सुधा हरिभाऊंच्या माजघरांतील यमूची पुसट कां होईना आठवण करून दिल्याशिवाय रहात नाही. हेंच ह्या कादंबरीचें वैशिष्ट्य म्हणायला हवे. एरव्ही तत्त्वप्रतिपाद-नाच्या बाबतींत अलंकारप्रचुर भाषाशैली हा एक मोठाच अडथळा आहे हें उघड !

खऱ्या अर्थाने सामाजिक कादंबरीकार म्हणून खांडेकरांना जो नांवलौकिक प्राप्त झाला, त्याचें खरेखुरें श्रेय त्यांच्या 'उल्के' लाच द्यायला हवें. कारण ह्या एकाच कादंबरींतून खांडेकरांनी महत्वाच्या तीन सामा--जिक समस्यांवर प्रकाश टाकला आहे. पैकीं स्त्रीजीवन–विषयक समस्येचें प्रतिनिधित्व उल्का स्वीकारते. योग्य वयांत मनपसंत पति निवडायला न मिळाल्याने समाज पुरुषापुढे मुकाट्याने मान वांकवून, समोर आलेल्या कुणाच्या तरी गळ्यांत माळ टाकून, वैवाहिक जीवन जगणाऱ्या स्त्रियांच्या पुढच्या साऱ्याच आयुष्याचा कसा खेळखंडोबा होतो, साऱ्याच सुखस्वप्नांवर कशी दाट काजळी धरली जाते हें पटवून देण्यासाठी उल्केचा जीवनपट विणला आहे. ह्याच कथेंतून सामाजिक आणि आर्थिक विषमतेला बळी पडलेल्या तरुणांच्या ध्येयांचा, आशा आकांक्षांचा कसा चोळामोळा होतो ह्याचें चित्र चंद्रकांतासारख्या त्यागी देशभक्ताच्या स्वभावचित्रणांतून उभें केलें आहे. भाऊंच्या व्यक्तिरेखेंतून त्यागपूर्वक समाजसेवा करण्याची मनापासून इच्छा असणाऱ्या आणि सुधारणेच्या दिशेने वाटचाल करायला निघालेल्या समाज सेवकांची समाजाकडून योग्य संभावना होण्याऐवजी कशी हेटाळणी केली जाते ह्याचें मोठ्या मार्मिकपणे दिग्दर्शन केलें आहे. ह्या कथानकांतील ह्या विचार सरणीची परिणामकारकता वाढविण्यासाठी लेखकाने चंद्रकांताला, उल्केला व भाऊंना मोठमोठी आवेशयुक्त पत्रें पाठवायला लावले आहे. त्यांच्या तोंडून केशव-सुतांच्या क्रांतिकारक कविताहि गायिल्या आहेत. तत्व-प्रतिपादन व आशयाभिव्यक्ति ह्या दृष्टीने प्रस्तुत कादंबरीने बरेंच यश संपादिलें आहे हें निर्विवाद होय!

ह्यानंतर केवळ 'जीवनासाठी कला' ह्या आपल्या आवडत्या तत्वाचा पुरस्कार करण्याकरितां खांडेकरांनी 'दोन ध्रुव' ही कादंबरी लिहिली. ह्यांत गरीब–श्रीमंत, भोग–त्याग आणि कला व जीवन ह्या दोन ध्रुवांच्या तीन जोड्या प्रामुख्याने निवडून मानवी जीवनांत भोगाइतकेंच त्यागालाहि महत्व द्यायला हवें हें सत्य मनावर बिंबविलें आहे. कला, सौंदर्य ह्यांचेंहि जीवनांतील स्थान ठरलेलें आहे. कलोपासना आणि सौंदर्यशास्त्र ह्यांच्या नादांत भावनेला विसरून चालणार नाही. ह्या विधानाची सत्यता पटविण्यासाठी सौंदर्यप्रेमी, कलाभक्त रमाकान्त व त्यांची अत्यंत भावनाशील पत्नी वत्सला ह्यांचें जीवनचित्र रंगविलें आहे. समाजांत आढळून येणारा गरीब–श्रीमंत हा भेद, निसर्गनिर्मित नसून मनुष्यनिर्मितच आहे. माणूसच माणसाला गुलाम बनवित आहे. आपल्या समाजांत आज एका वर्गाची चैन आणि विलास दुसऱ्या वर्गाच्या अविश्रांत काबाड-कष्टांवर चालत आहे. आणि ह्या दुसऱ्या वर्गाला राबूनहि पोटभर अन्न, अंगावर वस्त्र मिळण्याची मारामार! ह्याचाच अर्थ, आजची आपली समाजव्यवस्था एकसंध नाही, एकजीव नाही. आणखी, त्यांतून आपल्या समाजाच्या पायांत अज्ञानाच्या, पारतंत्र्याच्या शृंखला घट्ट आवळून बसलेल्या आहेत. ह्या शृंखला दूर करून समाजांत सुखशांति नांदायची असेल तर प्रथम माणसामाणसांतील हा भेद नाहीसा झाला पाहिजे. काव्य आणि जीवन, 'भोग आणि त्याग ह्याच्यांतील वर्षानुवर्षांपासून चालत आलेलें दोन ध्रुवांचें अंतर पार नाहीसें झालें पाहिजे. हा समाजसुधारणेचा व कल्याणाचा मूलमंत्र प्रस्तुत कथानकांतून सांगितला आहे. आणि वत्सलेच्या रूपककथामुळे वाचकांच्या मनावर त्याचा इष्ट तो परिणामहि घडवून आणतां आला आहे.

ह्याच विचारसरणीशी साम्य असलेली ह्या नंतरची

कादंबरी म्हणजे 'हिरवा चांफा'! 'श्रीमंतांच्या घरचे पायांत घोटाळणारे कुत्रे होऊन रहाण्यापेक्षा उपाशी मेलेले पत्करले' अशा निग्रही, स्वाभिमानी वृत्तीचा मुकुंद हा या कथेचा नायक असून, चंद्रकांताचा तो सख्खा भाऊ वाटतो ! आपल्यापेक्षा वरिष्ठ असलेल्यांची हाजीहाजी करण्याबद्दल, लाचारीबद्दल तीव्र संतापाने पेटून निघणारा मुकुंद समतेच्या व स्वातंत्र्याच्या तीव्र लालसेने प्रेरित होऊन क्रांतीसाठी बंडाचा झेंडा घेऊन विषमता, अन्याय ह्यांच्याशीं लढा द्यायला पुढे येतो. त्याची ही धडाडी व नेतृत्व त्याच्याच पुढील उद्‌गारांतून अधिक चांगल्या तऱ्हेने लक्षांत येईल. "आपलें स्थान उच्च करण्याकरिता इतरांच्या प्रेतराशीवर उभे रहावे लागत असेल तर त्यापेक्षा असलें उच्चस्थान लाथाडण्यांतच माणुसकी आहे." किंवा 'माणसाच्या रक्ताची चटक लागलेल्या ह्या नरपशूंना गोळी घालून ठार करण्यांत कांहीच वावगें नाही......' ह्या कथानकांतून ज्या सभांचीं, लाठीमाराचीं, सत्याग्रह अन् चळवळीचीं वर्णनें आहेत त्या साऱ्यांतून लेखकाची सामाजिक विषमतेबद्दलची तीव्र चीड व्यक्त होते. परंतु लेखकाच्या ह्या मनोभूमिकेशी समरस होत असतांना मधेंच कुठेतरी मनोहर व केशर ह्यांच्या जीवनाभोवती रहस्यमय घटनांचे धागे गुंफले जातात आणि त्या गडबडींत लेखकाला अभिप्रेत असलेला विषय वाचकांच्या मनांतून निसटतो.

या नंतरची 'दोन मनें' ही कादंबरी समाज कारणापेक्षा मानवी मनाच्या विश्लेषणालाच अधिक महत्व देणारी आहे. तिच्यांतील दोन मनांची तात्विक चर्चा इतकी किचकट अन् कंटाळवाणी आहे कीं ती प्रथितयश खांडेकरांच्या लेखणींतून उतरली कशी ह्याचेंच आश्चर्य वाटत रहावें. ही चर्चा बाजूला ठेवल्यास ह्या कादंबरींतून हरिजनांच्या व अस्पृश्यांच्या जीवनाचा जो प्रश्न हताळला आहे तो निःसंशय अधिक जिव्हाळ्याचा अन् वास्तव आहे. ह्या कथेंतील नायक व त्याचा गांधीभक्त मित्र सुबोध ह्यांच्या विचारांतून अन् कृतींतून लेखकाने अस्पृश्योद्धाराची आवश्यकता पटवून दिली आहे. समाजाने वाळींत टाकलेल्या आणि म्हणूनच गांवाबाहेर कुठे तरी कुबट वस्तींत रहाणाऱ्या पददलितांचा कैवारी श्री पैशाचें पुरेसें पाठबळ नसल्या-मुळे मनांतील संकल्प सिद्धीस नेऊं शकत नाही. असें दाखवून ध्येयवादी तरुणांच्या ध्येयांची पैशाच्या अभावी कशी गळचेपी होते हें सूचित केलें आहे. "भोग आणि त्याग यांच्या मागे लागणाऱ्या दोन मनांचा सुंदर संगम घडवून आणण्यांतच मानवी जीवनाची सफलता आहे." ह्याच 'दोन ध्रुव' मधील तत्वाचा पुनरुच्चार येथेहि करण्यांत आला आहे. कथानकाच्या विस्कळीत रचनेमुळे, जें समाजजीवन रंगविलें आहे तें कांहीसें अंधुक किंवा अस्पष्ट भासूं लागतें. जी गुंतागुंत खांडेकरांनी कथानकांत निर्माण करून ठेवली, ती त्यांना सफाईदारपणे उकलतां न आल्याने परिणामकारकतेच्या बाबतींत त्यांना निरा–शाच पत्करावी लागली आहे.

सामाजिक अन्याय आणि विषमता समूळ नाहीशी करण्याचें सामर्थ्य एकट्या समाजवादांत किंवा समता–वादांत आहे ह्या मताचा जोराने पुरस्कार करणारी पुढची कादंबरी 'पांढरे ढग'. ह्यांतील पांढरा ढग प्रतीकात्मक आहे. सदैव वरवर वावरणारा आणि अन्तरंगांत पाण्याचा थेंबहि नसलेला हा निरुपयोगी पांढरा ढग म्हणजे दुसरा तिसरा कुणी नसून महाराष्ट्रांतील ध्येयशून्य, सत्वशून्य, पांढरपेशा मध्यमवर्गच होय! अशा ह्या शुष्क ढगापेक्षा म्हणजेच पर्यायाने खुशालचेंडू, विलासी वर्गापेक्षा, जीवनाला जीवन देणारा काळा ढगच —श्रमजीवि वर्गच— खरं म्हणजे श्रेष्ठ आणि उपयोगी ! परंतु आज समतेच्या पायावर सम्पत्तीची विभागणी करण्याच तत्व न पाळण्याचें ठरविल्यामुळे, समाजा–कडून ह्या श्रमजीवि वर्गाला आपल्या श्रमाच्या किंमती इतकाहि मोबदला मिळत नाही. आजच्या समाज व्यवस्थेची ही विकृति खांडेकरांना तीव्रतेने जाणवली आणि त्याच जाणीवेचें प्रतिबिंब प्रस्तुत कथेंत पडलेलें दिसून येतें. समाजरचनेंत बदल घडवून आणायचा असेल तर फक्त समाजवादच उपयोगी ठरेल. गांधीवाद कितीहि चांगला असला तरी तो समाजव्यवस्थेच्या स्थित्यंतराच्या दृष्टीने त्याचा काडीइतकाहि उपयोग होणार नाही, असा विचार मांडून खांडेकरांनी त्यांना वाटणारी गांधीवादाबद्दलची अनस्था आणि समाजवादाबद्दलचें आकर्षण उघडपणे व्यक्त केले आहे. ह्याच्याहि पुढे जाऊन ते म्हणतात कीं समाजाची प्रगति व्हावयाची असेल तर सुशिक्षित तरुणांनी कौटुंबिक,

आर्थिक फार काय तारुण्यांतील प्रीतीचेहि पाश झुगारून दिले पाहिजेत आणि क्रांतीचें निशाण हातीं घेतलें पाहिजे, हा बहुमोल संदेश वाचकापर्यंत पोहचविण्यासाठी खांडेकरांनी अभय ह्या ध्येयवादी तरुणाचें चित्र रंगविले आहे. ज्या शिक्षणसंस्थेंत अभय काम करीत असतो तेथला अंदाधुंदीचा कारभार आणि कार्यकर्त्यांमध्यें बळावत असलेली लांच घेण्यादेण्याची मनोवृत्ति पाहून विकासशील अभयचा त्वेष अनावर होऊन तो नोकरीवर लाथ मारून निघून जातो. हा जो कथाभाग प्रस्तुत कादंबरींत घातला आहे तो स्वतः लेखकाच्या प्रत्यक्ष अनुभवांतून निर्माण झालेला असल्याने त्यांत कमालीची प्रत्ययकारिता आली आहे. अभयप्रमाणेच समाजाचें अंतरंग जवळून न्याहाळण्याची तीव्र इच्छा असलेली प्रमिला ही जागृत तरुणीचें प्रतीक आहे. कथेच्या शेवटीं नरेंद्र व ज्योति ह्यांच्या पत्राद्वारें कथानकांत राजकारण व समाजकारण आणून मूळ प्रतिपाद्य विषयाला बळकटी आणण्याचा प्रयत्न केला आहे.

ज्या गांधीवादाबद्दल तिरस्कारयुक्त उद्गार 'पांढरे ढग' मध्यें आढळतात, त्याच गांधीवादाची तरफदारी करणारी खांडेकरांची मनोभूमिका 'क्रौंचवध' मध्यें पहायला मिळते. गांधीवाद आणि समाजवाद ह्यांच्याबद्दल लेखकाची जी डळमळीत मनोवृत्ति ह्या दोन कादंबऱ्यांतून वाचकांना जाणवते त्या मनोवृत्तीला अनुसरून खांडेकरांच्या टीकाकारांनी त्यांच्यावर आक्षेप घ्यायला कमी केलें नाही. परंतु ह्या आक्षेपकांनीं जरा खोलवर विचार केला असतां तर त्यांच्याहि सहज लक्षांत आलें असतें कीं जो गोंधळ ह्या दोन वादांबद्दल खांडेकरांच्या मनांत निर्माण झाला होता तो त्यावेळच्या सर्व सामान्य विचारकांच्या ठिकाणींहि तसाच दिसून येणारा आहे. गांधीवाद आणि समाजवाद ह्यापैकीं सामाजिक प्रगतीच्या दृष्टीने कुठला अधिक श्रेयस्कर ह्याबद्दल निश्चित मत बनवितांना सर्वसामान्य माणसाच्या मनांत जो संदेह उत्पन्न झाला त्याचेंच यथातथ्य दर्शन प्रस्तुत कादंबरींतून खांडेकर घडवितात. त्याबद्दल खांडेकरांना दोष देणें सर्वस्वी गैर आहे. शेवटीं इतर चारचौघांप्रमाणे त्यांचेहि, समाजवाद आणि गांधीवाद हे वरवर दिसायला भिन्न असले तरी त्यांचें अंतरंग एकच आहे अशी खात्री पटूं लागते. त्यांच्या मतें ह्या दोघांत फरक एवढाच कीं समाजवाद एकदम मोठा घांस घेऊन समाजरचनेंतच क्रांति करवूं पहातो तर गांधीवाद मानवी मनांतच प्रथम क्रांति करूं पहातो. नवी समाजरचना प्रस्थापित करायची असेल तर प्रथम त्यागी, स्वातंत्र्यप्रेमी, समाजसेवक अशी नवी माणसे बनवायला हवीत. त्यासाठी प्रत्येक माणसाच्या ठिकाणीं असलेल्या नैतिक मूल्यांची आणि सामाजिक भावनेची पातळी उंचावतां आली पाहिजे. समाजवाद आणि गांधीवाद या दोघांचीहि तत्वें सारखींच आहेत. सर्वसामान्य माणसालाहि माणूस म्हणून जगण्याचा हक्क मिळावा, जीवनांतील अगदी साध्या सुखांची तरी प्राप्ति त्याला व्हावी ह्याच दिशेने दोघांचेहि प्रयत्न आहेत. मानवता धर्माचीं बीजें दोघांच्याहि तत्वांत सारखींच दिसून येतात. परंतु बुद्धिवादाशी म्हणजेच पर्यायाने सुखवादाशी दोघांचेंहि पटत नाही. बुद्धिवादाच्या गोंडस नांवाखाली मानवता, श्रद्धा किंवा निष्ठा त्यांच्याकडे पाठ फिरवून जीवनांत सुखवादाचीच कांस धरणें गांधीवादाप्रमाणेच समाजवादालाहि मुळीच संमत नाही.

हीच लेखकाची प्रमुख सामाजिक विचारसरणी प्रस्तुत कादंबरींत सुरवातीपासून शेवटपर्यंत व्यवस्थितपणें मांडलेली आहे. तिच्याच अनुषंगाने सुखी समाजजीवनाच्या निर्मितिसाठी बुद्धि व भावना ह्यांच्या संयोगाची किती आवश्यकता आहे हें पटवून दिलें आहे. गेल्या दीडदोन शतकांत बुद्धीच्या अचाट सामर्थ्यावर निसर्गाला हवें तसें राबवून मानवाने अनेक नवनवे शोध लावले, यंत्रें बनविलीं आणि विज्ञानाच्या विकासाचा फार मोठा टप्पा गाठला हें खरें ! परंतु गेल्या पन्नास वर्षांतील जीवनाकडे आणि आजच्याहि जीवनाकडे दृष्टि टाकली असतां जीवनविकासाला ह्या विज्ञानविकासाचा काडीइतका सुद्धा उपयोग झालेला नाही असेंच दिसून येतें. विध्वंसक अशा अणुबॉम्बचा अन् हैड्रोजनबॉम्बचा शोध लावून एकेकाळीं कांहीसे सुखी आणि शांत जीवन जगणाऱ्यांना आज एकप्रकारच्या भीतीने आणि चिंतेने ग्रासून टाकले आहे. त्यांचें जीवन अधिकच अस्थिर झालें आहे. बरें, मानवाच्या सुखसमृद्धीसाठी जे कांही चांगले शोध लावले त्यांचा उपयोग करूनहि आज सर्वंच मानवजात दुःखाच्या आणि दारिद्र्याच्या खाईंत होरपळत आहे असेंच दृश्य दृष्टीस पडत आहे. अजूनहि दिवसरात्र राबणाऱ्या दीनदुबळ्या जीवांना दोन वेळच्या पोटापाण्याची

चिंता भेडसावीत आहे. सामाजिक विषमता, अन्याय आजहि निरपराधी जीवांना छळत आहेत. ह्या साऱ्यांचा अर्थ एवढाच कीं, मानवीजीवनाचा विकास साधूं इच्छिणाऱ्या, स्वतःला बुद्धिवादी म्हणवून घेणाऱ्या लोकांना 'बुद्धी 'च्या मंत्रघोषापुढे मानवी मनांतल्या भावना जाणून घेण्याची शुद्धच राहिली नाही. ज्यांनी एकमेकींच्या हातांत हात घालून वावरायला हवें त्या बुद्धि व भावनांची जीवनांत ताटातूट झाली आहे. बुद्धि काय किंवा भावना काय, कितीहि सामर्थ्यशाली असली तरी समाजजीवनांत परिवर्तन घडवून आणण्याच्या कामीं एकटी बुद्धी किंवा एकटी भावना दुबळीच ठरते; हें तत्व प्रतिपादण्यासाठी लेखकाने प्रणयक्रीडेंत मग्न असलेल्या क्रौंचपक्षाचें प्रतीक निवडलें आहे. त्यांतील व्याधाच्या शराने घायाळ होऊन जमीनीवर पडलेला नर आणि त्याच्यासाठी आर्तस्वराने आक्रोश करणारी क्रौंच–मादी ही जगांतल्या निरपराधी, दीनदुबळ्या दलितांची प्रतीकें आहेत.

ज्या कथेच्या द्वारा आपल्या साऱ्या विचार प्रवाहांना लेखकाने वाट करून दिली आहे त्या कथेचा नायक दिनकर ऊर्फ दिलीप म्हणजे बुद्धी व भावना ह्यांचा संयोग ज्यांच्या ठिकाणीं घडून आला अशा ध्येयवादी, स्वातंत्र्यप्रेमी क्रांतिवीरांचा प्रतिनिधि आहे. 'Men are not born. They are made.' ह्या उक्तिप्रमाणे दिलीप नुसताच जन्माला आलेला नाही. विविध संस्कारांनी त्याच्या मनाची, विचारांची विशिष्ट प्रकारची घडण तयार झाली आहे. व त्या मनांत माणुसकीच्या धर्माचा आणि त्यागमय समाजसेवेचा उगम झालेला आहे. ह्याच्या उलट, गांधीवादाचा कट्टर विरोधी आणि बुद्धीवादाचा एकनिष्ठ उपासक असलेली दादासाहेब दातार ही व्यक्ति खांडेकरांनी बुद्धिवादाचें प्रतीक म्हणून निर्माण केली आहे. पत्नीच्या मृत्युचें परमदुःख आसवांनी अनुभवण्यापेक्षा गीतेसारख्या तत्वज्ञानांत मनाला गुंतवून त्या दुःखाचा विसर पाडणेंच त्यांच्या बुद्धिवादी मनाला रुचतें. भावनांची कदर करून आईच्या विरहाने हमसाहमशी रडणाऱ्या सुलूला आणि दिलीपला जवळ घेऊन त्यांचें सात्वन करण्याची आवश्यकता दादासाहेबांना अजिबात भासत नाही. सुलू ही बुद्धिवादी बापाच्या संस्कारांत वाढलेली, बी. ए. झालेली सुविद्य तरुणी दुबळ्या भावनेचें प्रतीक आहे. प्रतिकूल परिस्थितीला किंवा जीवनांतील एखाद्या आणिबाणीच्या प्रसंगाला धीटपणे तोंड देण्याचें सामर्थ्य नसलेली सुलू अशावेळीं आत्यंतिक भित्रेपणामुळे केवळ मुळूमुळू रडण्यापलिकडे कांहीच करूं शकत नाही. तिचा हा भित्रेपणा किंवा दुबळेपणा आड आल्यामुळेच आपल्या मनांतल्या कुठल्याहि भावना— मग त्या भावना सामाजिक असो, उत्कट प्रेमाच्या असो किंवा शोकाच्या असो— तिला शब्दांनी व्यक्तच करता येत नाहीत. तिच्या अश्रूंनूनच तिच्या भावना वाचकांना समजून घ्याव्या लागतात.

अशा ह्या तीन तऱ्हेच्या तीन व्यक्तींच्या जीवना–भोवती कथानकाचे धागे विणून तद्द्वारा खांडेकरांनी गांधीवाद व समाजवाद, बुद्धि व भावना ह्यांच्याबद्दलची आपली भूमिका वाचकांपुढे मांडण्याचा प्रयत्न ह्या कादंबरींतून केलेला दिसून येतो. व्यक्तिचित्रण, संवाद, कथानिवेदन, भाषाशैली ह्या विविध कादंबरी-तंत्रविषयक कसोट्यांना बऱ्याच अंशीं उतरलेल्या ह्या कादंबरींतील प्रमुख तत्त्वें अतिशय वास्तव असल्यामुळे सहज समजूं शकणारी, पटणारी आहेत.

यानंतर १९४२ तच लिहिलेली 'अश्रू' ही कादंबरी, 'कुठलीहि कलाकृति ही कलाकाराच्या जीवनाचें किंवा जीवनानुभवांचें प्रतिबिंब असते' ह्या विधानाची सत्यता पटवून देणारी आहे. पैशाची ऊब नसली म्हणजे ध्येयवादी माणसाच्या ध्येयाची, आकांक्षाची कशी विल्हेवाट लागते, अपेक्षाभंगाच्या आणि पराभवाच्या दुःखाची दाट सावली त्याच्या मनावर आणि जीवनावर कशी पसरूं लागते, तत्प्रसंगीं त्याच्या गुणांनाहि अवगुणांची कशी कळा येते हें सारें ज्या शंकरच्या साध्यासुध्या कहाणींतून अत्यंत सहृदयतेने आणि वास्तवपूर्ण रीतीने वाचकांपुढे मांडलें आहे, तो शंकर स्वतः लेखकाने अगदी जवळून पाहिलेला आहे, त्याला आयुष्यांत जे अनेक अनुभव आले त्यापैकी बरेचसे खांडेकरांच्या परिचयाचे आहेत. तसेंच मध्यम वर्गाची आर्थिक कुचंबणा, भावना व विचार ह्यांत त्याची सदैव होणारी कुतरओढ, त्याच्या ध्येयवादाची समाजाकडून होणारी गळचेपी ह्यांचें अत्यंत वास्तव आणि डोळस दर्शन ह्या कथेंतून घडत असल्यामुळेच ह्या कादंबरीला 'जीवनाचें प्रतिबिंब' असें

बिनधोकपणे म्हणतां येतें. १९२० ते ४० ह्या कालखंडांत साऱ्या मध्यमवर्गाला टिळक, आगरकर, गांधी, सावरकर ह्यांच्या ध्येयवादाने, स्वार्थत्यागाने, स्वातंत्र्याच्या तीव्र लालसेने, समाजसुधारणेच्या तीव्र तळमळीने एक प्रकारची भुरळ पाडली होती. ह्याच मध्यमवर्गाचा शंकर हा प्रतिनिधि आहे. जीवनांतील क्षणिक सुखाचा लाभ व्हावा म्हणून पैशाच्या मागे आंधळेपणाने सारें जग धांवत असतां हा कनिष्ठ मध्यमवर्गीय शंकर पोटापाण्यापुरता पैसा मिळूं शकेल असा शिक्षकाचा धंदा आवडीने पत्करतो! ह्या त्याच्या त्यागामागे आपल्याला नवविचारांची, नवीं ध्येयें बाळगणारी, समाजसेवेसाठी आणि देशासाठी वाटेल तो त्याग करायला सिद्ध असलेली अशी एक नवी पिढी निर्माण करतां यावी एवढाच हेतु! पण तोहि साध्य करण्याच्या मार्गांत शेंकडों विघ्नें आडवीं येतात. पैसा हें त्यांपैकी एक प्रमुख विघ्न म्हणतां येईल! पण अतिशय सज्जन आणि सत्प्रवृत्त व्यक्तींना प्रामाणिकपणे पैसा मिळवून जगणें जवळजवळ अशक्यच होऊन बसतें. बरें, पापाच्या पैशाने चरितार्थ चालविणेंहि त्यांच्या सुसंस्कृत, सुशिक्षित मनाला अजिबात पटत नाही. शेवटीं अशा लोकांचा सज्जनपणा हाच दुबळेपणा ठरतो आणि आर्थिक विवंचनेबरोबर बराचसा मानसिक ताणहि त्यांना सहन करावा लागतो. अशा रीतीने पाप पुण्य, नीति–अनीति, चांगलें–वाईट, कार्याकार्य ह्यांचा भरपूर विचार करून जीवनमूल्यांची जपणूक करणाऱ्या, सुखी, आदर्श आयुष्याचीं आपलीं स्वप्नें समाजाच्या व स्वतःच्या सुखासाठी सत्यसृष्टींत उतरविण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या मध्यमवर्गाचा प्रतिनिधी शंकर हाच ह्या कादंबरीचें सर्वस्व आहे. ह्यांतील सामाजिक आशय अत्यंत जिव्हाळ्याचा आहे आणि मध्यमवर्गाचें जें वास्तव जीवनदर्शन घडवीलें आहे तें वाचकाला अन्तर्मुख बनविणारें आहे.

यानंतरच्या नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या 'ययाति' ह्या सामाजिक कादंबरींतून खांडेकरांनी एका पुराण कथेच्या आधारे आजच्या प्रचलित सामाजिक समस्यांवर प्रकाश टाकला आहे. आजच्या समाजांत विविध सुखांचा लाभ होऊनहि अतृप्त राहिलेल्या आणि अधिकाधिक सुखाच्या शोधार्थ धडपडणाऱ्या सर्वसामान्य माणसाला ययातीच्या रूपाने वाचकांपुढे उभा केला आहे. आणि तद्द्वारा त्याचा सुखाचा आंधळा शोध किंवा सुखोपभोगाची तीव्र लालसा किती निष्फळ आहे, व्यर्थ आहे, हें सुचविलें आहे. उदात्त मानवतानिर्मितिकडे ज्याचें सारें लक्ष लागलें आहे आणि आत्मविकासाचा ज्यास ध्यास लागला आहे अशा विचारी, संयमी अन् ध्येयवादी तरुण वर्गाचा कच हा प्रतिनिधि आहे. गांधीवादाप्रमाणे ह्या कचालाहि समाजाची प्रगति आत्मविकासाशिवाय साधतां येणें शक्य नाही असेंच वाटतें. उच्च पदस्थ सत्ताधिकाऱ्यांच्या पोकळ सदीच्छा जगांत शांतता आणि समता, सुख निर्माण करण्याच्या कामीं अगदीच कुचकामाच्या ठरतात. त्यासाठी सर्व प्रथम ह्या बड्याबड्या सत्ताधाऱ्यांनी (येथे शुक्र हा ज्यांचा प्रतिनिधि आहे त्यांनी) आपले स्वतःचे मनोविकार व वासना जिंकल्या पाहिजेत. जोपर्यंत वैयक्तिक आणि सामाजिक जीवनांत मनोविकारांवर नियंत्रण करणारी संयमशील व्यक्ति निर्माण होणार नाही तोंवर समाजाने कुठल्याहि प्रकारच्या सुखाची, शांतीची आशा धरून बसणें व्यर्थ आहे, हें सत्य किंवा सामाजिक प्रगतीचें खरें इंगित कचाच्या वाणींतून सांगितलें आहे.

अशा रितीने पुराण कथेच्या संदर्भात सद्य समाज जीवनाचें यथातथ्य दर्शन घडविणारी एक स्वतंत्र धर्तीची सर्वस्वी सामाजिक अशी कादंबरी लिहून खांडेकरांनी मराठी कादंबरी वाङ्मयांत एक नवाच उपक्रम केला आहे.

खांडेकरांच्या कादंबऱ्यांचें अशा प्रकारे स्थूल मानाने परिशीलन केलें असतां एक वैशिष्ट्य मुख्यत्वें करून लक्षांत येतें, तें म्हणजे त्यांची समाजाभिमुखता किंवा जीवनाभिमुख वृत्ति! समाजाच्या अन्तरंगांत शिरून त्याच्या प्रत्येक अंगोपांगांचें अतिसूक्ष्मपणे, जिज्ञासू वृत्तीने अवलोकन करून त्या समाजजीवनाचें, त्यांतील विविध समस्यांचें डोळस दर्शन त्यांच्या कादंबऱ्यांतून सहजासहजी घडतें. जीवनाकडे आणि वाङ्मयाकडे वस्तुनिष्ठ दृष्टि-कोनांतून पाहण्याची लेखकाची जीवनवादी भूमिका आणि 'जीवनासाठी कला' हें त्याचें कलाविषयक धोरण ह्यांतूनच त्यांच्या बहुतेक वाङ्मयाचें लेखनकार्य झालेलें दिसून येतें. कलावन्ताने केवळ कलेच्या मूल्यावर नजर ठेवून करमणूक किंवा मनोरंजन एवढ्याचसाठी कला-निर्मिति करण्यापेक्षा त्या कलेंतून एखाद्या जीवनाचें दर्शन घडविण्याचा आणि जीवनाच्या उन्नयनाचाहि प्रयत्न केला पाहिजे असें खांडेकरांचें स्वतःचें एकनिष्ठ मत असल्यामुळे आपल्या कादंबऱ्यांतून ते विविध सामाजिक आणि जीवनविषयक तत्त्वांना, न मुख्यत्वें

प्रश्नांना हाताळतांना दिसतात. सामाजिक विषमता, मध्यम वर्गाची आर्थिक व मानसिक कुचंबणा, दलितांना व उपेक्षितांना समाजाकडून मिळणारी अन्याय्य वागणूक, सुधारणेकडे नेणारा गांधीवाद आणि समाजवाद ह्या सारख्या विविध विषयांची सुसंगत मांडणी करून लिहिलेल्या त्यांच्या बहुतेक सर्वच कादंबऱ्या वाचकांना कांही काळ अन्तर्मुख बनविणाऱ्या, त्यांची वैचारिक पातळी उंचावणाऱ्या अशाच दिसून येतात. 'कलेच्या द्वारा जीवनाची सेवा मला करायला मिळते.' ह्याच एका श्रद्धेने खांडेकरांनी आपलें सारें लेखन केलेलें आहे. आणि ह्याच श्रद्धेने त्यांच्या वाङ्मयाचा परामर्श घेतां आला म्हणजे कुणालाहि कशाबद्दलहि आक्षेप घ्यायला जागाच उरत नाही. पण ही लेखकाची भूमिका न समजून घेतल्यामुळे त्यांच्या कांही आक्षेपकांनी, त्यांच्या कादंबऱ्यांतील सामाजिक आशयाला, वेगवेगळ्या तत्त्वांना आणि वादांना अनुलक्षून, त्यांना 'होल्डऑल' ची उपमा देऊन एक प्रकारचा उपहास केला आहे. आणि तो सर्वस्वी असमंजसपणाचा, लटका आहे असें मला प्रामाणिकपणे वाटतें.

तत्वप्रतिपादन हा प्रमुख हेतु असल्याने खांडे–करांच्या मनांत प्रथम विषयाचा त्रिकोण तयार होतो. आणि मग त्या त्रिकोणांत बरोबर बसूं शकतील अशा व्यक्ति, प्रसंग आणि घटना ते कल्पनेने निर्माण करतात. ह्यामुळे साहाजिकच कादंबरीच्या प्रमुख तंत्राकडे— कुशल व्यक्तिचित्रणाकडे त्यांचें बरेंच दुर्लक्ष झालेलें स्पष्टपणे दिसून येतें. त्यांच्या कादंबऱ्यांतील सामाजिक आशय आणि विशिष्ठ तत्वांचें प्रतिपादन कितीहि उदात्त स्वरु–पाचें, वास्तव असलें तरीहि कुठे तरी व्यक्ति चित्रणाचा हा अपुरेपणा जाणवतोच! लहानपणापासून त्यांच्या मनावर कोल्हटकर आणि गडकरी यांच्या आलंकारिक, कोट्या प्रतिकोट्यांनी युक्त अन् सुभाषितवजा भाषाशैलीचा जो विलक्षण पगडा बसला होता, त्यांतून ते शेवटपर्यंत अगदी ययाति ह्या कादंबरीच्या वेळींसुद्धा संपूर्णतया अलग होऊं शकले नाहीत. ह्या भाषाशैलीचेंहि आकर्षण असणारा वाचकवर्ग फारसा लहान नसल्याने त्यांच्या कादंबऱ्या अधिक लोकांकडून वाचल्या जातात, ह्याचें मर्म अशा भाषाशैलींतहि असूं शकेल. परंतु ह्या अलंकारादिकांच्या हव्यासापायीं कथानकाच्या गतिमानतेला ठिकठिकाणीं विरोध, अडथळा झालेला दृष्टीस पडतो. घटनांची एक सलग साखळी मिळूं शकत नाही.

प्रतीकांच्या साहाय्याने कादंबऱ्यांतील सारभूत आशय सूचित करून त्याच प्रतिकाचें 'नांव' कादंबऱ्यांना दिल्यामुळे खांडेकऱ्यांच्या कादंबरीवाङ्मयांतून एक प्रकारचा आगळेपणा, नाविन्य नजरेस पडतें. उदाहरणार्थ, 'अंतराळांत दूरवर नुसता चमचमाट करीत बसण्यापेक्षा जमिनीवर पडून उल्का होऊन जीवनांतील दुःखें अनुभविण्यांत, बिकट परिस्थितीला धैर्याने तोंड देण्यांतच माणसाचा खरा पराक्रम आहे'. ह्या विचाराच्या प्रतिपादनासाठी उल्केचें प्रतीक निवडलें किंवा निस्तेज पांढऱ्या ढगाप्रमाणे निष्क्रिय व ध्येयशून्य अशा मध्यम-वर्गीय पांढरपेशा लोकांचें प्रतीक म्हणून 'पांढरे ढग' ही कादंबरी लिहिली. त्याचप्रमाणे क्रौंचवध, कांचनमृग, दोन ध्रुव, हिरवा चांफा, ह्या साऱ्याच कादंबऱ्या प्रतीकात्मक आहेत. सारींच प्रतीकें आशयाला अनुरूप अशीं साजेशीं असून त्यांतून खांडेकरांची कलात्मक दृष्टिहि दिसून येते.

'जीवनासाठी कला' ह्याच एका निश्चित भूमिकेंतून खांडेकरांनी ज्या कांही कादंबऱ्या लिहिल्या त्यांतील विशिष्ठ तत्वप्रणालींनी, विचारमंथनाने, समाजजीवनाच्या वास्तव दर्शनाने, दीनदलितांच्या समस्यांनी, गांधीवादाने व समाजवादाने वाढाळू मनांना फार मोलाची मदत केली आहे. 'कलेकरतां कला' ह्या मताचा पुरस्कार करून विलासी रंगेल, चैनी जीवनावर कादंबऱ्या लिहून ज्यांनी वाचकवर्गाला अक्षरशः वेड लावलें, त्या ना. सी. फडक्यांच्या काळांतहि-ऐन वैभवाच्या काळांतहि खांडेकर लोकप्रिय होऊ शकले ह्याचें खरें मर्म त्यांच्या कादबऱ्यांतील सर्व थरांतील जीवनाचें दर्शन घडविणारी सामाजिकता, समाजाभिमुखता; हें मर्म लक्षांत घेतलें म्हणजे खांडेकरांच्या कादंबऱ्या वाचून अंतर्मुख बनणारा कुठलाहि वाचक त्यांना 'जीवनाचें भाष्यकार' हा किताब देऊनच त्यांची वाहवा करील ह्यांत तिळमात्रहि संशय नाही. फडक्यांची कलात्मकता, वामनरावांची तत्वचिकित्सक दृष्टि आणि हरिभाऊंची विषयप्रतिपादनाची विशिष्ट लकब, वास्तवदर्शी सहानुभूति ह्यांचा मनोज्ञ असा त्रिवेणी संगम आपल्या कादंबऱ्यांत घडवून आणून खांडेकरांनी हरिभाऊपासून चालत आलेली मराठी सामाजिक कादंबऱ्यांची परंपरा कायम राखली आहे. आणि यापुढेहि उत्तरोत्तर अधिक चांगल्या विचारप्रधान कादंबऱ्या लिहून ही परंपरा ते उज्वल करतील अशी आशा वाङ्मयप्रेमी वाचक वर्गाने करायला हरकत नाही.

अेच्. जोशी ब्रदर्स

(हेड ऑफिस- नासिक)

नवी पेठ, जळगांव.

अधिकृत विक्रेते

(१) मर्फी, जी. ई. सी., पाय, व टेलीफनकन रेडीओ

(२) रेडिओ रीपेअर्स.

(३) लाईट व लाउडस्पीकर.

(४) इलेक्ट्रिकल कॉन्ट्रॅक्टर.

(५) पोर्टेबल टाईपरायटर.

प्रसिद्ध—

खीरा

स्टील फर्निचर

गृहोपयोगी व ऑफिसकरितां

लागणारे सुबक, मजबूत

व टिकाऊ.

एकदा आमच्या शोरूमला अवश्य भेट द्या !

आजकालच्या महागाईच्या काळांत एका ठिकाणाहून

दुसऱ्या ठिकाणीं जलद गतीने पोहोचण्यासाठी—

" सायकल " शिवाय

दुसरें स्वस्त साधन नाही.

तरी लक्षांत ठेवा.

प्रफुल्ल सायकल मार्ट

ज्योतिबा फुले मार्केट, जळगांव.

आमचेकडे सर्व प्रकारच्या सायकली

आणि त्यांना लागणारे सुटे भाग योग्य

किंमतींत विकत मिळतात.

ज्योति

—रघुनन्द राठोड

बी. ए. द्वितीय वर्ष

भगवान विनयबुद्ध त्या प्रतिमेकडं निरागस नजरेनं पहात होते. सहानुभूति अन् वात्सल्याचे भाव त्यांच्या चेहऱ्यावर उमटले होते. त्यांच्या विशाल, तेजस्वी नयनांतून विस्मयाची रेखा झळकली, ओठांवर सौम्य हास्य उमललं आणि समाधानानं त्यांचा चेहरा विलक्षण कांतीनं उजळून गेला. क्षणभर बुद्धदेव देखील त्या मूर्तिप्रमाणेच स्तब्ध, अचल राहिले. नंतर कांही तरी बोलण्यासाठी त्यांचे ओठ थरथरले. परंतु दबलेल्या कण्ठांतून हृदयाचे भाव बाहेर पडूं शकले नाहीत. त्यांच्याशीं बोलण्यास त्या शिल्पमूर्तीच्या अधर पाकळ्या देखील हलल्यागत वाटल्या त्यांना. भगवान भारावल्या दृष्टीनं तिच्याकडं बघत राहिले. हळूहळू ती सजीव होते आहे असा भास झाला. आणि तिच्या ठिकाणीं ज्योति दिसूं लागली. ज्योति ! होय, ज्योतीच होती ती. निळसर दाट धुक्याच्या संमोहनातून दिसणारी शुक्राची तारकाच जणूं ! हलके हलके मंद पावलं टाकित ज्योति जणूं देवाकडं येऊं लागली. ज्योतीच्या मोहक मुखावर स्मित हास्य होतं. तिच्या काळ्या टपोऱ्या मीनकृति नयनांतून हृदयाच्या मुग्ध मधुर भावना प्रतिबिंबित झाल्या होत्या. रेशमी लांब पापण्यांची उगाच होणारी उघडझाप भारी विलोभनीय होती. लालचुटूक रसाळ अधरांवर हास्याच्या कळ्या उमलण्याच्या बेतांत होत्या. तिच्या यौवनमय सुडौल शामल कोमल देहांत विलक्षण आकर्षण होतं. ज्योति बुद्ध देवांच्या जवळ आली... अगदी जवळ आली... आणि त्यांच्या चरणांवर मस्तक ठेवून तिनं नमस्कार केला. तिच्या नाजूक तनूची कमान झाली होती. सजल नयनांतून ओघळणारे अश्रू त्या पवित्र चरणांवर अभिषेक करित होते... देवांनी तिला उठविलं.. भारावल्या स्वरांत ती म्हणत होती... " गुरुदेव, मी पवित्र आहे. माझं प्रेम निष्पाप आहे... आमच्या पवित्र प्रीतीची ज्योत अशीच तेवत राहील युगायुगान्त पर्यन्त... माझ्या शैलेशाच्या मनांत पाप नव्हतं, वासना नव्हती. समाजाच्या अन् सत्तेच्या संशयी मनानं विषारी दंश केले आम्हाला...शैलेश गेला...सत्यासाठी...प्रीतिसाठी... पावित्र्यासाठी... तुमच्यासाठी नि माझ्यासाठी ! आणि मी देखील त्याच्याच वाटेनं, त्याच्याच पाठोपाठ त्याला भेटायला "... ! बुद्ध देव तिला अडवायला आवेगानं पुढं झाले. परंतु त्यांचा हात त्या मूर्तीवर पडला... त्या अद्भुतरम्य स्वप्नांतून ते जागे झाले. ज्योति मूर्तीत सामावली होती. हंसत होती. बुद्ध देवांचं हृदय भरून आलं. नयन सजल झाले. ज्योतीच्या आठवणीनं मन पिळवटून गेलं. जयगुप्त त्यांच्याजवळ उभा होता. त्याच्याकडं वळून भारावल्या स्वरांत ते म्हणाले, " ज्योति तूं अमर आहेस !... " जयगुप्त, त्यागाचं बल सर्वांत मोठं असतं नाही ? ज्योति-शैलेशाच्या पवित्र प्रेमाची कहाणी भावपूर्ण कवितेंत तूं जिवंत ठेवावी ! " आणि एवढं बोलून देव निघून गेले......

× × × ×

जयगुप्त एकटाच होता. त्याचा चेहरा उदास होता. डोळ्यांत निराशा, अपयश व पश्चात्तापाचे विचित्र भाव होते. यावेळीं त्याच्या मनांत विविध विचारांचा जणुं ज्वालामुखी पेटला होता. हृदय पेटलं होतं, अशांत होतं, जखमी होतं. एका क्षणांत वर्तमानां-तून भूतकालाच्या गर्भांत जाऊन पोहचला तो. ऐश्वर्य आठवलं, राज्य जाणवलं, राणी पद्मावति अन् हजारों दासी... नृत्य...संगीत... उन्माद, नशा, मद, सत्ता... सारं सारं आठवलं...! त्याला तो दिवसहि आठवला; ते प्रसंग स्मरले... त्या दिवशीं शिकारीसाठी तो अन् त्याचे साथीदार घनदाट अरण्यांत गेले होते. सायंकाळ होत आली परंतु शिकार गवसली नव्हती. मावळतीच्या वेणीमधलं केशरी फूल रजनीच्या हातीं जाणार होतं. इतक्यांत गोड मधुर गाण्याची लकेर त्यांना ऐकूं आली. आवाजांत विलक्षण गोडवा होता; आकर्षण होतं. ते सारे नकळत आवाजाच्या दिशेनं गेले. उपवनांत एक सुंदर युवती फुलं तोडत असतांना गात होती. जयगुप्त मुग्धपणानं सारं पहात होता. ती त्याला खूप खूप आवडली. तिच्या सौन्दर्यानं आणि गोड आवाजानं त्याचं मन जिंकलं होतं. त्या विलक्षण मोहिनीनं भारावून तो आसावल्या नयनांनी

तिला बघत होता. त्याला कसलंच भान नव्हतं. 'कोण आहांत आपण ?' या आवाजानं दचकल्यागत त्यानं मागं वळून पाहिलं. एक वृद्ध अन् एक तरुण अशा दोन व्यक्ती उभ्या होत्या. वृद्धानं पुन्हा तोच प्रश्न त्याला विचारला. त्या युवतीचं ही लक्ष जयगुप्ताकडे गेलं होतं. अन् या आकस्मित अनोळखी आगमनानं ती देखील बावरली होती. जयगुप्त भानावर आला. तो म्हणाला, "मी मगधनरेश जयगुप्त."

माफ करा महाराज मी आपणांस ओळखलं नाही." वृद्धाच्या आवाजांत लीनता होता;

"मी शिल्पकार देवेंद्र आणि हा माझा शिष्य शैलेश."

"अरे वा! सुप्रसिद्ध शिल्पकार देवेन्द्र आपणच तर... आमचं भाग्य थोर हं. म्हणूनच तर तुमचं कलामंदीर पाहण्याचा असा अचानक योग आला."

आणि देवेन्द्रनं रात्रभर जयगुप्ताला ठेवून घेतलं होतं. जयगुप्ताच्या डोळ्याला डोळा लागला नव्हता रात्रभर. सारखी ज्योतीची आठवण येत होती. रात्र चांदणी होती. चन्द्राचा स्निग्ध रूपेरी प्रकाश पसरला होता. निळसर आकाशाच्या पटावर तारकांचा खच पडला होता. धुंद शीतल वाऱ्यांत मस्त सुगंध भरला होता. त्याच्या व्याकुळल्या धडधडत्या मनांत ज्योतीचे विचार दाटले होते. उन्मादाची गोड शिरशिरी होती. इतक्यांत त्याला हंसण्याचा आवाज ऐकूं आला. उत्सुकतेनं उठून तो बघूं लागला, नीट निरखूं लागला. उपवनांतल्या बकुळीच्या वृक्षाखालीं मृदुल हिरवळीवर दोन व्यक्ती पेंगुळल्या होत्या... ज्योति अन् शैलेश... ज्योति वन-देवता दिसत होती. चन्द्रप्रकाशांत किती सुंदर, मुग्ध मधूर दिसत होती ती. जणुं नवथर कलिका. त्या दोघाचं बोलणं जयगुप्त ऐकूं लागला. शैलेशच्या दाट केसांतून ज्योति आपली नाजुक बोटं फिरवीत होती. तिची नयनदलं अर्धोन्मिलीत होती, जणुं भारावलेल्या पापणींत स्वप्नं खेळत होतीं. शैलेशचा स्वर पुलकित झाला होता "ज्योति, ज्योति! तूं माझं सर्वस्व आहेस. तूंच माझी प्रेमदेवता अन् प्रेरणा आहेस तुझ्या सौन्दर्यानं माझी कला जिवन्त करावी असं मला सारखं वाटतं. परंतु मला वाटतं... मी... निश्चित अपयशी होईन यांत..."

"तूं हरशील ? शैलेश, जयश्री कायमची सखी आहे रे तुझी. तूं कधीच हरणार नाहीस."

"ज्योति, मी कितीहि मोठा कलावन्त असलों तरी तुझं सौंदर्य घडविण्याचं कौशल्य ह्या हातांत नाही. माझ्या हातांतल्या जादूवर तुझ्या सौंदर्यानं जादू केली आहे. अन् म्हणून मला वाटतं माझ्या कलेचं प्राणमय ध्येय असावं तुझी मूर्ति घडविण्याचं! ज्योति, माझं ध्येयस्वप्न अन् प्रीतिस्वप्न तूंच आहेस"

"परंतु तुझ्या हातून तसं होत नाही. असं कां! तुझ्या मनाचा गोंधळ झालेला स्पष्ट जाणवतो. मला वाटतं माझ्यामुळे ..,"

"होय ज्योति, एकदां वाटतं या साऱ्या वैराग्याला लाथ मारून तुझ्यासह दूर दूर निघून जावं कुठं तरी... फक्त तूं अन् मी... आपल्या जीवनांत प्रीत उमलावी. रेशमी मेघांवर तुझ्यासह विहार करावा. आकाशगंगेत पाय सोडून तासन्तास गोड गोड बोल ऐकत बसावे तुझे. आणि उमललेल्या तारकांतनं एखादी तारका तुझ्या केसांत खोवावी. ज्योति... तुझं आकर्षण वाढत जातं... प्रीति उत्कट होत जाते! विचारांना उधान येतं... आणि... आणि भगवान बुद्धदेवांचे शब्द एकाएकी आठवूं लागतात ग. आपण तसं केलं तर त्यांना काय वाटेल ? ते आपल्या प्रेमाच्या आड नाहीत. परंतु ज्योति... कर्तव्याच्या आड आपलं प्रेम आलेलं पाहून देवांना..."

"शैलेश, देवासाठी आपण वाटेल तें करूं. धीर धरूं या. अन् तुझं प्रतिमेचं ध्येय साकार झालं कीं मग..." ज्योतीचा स्वर सानंद पुलकित झाला होता.

जयगुप्त भानावर आला. त्या दोघांचं पुढचं बोलणं ऐकावसं वाटलं नाही त्याला. विचारांचें पिसाट काहूर उठलें होतें. 'प्रतिमेचं स्वप्न साकार झाल्यावर' हें ज्योतीचं बोलण खूप दाहक वाटलं त्याला. मन तडफडलं त्याचं. त्यानं निर्धार केला. ज्योति मिळवायलाच हवी. त्याला वाटलं शैलेशचं प्रतिमेविषयीचं स्वप्न अपूरंच राहिलं तर...तर...तें पूर्ण करायच्या आंत ज्योति आपली व्हायला हवी. मग काय वाटेल तें होवो!

× × × ×

शैलेश अन् ज्योतीला जयगुप्ताकडून राजदूत आल्याचं कळलं शैलेश विलक्षण बावरला होता. मन बेचैन होतं त्याचं. डोक्यांत कुणीतरी निर्दयतेनं घणावर घण

मारत असल्याचा भास झाला त्याला. प्रीतीचा अन् सत्तेचा विलक्षण सामना होता. एकाला हृदयाचं सामर्थ्य होतं, उत्कट प्रीतीची पवित्रता मदतीला होती. दुसऱ्याला धन व सत्तेचा कैफ होता, धुंदी होती. शैलेशनं जीवा-भावानं हृदयाचे गोड भाव शिंपून स्वप्नं फुलवलीं होती. ज्योति स्वप्नराणी होती अन् त्या मधुर स्वप्नराणीला कुणीतरी बळजबरीनं पळवून नेणार होता...स्वप्नमंदिर कोसळून पडणार होतं. ज्योतीवाचून त्याची कला अपूर्ण होती. त्याच जीवन एकांगी होतं, त्याच्या प्रीतिपुष्पांत सुगंध राहणार नव्हता. त्याला वाटलं, सौंदर्य, रूप, प्रेम, मनोकामना हीं मानवाच्या दुःखांचीं कारणं नसून मानवच मानवाकडून त्रस्त होतो आहे. ज्योतीच्या यौवनमय शरीर सौष्ठवाच्या मधुर सौंदर्याचं त्याला खूप आकर्षण होत. त्याला वाटलं, या आकर्षणांत पवित्र प्रेमाचा भाग काय असेल तो असो, परंतु सौंदर्यलतेवर या नाजुक कलिकेला अशीच हंसत ठेवायची. तिला तोडायची नाही की कुस्करायची नाही, त्याच्या मनांत प्रणय नि आकर्षणाचं थैमान चाललं होतं. आतुर, अस्थिर मनाची अधीरता उसळूं बघत होती. परंतु...बुद्ध देवांनी त्याला संयमाची रेषा आंखून दिली होती. संयमाच्या ग्रिष्मानंतर मीलनाची रिमझिम होणार होती. तरी शैलेशचं मन पेटलं होतं, गोंधळल होतं. निर्णय घेण्यास तो असमर्थ होता. नकळत काळोख्या रात्रीं घनदाट अरण्यांतून तो चालूं लागला. कुंठ जायचं हें त्यालाहि माहित नव्हतं पाय नेतील तिकडे तो जात होता...जात होता...! एकाएकी तो थबकला. त्यानं सभोंवार पाहिलं, आजुबाजूला उंच उंच अखंड नितळ काळेशार पाषाण दिसले. वनश्री रम्य होती. उंच कड्यांतून जलधारा गिरक्या घेत फेसाळत पडत होत्या. त्याला हवं असलेलं ठिकाण इतक्या अचानकपणं मिळालं होतं. त्या पाषाणांत कलेचं सुप्त दर्शन झालं त्याला. प्रतिमेचं स्वप्न साकार होणार होतं. 'शैलेश, शैलेश' म्हणून ते पाषाण त्याला बोलावताहेत असा गोड भास झाला. अंगाअंगांत कला संचारली होती. रात्रंदिवस त्याचे हात भराभर काम करित होते. त्याच्या मनांत, हृदयांत, नयनांत ज्योति होती...प्रतिमा होती तिचं नांव अधरांवर ठेवीत त्याचे हात पाषाणांतून चैतन्यमय सौंदर्य सजवूं लागले. हृदयांतल्या मुग्ध मधुर सौंदर्य अन् स्वप्नदेवता...! त्या प्रतिमेसाठी तो व्याकुळ होता. त्याची कला व्याकुळ होती...त्याला कसलंच भान उरलं नव्हतं...!

× × × ×

जयगुप्ताच्या शयनगृहांत ज्योति अश्रू ढाळीत होती. शांतपणे तेवत असणाऱ्या नंदादीपांच्या मंद प्रकाशांत बावरलेल्या हरिणीगत दिसत होती ती. नंदादीपाच्या ज्योतिभोवती एक पतंग गरगरत होता. जयगुप्त तिच्या जवळ उभा होता. तिची समजुत करण्याच्या हेतूनं तो म्हणत होता, "ज्योति वेड्यासारखं असं कुठवर रडत राहशील ? तुझे अश्रू माझ्या मनाला चटके देताहेत ग. इथं तुला काय कमी आहे ? धन, सत्ता तुझ्या पायाशीं लोळण घेत आहे. सम्राट जयगुप्त तुझा दास झाला आहे."

"महाराज माझी एकच इच्छा आहे. शैलेशकडं मला एकदांच जाऊ द्या. परत येईन मी."

"हातीं आलेलं सौंदर्य गमवायला कोण वाटलो तुला मी ?"

"मी वचन देतें"

"हं, तुझ्या वचनावर भरवसा ठेवूं मी ?"

"महाराज, स्वतःच्या मनालाच विचारा तुम्ही.

तुमच्या म्हणण्याप्रमाणं तुमचं माझ्यावर प्रेम आहे, मात्र विश्वास तेवढा नाही ? तुम्हाला तरी पटतं कां ? मी परत येईन. शैलेशचं प्रतिमेविषयींचं ध्येय साकार व्हायला जायलाच हवं मला. त्याच्या स्वप्नपूर्तीसाठी एकदांच जाईन मी. महाराज, एवढी भीक मागतें मी तुमच्याजवळ......"

जयगुप्तानं मनाचा कनोसा घेतला. ज्योति त्याचीच झाली असल्याची मनानं ग्वाही दिली त्याच्या. समाधानानं त्याचा चेहरा फुलला. विजयाभिमानानं त्याचे डोळे सतर्क झाले. पुलकित स्वरांत तो म्हणाला, "बरय् ज्योति, तुझी इच्छा मोडणं फार जीवावर आलं माझ्या. जाऊं शकतेस तूं. तुझ्या वचनावर विश्वास ठेवतों. मी"

× × × ×

शैलेशला कसलंच भान उरलं नव्हतं. त्याच्या कानावर मुग्ध हाक आली "शैलेश"

त्यानं पाहिलं, ज्योति त्याच्याजवळ उभी होती. क्षणभरांत आवेशानं तो पुढं झाला. अन् तिला बाहुपाशांत

घेत त्यानं म्हटलं, “ ज्योति. . .ज्योति. . .तुझ्या प्रतिमेला पाहिलंस!” ज्योतीनं पाहिलं. तिच्या मीननयनांत आनंदाचे भाव नाचूं लागले. “ मला बाई या प्रतिमेचा हेवा वाटूं लागला. न जाणो, तुला हिचंच वेड लागलं तर. . . . . . ”

“ ज्योति, तुझ्या अन् या प्रतिमेच्या मधुर मीलनानं अजिंठ्यच्या या पाषाणांतून प्रीति अन् भक्तीचीं सुंदर मंदिरं निघतील. प्रेमाशिवाय ध्येय नाही आणि ध्येयाशिवाय प्रेम नाही. ज्योति, बघ इकडे,. . . . हा शृंगार. . . हे विलास. . . ह्या स्वप्निल कामिनी अन् विरक्त योगिनी. . . सारं कांही तूं अन् मी. . . ”

“ खरंच ! किती सुंदर, किती रम्य ! देवांना खूप आवडेल नाही ? ”

“ देवांना ?. . . होय ! परंतु ज्योति, तूं आलीस तरी कशी ? ”

ज्योतीनं शैलेशकडं पाहिलं. तिच्या टपोऱ्या डोळ्यांत व्याकुळता होती. “ शैलेश, जयगुप्ताला सारं सांगितल मी. तुझ्यासाठी आलें मी; माझ्याकडून परत येण्याचं वचन घेऊन त्यानं परवानगी दिली. मला जायला हवं रे. . . ”

“ तुला जायला हवं ? ” अन् शैलेशला वाटलं पायाखालची जमीन सरकते आहे. . . सारं जग गरगरतं आहे. . . कुणी तरी डोक्यांत घण घाल्तं आहे. . . अंधार पसरला आहे. . . सत्तेच्या टांचेखाली त्याचं प्रीतिपुष्पं चिरडलं तुडवलं गेलं आहे. . . पाकळ्या तुटल्या आहत. . . सात्विक पवित्र प्रेमाचं स्वप्नमंदिर कोसळलं आहे. चहूकडे आगीचे डोंब पेटत आहेत. या आगींत ज्योति त्याला ओरडून सांगते आहे. . . “ उत्कट निस्सीम प्रेम कोणत्याहि स्थितींत अन् कसल्याहि सुखदुःखांत अविचल राहतं’. . .!!

त्यानं ज्योतिकडं पाहिलं. निरागस स्नेहमय नजरेनं ! त्याच्या हृदयाच्या भावना त्या दृष्टींत सामावल्या होत्या.

इतक्यांत घोड्यांच्या टापांचा आवाज ऐकूं येऊं लागला. त्यांनीं पाहिलं, कुणी तरी येत होतं. ज्योति म्हणाली, “ जयगुप्त येतो आहे. ”

“ घाबरूं नकोस ज्योति, प्रतिमेच्या रूपाने अमर आहेस तू ! आपलं मीलन ह्या जन्मीं नाही तर पुढच्या जन्मीं होईल. . . युगायुगाचं नातं आह आपलं. ”

त्याच्या विशाल छातिवर अगतिकपणानं ज्योतिनं मान टाकली. डोळ्यांतून अश्रू ओघळत होते ति[च्या] क्षणांत होणाऱ्या मीलन व विरहाच्या विचित्र संवे[दनांनी] तिचं मन भरून आलं “ शैलेश, मला जायला हवं. जातें मी ! तुझी वाट बघेन मी. निराश करूं नको[स]. ज्योति तुझीच आहे. युगानुयुगं तुझीच राहील. ती मना[नं] तुझीच आहे. . . ”

जयगुप्त अगदी जवळ आला होता. आणि ज्योति प्राणपणानं धांवत होती. काय होतें आहे हे शैलेशला कळलं नाही. परंतु कसल्यातरी अदृश्य ओढीनं तो नकळत ज्योतीच्या माग धावूं लागला. ज्योति धांवत होती. शैलेश धांवत होता. आणि जयगुप्त त्यांच्या मागून येत होता. . . अजिंठ्याच्या विसावलेल्या दऱ्या खोऱ्यांतून ‘ ज्योति, ज्योति. . . ’ अशा आर्त आरोळ्या उमटत होत्या. ती धावत होती. . . तो तिच्या मागून धांवत होता. . . ! ज्योति एका उंच कड्यावर गेली आणि खालच्या खोल दरींत तिनं स्वतःला ढकलून दिलं. दुसऱ्या क्षणीं तसंच, शैलेश तिच्या पाठोपाठ गेला. ‘ शैलेश, ज्योति, ’ अशा आर्त किंकाळ्या त्या दरींत घुमत राहिल्या. जयगुप्त दगडासारखा स्तब्ध उभा होता. बधीर झाला होता. भोवतालचे काळेकभिन्न प्रचंड पाषाण उत्कट प्रेमानं पवित्र ज्योतीनं उजळले होते. आणि जयगुप्ताचं तोंड काळठिक्कर पडलं होतं. ते उंचउंच कडे, काळे प्रचंड पाषाण खदखदून उपहासानं हसताहेत अन् एकएक आपल्यावर कोसळत आहेत असं त्याला वाटलं. त्यानं आकाशाकडं पाहिलं. रेशमी ढगांवरून ज्योति अन् शैलेश हातांत हात घालून हलके हलके जात होते. . . !!!

× × ×

जयगुप्त भानावर आला. त्याचं मन भूतकाळाच्या गिरक्या घेत घेत पुनः वर आलं. आणि त्याला खडबडून पणानं म्हणालं “ आतां तूं बुद्ध देवांचा शिष्य आहेस, भिक्षु आहेस. कळलं ना ? ”

जयगुप्ताच्या डोळ्यांतून अश्रू पाझरले. विहाराच्या बाहेर बुद्धदेवांच्या प्रवचनाची तयारी चालली होती. आणि देवांच्या गंभीर उदात्त हृदयांतून शांत स्वर निघत होते. . . शान्ति, शान्ति, शान्ति !!!

कविवर्य — रवींद्रनाथ टागोर

—मा. द. नेवे
बी. कॉम्. प्रथम वर्ष

आज भारतामध्यें सर्व ठिकाणीं रवींद्रनाथ टागोर यांच्या जन्मतिथिशताब्दीचा उत्सव मोठ्या प्रमाणांत व मोठ्या उत्साहाने साजरा होत आहे. मुंबईला जानेवारी महिन्यांत या महोत्सवाला सुरुवात झाली. त्याचें उद्घाटन भारताचे पंतप्रधान पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांनी केले, हें योग्यच आहे. कारण युगकर्त्या पुरुषाच्या महोत्सवाची सुरुवात एका महान् देशभक्ताच्या हस्ते व्हावी, हा योगायोगच होय. देशोदेशीचे अनेक विद्वान् या महोत्सवास हजर होते. व त्यांनीं यांत सक्रीय भाग घेतला. आपल्या वाङ्मयाने, प्रतिभेने भारतालाच नव्हे तर सर्व जगाला ज्यांनी दिपविले, नोबेल पारितोषिकासारखें अखिल जागतिक कीर्तीचें पारितोषिक मिळवून भारताचें नांव ज्यांनी जगांत उजळ केलें त्या व्यक्तीच्या चरित्राचा व कार्याचा परिचय करून देण्याचा प्रयत्न या लेखांत करीत आहे. अर्थात् रवींद्रासारख्या प्रतिभावंतांची ओळख प्रतिभाशाली लेखणीनेच करून द्यायला हवी. या बाबतींत कालिदासाने म्हटल्याप्रमाणे “ क सूर्यप्रभवो वंशः क चाल्पविषया मतिः । ” अशी माझी स्थिति आहे. पण रवींद्रांना एक अल्पशी आदरांजलि वाहण्याचा हा माझा नम्र प्रयत्न आहे. नाही तर खरोखर “ स्तवार्थ तुझिया तुझ्यासम कवी कधी जन्मती ” अशीच रवींद्राच्या बाबतींत आज स्थिति आहे.

भारतामध्यें साहित्याच्या क्षेत्रांत युगपुरुष ठरलेल्या या रवींद्रांचा जन्म १८६१ सालीं ६ मे रोजीं कलकत्ता येथे झाला. त्यांचें घराणें विद्यासंपन्न, वैभवसंपन्न तसेंच सुधारणावादी व प्रतिष्ठित होतें. त्यांचे आजोबा द्वारकानाथ हे मोठे गाढे पंडीत. त्यांना लोक “ राजा ” म्हणून ओळखीत. रवींद्रांचे वडील देवेंद्रनाथ हेहि आपल्या वडिलांच्या कीर्तीला शोभणारे सुपुत्र होते. लोक त्यांना “ महर्षि ” म्हणत. त्यांना झालेल्या चौदा अपत्यांतील रवींद्र हे शेंडेफळ. या दोघांच्या कीर्ती मंदिरावर रवींद्रांनी कळस चढविला. रवींद्रांच्या बंधूपैकीं एक तत्त्वज्ञानी, व दुसरा चित्रकार तर तिसरा आय. सी. एस् होऊन न्यायाधीश झाला होता.

त्यांचें घर सुधारणावादी होते. त्यामुळ त्यांचें घरावर बहिष्कार टाकला होता. त्याची तमा न बाळगता ते राहत होते. अशा घरांत टागोर वाढत होते. त्यांना लहानपणापासून निसर्गाचें वेड होतें. पूर्वीच्या काळीं मुलें घराबाहेर खेळण्यास देखील येत नव्हते. त्यामुळे टागोरांना एकांतवासाची संवय झाली होती. घरांतील वातावरण काव्य – कला – संगीतमय असल्यामुळे त्यांच्या मनावर सुसंस्कृत परिणाम होत होते. त्यांना प्रत्येक विषयाचे मास्तर घरीं शिकविण्यास येत. त्यामुळे प्राथमिक शिक्षण घरींच झालें. वयाच्या १७ व्या वर्षी ते बॅरिस्टर होण्या–साठी इंग्लंडला गेले. वयाच्या २२ व्या वर्षी त्यांचें मृणलिनीदेवीशी लग्न झालें. ते लहान असतांनाच आई वारली. इ. स. १९०२ मध्यें पत्नी वारली. त्यानंतर मुलगा वारला. व इ. स. १९०५ मध्यें त्यांचे वडील वारले. अशीं एकामागून एक दुःखें येत होतीं. थास ते धैर्यानें तोंडदेत होते. ते चित्तशांतीसाठी हिमाल्यांतहि जाऊन आले.

इ. स. १९१२ मध्यें ते इंग्लंडला गेले. पण इ. स. १९१३ त तेथून परततांना भारताच्या वैभवास साजेल असा जागतिक कीर्तीचा मंगल–कलश म्हणजे नोबेल पारितोषिक त्यांनी आणले. येथेच त्यांच्या कार्याची इति-कर्तव्यता संपली होती. पण तरीहि त्यांनी अखंडपणे भारतमातेची सेवा केली. याबद्दलचें दुसरें पारितोषिक ब्रिटिशांनीं “ सर ” ही पदवी देऊन दिलें. पण इ. सन १९१९ मध्यें ब्रिटिश सरकारने जालियनवाला बागेंत स्वबांधवांचें जें हत्याकांड केलें त्याच्या निषेधार्थ त्यांनी “ सर ” पदवीचा त्याग केला. इ. सन १९१३ मध्यें त्यांना कलकत्ता युनिव्हर्सिटीने डी. लिट् ही पदवी दिली. इ. सन १९१६–१७ मध्यें

ते जगाच्या प्रवासास निघाले. इ. सन १९२१ मध्यें त्यांचा साठावा जन्मादिन साजरा झाला. नंतर इ. सन १९२०, १९२४, १९२७, १९२९, १९३० मध्यें इग्लंड, अमेरिका, जर्मन, फ्रान्स, कॅनडा, जपान, चीन, रशिया या देशांचा त्यांनी प्रवास केला. त्यांनी ५० व्या जन्मादिनीं आपल्या भारताचें राष्ट्रगीत " जन गण मन " हें गीत रचले. तसेंच त्यांचा ८० वा वाढदिवस देशभर मोठ्या प्रमाणांत साजरा झाला. त्यांच्या गुणांचा, विद्वत्तेचा, कार्याचा गौरव म्हणून त्रिपुराच्या महाराजांनीं त्यांना " भारतभास्कर " ही पदवी दिली. तर जनतेने त्यांना कविवर्य ही पदवी दिली. ७ ऑगस्ट १९४१ रोजीं भारताच्या या शांतिदूताची ज्योत कायमची शांत झाली.

त्यावेळीं कोणीतरी म्हटलें कीं, आज एका विभूतीचें जीवनच नव्हे, तर एक युगच समाप्त झालें. पण थोर महात्मे जरी शरीराने इहलोकांतून परलोकांत जात असले तरी ते मनाने, कार्याने व कीर्तीने अमर असतात. जगासाठी धडपडणाऱ्यांस मार्ग दाखवितात. त्याचप्रमाणें त्यांचें कार्य हें मार्गदर्शक ठरतें.

टागोर म्हणजे एक जिवंत स्मारक होते. त्यांनी ज्या सुधारणा केल्या त्यांत सर्वांत महत्त्वाची सुधारणा म्हणजे शैक्षणिक क्षेत्रांत केलेली क्रांति होय रवींद्रनाथ स्वतः शाळेंत कधी गेले नाही. कारण शाळा म्हणजे कोंडवाडा भासे. याचा अर्थ ब्रिटीशांच्या सुधारणा त्यांना पसंत नव्हत्या असें नाही पण त्यांना बंधनें पसंत नव्हती. कारण बाल मनें निरागस असतात. त्यांना खेळणें, नाचणें माहित असतें. रवींद्रनाथ म्हणत " शाळा ही पवित्र संस्था आहे. ती देव-मंदिराप्रमाणे असावी. " तसेंच " बाल-मनाचें दार ठोठावून त्यांतून आंतील ज्ञान बाहेर आणणें हें शिक्षणाचें कार्य होय. " मुलांना स्वतंत्रपणे खेळू द्या म्हणजे त्यांतून विद्येचा सुगंध आपोआप येतो. त्यांचें साधन क्रमिक पुस्तकें हें आहे. पण आज साध्यापेक्षां साधनास महत्त्व आहे.

यासाठी रवींद्रनाथांनी इ. स. १९०१ मध्यें स्वतंत्र शिक्षण संस्था काढली. ही शाळा बंगालमधील एक खेडें बोलपूर येथे काढली. तिचें नांव होतें विश्व-भारती. आज तिचें रूपांतर " शांति-निकेतन " मध्यें झालें आहे. व त्यास आंतरराष्ट्रीय महत्त्व प्राप्त झालें आहे. ही संस्था पूर्वीच्या " गुरूकुला " ची आठवण देते. ही संस्था देव-मंदिराप्रमाणे असून येथे कौटुंबिक जिव्हाळा ओतप्रोत भरला आहे. त्यांचें हें कार्य चिरंतन आहे. त्यांनी पूर्वींचे दोष नष्ट केले. तसेंच धर्म, जाति, [illegible] यांचीं पाळेंमुळें खणून काढली. निसर्ग-सान्निध्यांत वि[illegible] बंधुत्वाच्या भावनेने साहित्य-संगीत-नाट्य-चित्रादींच्या साहाय्याने मुलांना न कळत, हसत, खेळत शिक्षण घेण्याचें पूर्ण स्वातंत्र्य दिलें होतें. नियम, वेळ व पुस्तकांचें बंधन तर नव्हतेंच. यांत नाना-धर्म, भाषा, कला व वि[illegible] यांचा संगम झाला आहे. प्रत्येक मुलास स्वावलंबी होण्याचें स्वातंत्र्य आहे. त्यांनी मुलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी व्रती-चालक ही संस्था सुरू केली.

रवींद्रनाथांनी साहित्याच्या द्वारें भाषेची व भार[illegible] ताची सेवा केली आहे. त्यांनी भारताच्या अध्यात्मवादाला व अद्वैतास आपल्या मधुर भाषेची व संगीताची जोड देऊन अधिक सुंदर केलें आहे. साऱ्या जगास भारतीय संस्कृ[illegible] ईश्वर, प्रेम व मानवता यांचें रहस्य पटवून दिलें. त्यांनी भारताची शान व भारताची मान जगांत उंच केली. त्यांनी भारतीय संस्कृतीची " दीपज्योत " पारतंत्र्याच्या अंधारम[illegible] स्थितींत पाजळून सचेत केली. आपल्या अवि[illegible] श्रमाने जगास दाखवून दिलें कीं, " श्रमाच्या नेत्र[illegible] विश्रांतीची पापणी विसावते. " रवींद्रनाथ लहानपणा[illegible] पासूनच कविता व नाटकें लिहूं लागले. यास बंकिमबाबूं[illegible] प्रोत्साहन दिलें. बंगाली वाङ्मयांत बंकिमबाबूनंतर साहि[illegible] सम्राटाचें सिंहासन टागोरांना मिळालें. याचें [illegible] बंकिमबाबूंना आहे. पण हें ऋण टागोरांनी त्यांच्या [illegible] मातरम् " ह्या गीतास राष्ट्रगीताचा मान देऊन फेडलें.

आणि यानंतरची दुसरी चिरंतन कामगिरी म्हणजे " गीतांजली ! " हे काव्य. इ. स. १९०० मध्यें [illegible] झालेलें नोबेल-प्राईझ इ. स. १९१३ त रवींद्रनाथांना [illegible] मिळालें. केवढा मोठा हा सन्मान ! याहून दुसरा कोणता सन्मान असूं शकेल ? हें बक्षीस त्यांना वयाच्या ५[illegible] वर्षी मिळालें. रवींद्रनाथ जगदीशचंद्र [illegible] स्वामी विवेकानंद, म. गांधी यांच्या तेजोवलयांत [illegible] बसले. आणि " मरावे परी कीर्तीरूपे उरावे " [illegible] संदेश सार्थ केला. त्यांनी गीतांजलीव्दारे मनुष्य[illegible] निसर्गप्रेम दिलें; तसेंच ईश्वरास प्रियकर मान[illegible] " मधुरा-भक्ति " त्यांत आहे. ते प्रार्थना करतात [illegible]

" हे जीवींच्या जीवना, माझें अन्तःकरण विकसित कर, निर्मल कर, उज्ज्वल कर, सुन्दर कर, जाग्रत कर, उद्यत कर, निर्भय कर, मंगल कर, तूं मला आनंदित कर ! "

मन सत्याने प्रकाशित करणें व पापाची वासना हृदयांतून निपटून काढणें ही त्यांची वृत्ति होती. "जीव, जगत् व जगदीश्वर " या तीन सुंदर धाग्यांचा गोफ म्हणजे रवींद्रनाथांची गीतांजली होय. जेथे हीन दीन-त्यक्त राहतात, तेथे देवा, आपली पदकमलें स्थिरावोत अशी ते प्रार्थना करतात; " हें विश्वचि माझें घर " असा संदेश देतात तर " मरणांत खरोखर जग जगतें " असें समजून मृत्यूवर ईश्वराचा दूत समजून प्रेम करतात. " महामानवाच्या सागरतीरावर तूं जागा हो " अशी हांक मानवजातीस देतात.

या प्रमाणेच त्यांनी इतर कार्यहि केलें. त्यांत वाङ्मयीन कार्य फार महत्त्वाचें आहे. त्यांनी ३००० कविता, १९ कथासंग्रह, ५ कादंबऱ्या व ३८ नाटकें लिहिली. हें सर्व वाङ्मय अति उत्कृष्ट असून त्याचीं भाषांतरेंहि झालीं आहेत. त्यांनी एकाच साहित्य-शाखेची सेवा केली असती तरी त्यांचें नांव अजरामर झालें असतें. तसेंच त्यांचें वाचन फार दांडगें होतें.

याप्रमाणे त्यांनी भारताची व भारतीय जनतेची सेवा केली आहे. भारत स्वतंत्र व्हावा असें त्यांना वाटत असे. पण त्यांनी राजकारणांत उघड भाग घेतला नाही. त्यांचा राष्ट्राभिमान जाग्रत होता. ते उत्तम कारभारी होते. त्यांनी आपल्या जमीनदारींत कुळांचीं भांडणें आपसांत मोडविण्याचा निर्णय घेतला. ते प्रसंगी एखाद्यावर टीका करण्यास मागेपुढे पाहत नसत. जागतिक शांतता होण्यासाठी त्यांनी दुर्बल राष्ट्रांना प्रबल होण्यास सांगितलें. अशा प्रकारे टागोरांचें कार्य भारताच्या नवजीवनाची नांदी होय.

ज्याप्रमाणे ऋतूंत बदल घडवून आणण्याची किमया वसंत ऋतु करतो तसेंच कार्य टागोरांनी केलें. कालिदासाप्रमाणे टागोर हे आधुनिक कालाचे महाकवि होत. सौन्दर्यपूजनाच्या स्वभावांतून चित्रकलेचा जन्म झाला. तसेच ईश्वराचा हा खेळ पाहण्यांत आनंद आहे. व यांतच खरें तत्वज्ञान आहे. टागोर म्हणतात, कलावंतास अभ्यासाची व उपासनेची फार गरज नाही. पण सहृदयता व सौन्दर्यदृष्टि यांचीच खरी किंमत आहे. हेतूपूर्ण प्रयत्नापेक्षा अहेतूकत्वांतल्या तरलतेला चित्रकलेंत वाव मिळाला पाहिजे.

त्यांचेबद्दल पं. नेहरू म्हणतात, " टागोरांनी आमच्या राष्ट्रीयत्वाला आंतरराष्ट्रीय अधिष्ठान मिळवून दिलें. " जीवनांतील जीं जीं उदात्त व सूक्ष्म तत्वें आहेत, त्यांकडे ते आपली दृष्टि नेहमी वळवितात. त्यामुळे राष्ट्राचा व व्यक्तीचा आत्मा धुळीला न मिळतां सतेज राहतो. प्रफुल्लचंद्र रॉय म्हणतात, " टागोरांनी विवेकानंदाप्रमाणेच कार्य केलें आहे. " रवींद्रनाथ म्हणतात, 'आपणएक झालों कीं सुधारणा होतील, पण तुम्ही सुसंस्कृतांचा निराळा गट करून तुकडे करूं पाहत आहांत, पण मी कुणापेक्षा श्रेष्ठ असूनहि कुणापासून निराळा होणार नाहीं.' तसेंच ते म्हणतात, 'माझा देश दीन, दरिद्री असला, तरी तो मला इतका प्रिय आहे कीं, त्यांतच मला वारंवार पुनर्जन्म घ्यावासा वाटतो.' इतका त्यांचा राष्ट्राभिमान जाग्रत होता. पण फाजील राष्ट्राभिमान नव्हता.

मृत्यूस तर ते अतिथी समजत. मृत्यु हा परमेश्वराचा दूत आहे असें समजून ते त्याचें आतिथ्य करतात. " आई ज्याप्रमाणे मूल रडलें म्हणज त्यास मांडीवर घेऊन दूध पाजते, त्याप्रमाणेच परमेश्वर मानवाला जीवीनांतून मृत्युकडे नेतो. " कविवर्य टागोरांनी ७ ऑगष्ट १९४१ रोजीं आपली जीवनयात्रा संपविली.

MANDORE'S FOR QUALITY CLOTH

❀ लग्न व मौंजीस लागणारे ❀

नित्योपयोगी, मनपसंत डिझाईन्सचें कापड भरपूर
व
नवीन स्टॉकमधून मिळेल.

नगरी पातळें ० नागपूरी साड्या ० कोईमतुरी साड्या ० बेंगलोरी पातळें

तसेंच

कांजीवरम् सिल्क साड्या व बनारसी पातळें ६, ९ वारमध्यें मिळतील.

प्रिंटेड साड्या नेहमी नवीन डिझाइन्समधून मिळतील.

तसेंच

....सर्व प्रसिद्ध मिलांचें कापड....

वेल्वेट, चीकन्स, क्रेप, आरगंडी, इत्यादी उत्तम कापड मिळेल.

चादरी ठोक भावानें मिळतील.

एकवेळ अवश्य भेट द्या—

मे. श्रीकृष्णदास भगवानदास मंडोरे,

भवानी मंदिराजवळ, १३०, सुभाष चौक, जळगांव.

आधुनिक पद्धतीनें कपडे शिवून मिळतात

लेडीज् ॲन्ड जेन्टस् स्पेशॅलिस्ट

✱ पी. व्ही. ॲन्ड को. ✱

गणेश बिल्डींगच्या मागे, नवीपेठ, जळगांव.

सर्व प्रकारचे शर्ट, बुशशर्ट, मनीला, कोट, पॅन्ट

तसेंच

लेटेस्ट डिझाइन्सचे झंपर फ्रॉक, आदी मनपसंत शिवून मिळतात.

जळगांवकरांचें आवडतें ठिकाण :—

पी. व्ही. ॲन्ड को.

दोन लघुनिबंध...

—प्रा. म. मो. केळकर

अशीं व्याख्यानं ––

व्याख्यानं हा आमच्या राजकीय व सामाजिक जीवनाचा एक चमत्कारिक विशेष होऊं पहात आहे.

कोणताहि समारंभ साजरा करायचा म्हटला म्हणजे त्यांतला एक मोठा भाग– व्याख्यान. इमारतीची पाया-भरणी असो, स्नेहसंमेलन असो, विवाहाचा समारंभ असो किंवा अंत्यसंस्कार असो, व्याख्यान झालं नाही तर कांहीतरी उणीव राहिल्याची रुखरुख वाटत राहते.

अंत्यसंस्काराच्या वेळीं व्याख्यानें केलीं जातात तेव्हा तर मला फारच चमत्कारिक वाटतें. मेलेल्या व्यक्तीच्या गुणवर्णनाला तेवढी एकच जागा किंवा हा एवढाच प्रसंग आहे काय? पण व्याख्यानाची हौस लोक तिथेहि पुरवून घेत असतात. अनेक वेळां औचित्य पाळलें जात नाही नि मग तो प्रकार फारच चमत्कारिक होतो.

आमच्या येथले प्रकृतीने सुदृढ असलेले एक गृहस्थ वारले. स्मशानांत त्यांना श्रद्धांजलि वाहतांना एक गृहस्थ म्हणाले, "मला येथे एक सूचना करावयाची आहे. जडप्रेत वाहून आणणें त्रासदायक होतें, तेव्हा त्यासाठी गाड्यांची सोय करावी." हें येथे बोलण्याची खरोखर आवश्यकता होती का? आणि तेथे हजर असलेल्या मृत गृहस्थाच्या नातेवाईकांना काय वाटलें असेल?

दुसऱ्या एका अशाच प्रसंगीं– त्यावेळीं 'पिण्याची' थोडी संवय असलेला एक गृहस्थ वारला होता. एकाने वक्तव्य केलें– "दोन महिन्यापूर्वीच मी श्री... यांना सांगितलें होतें कीं, प्या, पण जरा बेतानं! पण नाही ऐकलं. आणि त्यामुळे (प्रेताकडे बोट दाखवून) हें असं झालं." हसूं आवरतां आवरतां आम्हाला कठीण झालं.

पण इतर वेळीं तरी असं काय औचित्य पाळलं जातं? राजकीय क्षेत्रातलीं व्याख्यानं तर अनेक वेळां भोंगळच असतात. राजकीय जाहीर सभेंत एखादा विषय घेऊन बोलणें हें तर अतिशय दुर्मिळ. मग मुद्देसूद मांडणीचा प्रश्नच येत नाही!

अशा जाहीर सभेबद्दल परवा एका सूचनाफलकावर लिहलं होतं, 'आज रात्रीं ८॥ वाजतां कॉंग्रेस भुवनासमोर जाहीर सभा. वक्ते— दे. भ. . . . . जी. विषय–सद्यस्थिति. हजारोंच्या (!) संख्येने हजर रहा.' काय हा भोंगळ विषय! म्हणजे वाटेल तें बोलावं – किंवा खरं म्हणजे बडबडावं!

विषय देऊन तरी लोक काय बोलतात? खरं म्हणजे कठिणांतला कठीण विषयसुद्धा एखाद्या तासांत स्पष्ट करतां येणें शक्य आहे. पण विषय स्वतःच निवडलेला असूनहि जेव्हा लोक तासाभराच्या व्याख्यानानंतरहि विषयाच्या समेवर येऊं शकत नाहीत तेव्हा वक्तृत्वाचं कौतुक करावंसं वाटतं! एकदा एका ब्लॉक डेव्हलपमेंट ऑफिसरचें व्याख्यान होतें. (हा त्याचा हुद्दा बरोबर असावा असें वाटतें. पण अजूनहि ब्लॉक डेव्हलपमेंट, कम्युनिटी डेव्हलप-मेंट प्रॉजेक्ट-या कल्पनांचा माझ्या मनांत गोंधळच होतो.) खेड्याच्या सुधारणेच्या कार्याची आम्ही त्यांच्याकडून अपेक्षा केली होती. ती स्पष्ट करतांना सुरवातीस त्यांनी खेड्यांतल्या घाणीचें वर्णन (विशेषतः पहाटे खेड्यांत शिरतांना जी दुतर्फा 'सलामी' घडते ती) करीत होते. पहिला अर्धा तास ते या घाणींतून बाहेरच पडूं शकले नाहीत. आणि मग अजून कलेक्टरसाहेब बोलायचे आहेत हें लक्षांत आल्यावर खेड्याची सुधारणा त्यांनी ५ मिनिटांत आवरली.

कांहींची सुरवातच मोठी बहारदार असते. नुकतेच टिळक पुण्यतिथीच्या निमित्ताने बोलतांना एका सुविद्य गृहस्थाने सांगितलें– "लो. टिळकांच्याबद्दल मला अतिशय आदर व आत्मीयता वाटते. कारण त्यांची व

माझी नांवाची आद्याक्षरें सारखीं आहेत; टिळक रत्नागिरी जिल्ह्यांत जन्मले तर मी त्या जिल्ह्यांत होतों आणि टिळकांनी ज्या शाळेंत शिक्षकाचें काम केलें ती शाळा मला तपासण्याचा मला योग आला होता. "

पण व्याख्यानाची नांदी व भरतवाक्य हीं तर याहूनहि मजेचीं असतात. वक्त्याची ओळख हा प्रकार इतका औपचारिक आहे कीं तो २–३ मिनिटांत आवरलाच पाहिजे. पण बहुतेक वेळा हा प्रकार कंटाळवाणा होईल इतका लांबवला जातो. एकदा तात्यासाहेब केळकरांचें व्याख्यान असतांना त्यांची ओळख करून देण्यांत ७–८ मिनिटें खाल्लेलीं मला आठवतात. आणि हें सगळें 'तात्यासाहेबांची ओळख करून देण्याची फारशी गरज नाही' अशी प्रस्तावना करून !

आणि व्याख्यानाचें भरतवाक्य म्हणजे आभार. त्यांत तर लोक अपूर्व कौशल्य व्यक्त करतात. खरं म्हणजे ओळखीइतकाहि वेळ याला लागूं नये. पण अर्धा तास आभाराचें भाषण ऐकवणारें वक्तृत्व मी ऐकलं आहे ! यावेळीं तर औचित्याचा खूनच पाडला जातो. महाविद्यालयांतील एका चिटणीसाने आभार मानले– "आम्ही याप्रसंगीं बऱ्याच मोठमोठ्या लोकांना निमंत्रणें पाठवलीं. पण कोणीहि येऊं शकलं नाही. शेवटीं श्री... यांना बोलावलं. ते आले म्हणून आभार. " ही वस्तुस्थिति असते हें खरें. पण हा सत्यवचनीपणा काय उपयोगी!

पण याहिपेक्षा भयंकर प्रकार म्हणजे आपल्या आवाक्याबाहेरचा प्रयत्न करणें. अध्यक्ष व वक्ते इंग्रजी बोलले म्हणून आपण इंग्रजींतच आभार मानले पाहिजे असं थोडंच आहे ? निदान आपली मर्यादा प्रत्येकानं अवश्य ओळखली पाहिजे. अशाच एका प्रसंगीं एका विद्यार्थीप्रतिनिधीने न पेलणारें धाडस केलें "Thanks Prof....for presiding the function (स्व. म्हणजे ते प्रमुख वक्ते होते) Thanks staff members & students for succeeding the function. I thanks you !" जणूं कांहीं हें समजलं नसेल म्हणून तो पुन्हा एकदा म्हणाला– I thank you again ! '

मूळच्या व्याख्यानाने निर्माण झालेलें वातावरण असल्या आभारांनीं साफ नष्ट होतें आणि स्मृति शिल्लक रहाते ती असल्या अचरट आभारांची आणि मग 'आभार मानले नाहीत तर आपले आभारी होऊं' असं म्हणावंसं वाटतं.

'पश्चिमे'चीं दारं---

घाई घाईने निघून स्टेशनवर आलों तों गाडी १ तास लेट होती. असा राग आला. पण निरुपाय होता. एका बाकावर जागा दिसली. धावत जाऊन देह टेकला. एक प्रवासी तिथं आधीच येऊन बसला होता. स्वच्छ पोशाखावरून पांढरपेशा असावा असं वाटत होतं गप्पा सुरू झाल्या नि मग आयझनहॉवरची जपान भेट, धान्याचे वाढते भाव, काशी एक्स्प्रेसचा गलिच्छपणा, नागपूर एक्स्प्रेसचें पांढरपेशें सौंदर्य, डब्यांतल्या प्रवाशांचा बेसुर्वतपणा आदि विषयावर फेरफटका झाला. आमच्यांत एक स्नेहाचा धागा जोडला गेला. वाटलं मनमाडपर्यंत तरी वेळ बरा जावा. नाहीतरी झोपण्याच्या जागेची आशाच नव्हती.

प्लॅटफॉर्मवर हालचाल सुरू झाली. हमाल आला. फेट्याचं टोक आंत खोचतां खोचतां म्हणाला 'साहेब, लई गर्दी अस्त. तुम्हीं आत चढा फक्त. मी बराबर सामान देतों.' पण 'आंत चढा' इथंच खरी पंचाईत होती. पण म्हटलं एकास दोघं आहोंत. मिळेल जागा. मागे वळतों तो स्नेही होता कुठे ! गाडी आली. गर्दी होती. धडाधड खिडक्या बंद करून उभारण्यात आली ! आंतले म्हणत होते. 'उतरू द्या' बाहेरचे म्हणत होते, 'इतका वेळ काय झोपला होता' एक डबा पाहिला–' जगे नहीं' दुसरीकडे गेलों. 'काय डोक्यावर बसता आमच्या ?' पुढें गेलों. 'मागचे डबे रिकामे आहेत !' आपण बसलों आहोंत खेरीज सर्व डबे रिकामेच आहेत असं आंतल्यांना नेहमीच वाटतं, मी आणि हमाल मागे पुढे फिरत होतों. प्रत्येक फेरीबरोबर हमाली वाढण्याचा धोकाहि होताच. अखेर एका डब्याशी आलों. दाराकडे पाठ करून पार्श्वभाग दारांत टेकून एकजण उभा होता. ट्रंकांचे दार उघडण्याचा प्रयत्न निष्फळ होता.

होते. मी त्या गृहस्थाला सरकण्यास सांगितले. तो खेकसला 'जागा नाही सांगतो ना, काय साला त्रास आहे.' आवाज ओळखीचा वाटला. तो डोकावल्यावर चेहराहि दिसला. तो 'स्नेही' होता ! अखेर शेजारच्या एका डब्यांत मी स्वतःला कोंबून घेतलं आणि सामान फेकलं. या 'मध्यमेच' हें वाईट आहे. सारीं दारं आंत उघडणारीं. त्यामुळं आतल्यांवर अवलंबून राहवं लागतं. आणि हा दोष आता साऱ्याच रेल्वेवर पसरला आहे !

आणि रेल्वेच्या बाबतींतला हा दोष सार्वत्रिक आहे. मार्च महिन्यापर्यंत बाकावर बसणारा विद्यार्थी जूनमध्यें दोन फुटावर चढतो. नि एकाएकी ते बाक त्याला तुच्छ वाटूं लागतात. तीन महिन्यांच्या अंतरांत एकदम तो विद्यार्थ्यांच्या बेशिस्तीवर टीका करूं लागतो. भयंकर इंग्रजीला हसूं लागतो. गाडीचं दोन फुटाचं दार नि ही दोन फुटाची उंची यांचा परिणाम एकच. आंतल्यांनी बाहेरच्यांना नांव ठेवायची.

कालपर्यंत बेकार म्हणून हिंडणारा एखादा तरुण एखाद्या परवानगी खात्यांत भेटतो. कालपर्यंतचा लाचार आवाज आणि मळकट कपडे दोन्हीहि एकदम कडक झालेले दिसतात. खात्यांत शिरल्याबरोबर बाहेरच्यापेक्षा श्रेष्ठ असल्यासारखं वाटूं लागतं नि हें अंतर कायम ठेवण्यांतच मग अभिमान वाटूं लागतो. कालपर्यंत आपणहि या चौकटीच्या बाहेरच होतो हें ते विसरतात.

जनताजनार्दनाचा 'आवाज उठवणारे' पुढारी राज्ययंत्रणेंत शिरल्यावर आवाज बसल्यासारखे होतात. 'झालंच पाहिजे' म्हणून त्यानंच केलेल्या मागणीला 'तूर्त शक्य नाही, म्हणून तोच उत्तर देतो. आणि मग बाहेरच्या लोकांची भूमिका त्याला असमंजस वाटूं लागते. आढ्यतेचं अंतर दोन्हीमधें निर्माण होतं. आपल्या वागणुकींतल्या या विसंगतीचें तो तर्कशुद्ध समर्थन करूं लागतो. आणि मग बाहेरच्यांनी कितीहि दार ठोठावलं तरी तो दार उघडायला तयार होत नाही. कारण त्याला ठाऊक आहे कीं दार माझ्या बाजूला उघडतं आहे, बाहेरच काय करणार ?

आणि म्हणूनच मला 'पश्चिमे' चीं बाहेर उघडणारीं दारं बरी वाटतात. त्याचे अनेक धोके वर्णन केले जातात. पण त्याचा एकच फायदा इतका मोठा आहे कीं बाकीच्या तोट्यांचा विचारसुद्धा येत नाही.

हीं दारें बाहेर उघडतात त्यामुळं खरी सत्ता राहते बाहेरच्यांच्या हातांत. त्याला उघडण्याची सोयआहे तीहि फक्त बाहेरच. आतल्यांच्या हातांत कांही नाही. उलट दारें अडवणारे आंतले बाहेरच्यांना दार उघडतांच खालीच कोसळायचे !

आणि म्हणूनच मला तीं खरी लोकशाहीची निदर्शक वाटतात. आतल्यांनी बाहेरच्यांना छळायचें ही कसली लोकशाही ? आंतले व बाहेरचे यांच्यातलं अंतर कमी करतां आलं पाहिजे, नि तेहि बाहेरच्यांच्या हातांत असावं.

पश्चिमेची लोकशाही साध्या अर्थानं रूढ व्हावी असं वाटत असेल तर हा 'पश्चिमे'चा आदर्श डोळ्यापुढं ठेवला पाहिजे. दारं उघडण्याची सत्ता बाहेरच्यांच्या हातांत हवी. आणि म्हणूनच मला 'पश्चिमे'चीं दारं आवडतात.

'फक्त दोन तिकिटं द्या'

मजबूत व खात्रीलायक लोखंडी सामान मिळण्याचें
जळगांवांतील एकच ठिकाण....
तुकाराम श्रीपत चौधरी
लोखंडी सामानाचें दुकान: पोलन पेठ, जळगांव.
आमचेकडे सर्व प्रकारचे लोखंडी सामान, पलंग, पाळणे, रंगीत ट्रंक्स्, खुर्च्या, शेल्फ, जाळीचीं लोखंडी
फोल्डिग कपाटें, कोठ्या, बादल्या, पोळपाट, तवे इत्यादी माल अत्यंत किफायतशीर भावांत मिळेल.
गिऱ्हाइकांचा संतोष हेंच आमचें ध्येय * एकवेळ अनुभव घेऊन खात्री करा.

सर्व प्रकारचें अद्ययावत फर्निचर करून मिळण्याचें
जळगांव जिल्ह्यांतील एकच ठिकाण
पाटील फर्निचर कंपनी
: प्रोप्रायटर :
डी. एम्. पाटील
विसनजी नगर, जिल्हापेठ,
जळगांव.
फर्निचर विकत तसें भाड्यानेहि मिळेल.
एकवेळ अवश्य अनुभव घ्या ! ★ तुमचा संतोष हेंच आमचें ध्येय.

एकवेळ अवश्य भेट द्या !
नवीन घड्याळें
स्वस्त
व
योग्य किंमतींत मिळण्यासाठी
सर्वप्रकारचे असली
व
नकली
दागिने
मिळण्यासाठी
आधुनिक यंत्राच्या साहाय्याने घड्याळें दुरुस्त केली जातात
वसंत कन्हैयालाल शर्मा
शिवाजी पथ, जळगांव.

नालंदा विद्यापीठ....

प्रा. सौ. नलिनी तारळेकर

भारताच्या प्राचीन इतिहासकालांत अत्यंत भरभराटीस आलेलें नालंदा हें विद्यापीठ खऱ्याखुऱ्या अर्थानें 'विश्वविद्यालय' या नांवास पात्र होतें. हें विद्यापीठ बौद्ध असूनहि बौद्धधर्माच्या सर्वांगीण अभ्यासाव्यतिरिक्त, हेतुविद्या (तर्कशास्त्र), शब्दविद्या (व्याकरण), चिकित्साविद्या (वैद्यशास्त्र) तसेंच चारहि वेद शिकविले जात. अशा परिपूर्ण अभ्यासाचें हें केंद्र तर होतेंच परंतु येथे सर्व पौर्वात्य राष्ट्रांतून विद्यार्थी विद्यार्जनास येत. या विद्यापीठांतून अभ्यासक्रम आटोपून पदवी मिळविणें हा तत्कालीन पंडित मानबिंदु मानीत. असें हें परराष्ट्रांतहि कीर्ति पसरलेलें वैभवशाली विद्यापीठ अत्यंत दुःखद रितीने विनाश पावलें ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे. आणि बऱ्याच कालापर्यंत लोकांना त्याचा विसर पडला. ज्ञानाच्या अनेक शाखांमध्यें परिपूर्णता पावलेल्या आपल्या राष्ट्रानें प्राचीनकाळीं इतिहासाकडे फारसें लक्ष दिलें नाही हें मात्र खरें.

अत्यंत प्रगतावस्थेंस पोहोंचलेलें एक विश्वविद्यालय 'नालंदा' प्राचीन भारतांत होतें. आणि तेथे देशोदेशीचे विद्यार्थी आकर्षिले जात एवढीच माहिती उपलब्ध होती. परंतु निश्चितपणे तें कोठे होतें याचा कोणालाहि पत्ता नव्हता. या विद्यापीठाची कीर्ति ऐकून ७ व्या शतकांत आलेला प्रसिद्ध चिनी प्रवासी युवानच्वांग हा बौद्धधर्म आणि तत्वज्ञान यांच्या अभ्यासासाठी इथे राहिला होता. सुदैवाने त्याने या विद्यापीठाचा तपशीलवार वृत्तांत लिहून ठेवलेला आहे. आर्थर कनिंगहॅम यांच या माहितीकडे लक्ष जाऊन त्या अनुरोधाने नालंदाचा शोध उत्खनन खात्यामार्फत करण्याचें त्यांनी ठरविलें. युवानच्वांगने म्हटले होते, " राजगीरच्या उत्तरेस ६–७ मैल प्रवास करून मी नालंदास पोहोचलों. " वडगांव या नांवाने ओळखिल्या जाणाऱ्या खेडेगांवाजवळ साधारणपणे तें ठिकाण आलें. तेथे मातीचे प्रचंड ढिगारे पाहून याच ठिकाणीं प्राचीन नालंदा असावें अशी एक कल्पना कनिंगहॅम यांना वाटून गेली आणि त्या ठिकाणीं उत्खननाचें काम सुरुं झालें. युवानच्वांगच्या माहितीस दुजोरा मिळणारा भक्कम पुरावा त्या ठिकाणीं उपलब्ध झाल्यानें त्याच ठिकाणीं नालंदाचें स्थान निश्चित झालें.

बिहार राज्यांतील राजगीरपासून (प्राचीन राजगृह) सुमारे ६ मैलावर नालंदा हें ठिकाण आहे. बुद्धाचा पट्टशिष्य सारिपुत्र याचें तें जन्मगांव. जैन वाङ्मयाप्रमाणे महावीराने १४ पावसाळे येथे मुक्काम केला होता असें कळतें. पाली व बौद्ध वाङ्मयामध्यें वारंवार नालंदाचा उल्लेख आलेला आहे. गौतमबुद्ध यानेहि अनेकवेळां या ठिकाणास भेट दिलेली होती. हें विद्यापीठ ६ व्या शतकांत भरभराटीस आलें आणि ६–७ शतकांपर्यंत तें अबाधित राहिलें. ५ व्या शतकांत आलेला चिनी प्रवासी फाहाईन यानें नालंदा येथील विहारांचा उल्लेख केलेला नाही. सारिपुत्राचा जन्म आणि मृत्यू झाल्याचें स्थान म्हणून 'नालो' या ग्रामाचा निर्देश केला असून तेथे एक स्तूप असल्याचें म्हटलें आहे. अर्थात पुढे गुप्त राजांच्या आश्रयामुळे शिक्षणकेंद्र स्थापन होऊन त्याची वाढ विश्वविद्यालयांत झाली. आणि ६ व्या शतकापासूनच त्याला महत्त्व प्राप्त झालें असावें. युवानच्वांगच्या माहितीवरून इसवी सनाच्या ६ व्या शतकाच्या सुरवातीस येथे ८० फूट उंचीची तांब्याची बुद्धाची एक भव्य प्रतिमा पूर्णवर्मा यानें स्थापन केली असें कळतें. हर्षवर्धनाने येथील विहारांना उदार देणग्या दिल्या. १०० गावांचा वसूल त्याने या विद्यापीठास लावून दिला असून २०० कुटुंबें या विद्यापीठास लागणारा तांदूळ, लोणी व दूध पुरवीत. अर्थात विद्यार्थ्यांना येथे अन्नाची भिक्षा मागावी लागत नसे. येथील भिक्षूंना अत्यंत आदराने वागवून हर्ष स्वतः आपल्याला त्यांचा सेवक म्हणवून घेई. वेगवेगळ्या राजांच्या देणग्यांतून अनेक विहार येथे बांधले जाऊन अनेक मैलाचा परीघ असलेलें हें प्रचंड बौद्धविद्यापीठ निर्माण झालें. उत्खननांतून मिळालेल्या शिलालेखावरून सुमात्राच्या राजाने बांधलेल्या एका विहाराचें निश्चित ज्ञान मिळतें.

युवानच्वांगने येथे असलेल्या अनेक विहारांची आणि स्तूपांची यादी दिली आहे. येथे महायान व हीनयान बौद्धपंथांचें धार्मिक वाङ्मय, तर्कशास्त्र, व्याकरणशास्त्र, वैद्यकीयशास्त्र वगैरे विषय शिकविले जात

असून ह्या अभ्यासक्रमांतून उत्तीर्ण होणाऱ्या विद्वानाला फार मान मिळे. युवानच्वांग याचें येथे अंतःकरणपूर्वक स्वागत झालें. आणि तो बराच काल येथे राहिला. त्याच्या म्हणण्याप्रमाणे हजारो विद्यार्थी येथे राहून शिक्षण घेत होते. येथे प्रवेश मिळणें देखिल सोपें नव्हतें. मुख्य द्वाराशीं द्वारपंडित असत ते प्रथम येणाऱ्या विद्यार्थ्यांची कसून चांचणी परीक्षा घेत. या परीक्षेत उत्तीर्ण होणाऱ्यालाच विद्यापीठांत प्रवेश मिळे. येथे आल्यावर युवानच्वांग याला मोक्षदेव हें भारतीय नांव मिळालें होतें.

७ व्या शतकामध्यें पूर्वेकडील प्रदेशांत बौद्धधर्म आणि शैक्षणिक कार्य यांचें महत्त्वाचें केंद्र म्हणून नालंदाची प्रसिद्धी झाली होती. युवानच्वांग नंतर आलेल्या इत्सिंग (इ. स. ६७३) या प्रवाशानेहि नालंदा विद्यापीठाविषयीं भरपूर माहिती लिहून ठेवली आहे. त्यानेहि येथे बराच काल अध्ययनांत घालविला. येथील भिक्षूंचें जीवन आदर्श असल्याचा निर्वाळा त्याने दिला आहे. त्यांची संख्या सुमारे ३००० होती. पूर्वीच्या राजाने दिलेल्या २०० गावांच्या वसूलांतून विद्यापीठाचा खर्च चालत होता. अभ्यासक्रमाविषयीं लिहितांना बौद्धधर्माबरोबरच तर्कशास्त्र, अध्यात्मशास्त्र, आणि संस्कृत व्याकरणाचा अत्यंत व्यापक अभ्यास होत असल्याचें त्याने म्हटले आहे. महायान पंथाला उदार आश्रय देणाऱ्या पालराजांच्या (इ. स. ८ ते १२ वे शतक) कारकीर्दीतहि नालंदा विद्यापीठाला त्यांच्याकडून भरपूर देणग्या मिळत. नागार्जुन, आर्यदेव, असंग, वसुबिंदु, दिङ्नाग, धर्मपाल, शिलभद्र, धर्मकीर्ति, शांतरक्षित, पद्मसंभव इत्यादि विद्वान पंडितांचा लाभ नालंदाला झाला होता. ज्यांची कीर्ति देशोदेशीं पसरलेली आहे असे अनेक थोर बौद्ध पंडित नालंदास मिळाल्यानेच त्याला महत्त्व प्राप्त झालें. अशा या थोर विद्यापीठाच्या विनाशाची कहाणी फार दुःखद आहे. मिन्हाज या मुसलमान इतिहासकाराने या विद्यापीठाच्या दुर्दैवी विध्वंसाची हकीकत वर्णन केली आहे. बख्तियार खिलजी याच्या स्वारीच्यावेळीं सभोंवती असलेल्या तटबंदीमुळे हा किल्ला आहे असें वाटून त्यांनीं हल्ला चढविला आणि तट फोडून आंतील विहारांचा विध्वंस केला. भिक्षूंची सरसकट अमानूष कत्तल करीत असतां त्यांच्या ध्यानीं आलें कीं हे मुंडितमुंड असलेले लोक कांही सैनिक दिसत नाहीत, कारण त्यांच्या हातीं शस्त्रं नाहीत. तेव्हां कोठे हा किल्ला नसून मदरसा (शिक्षण केंद्र) आहे हें त्यांच्या लक्षांत आलें. पण तोपर्यंत या हत्याकांडांतून जिवंत राहिलेले भिक्षू भीतीने पळून गेले होते. विहारामध्यें खूप हस्तलिखित ग्रंथांच्या पोथ्या शिल्लक होत्या. त्यांचा या स्वारी करणाऱ्या लोकांना कांहीच उपयोग नव्हता. म्हणून त्यानी ती प्रचंड ग्रंथ संपत्ति जाळून टाकली. अशा तऱ्हेने एका वैभवसंपन्न बौद्ध विद्यापीठाचा नाश झाला. आणि तो इतक्या संपूर्ण रीतीने कीं, त्या ठिकाणाचा मागमूसहि राहूं नये.

नालंदा विद्यापीठाच्या फक्त एक चतुर्थांश भागाचेंच उत्खनन झालें आहे. त्यावरून आपल्याला कांही कल्पना येऊं शकते. प्रत्येक विहारांत मध्यभागीं शिक्षणासाठी सभागृह व चारी बाजूला राहण्याच्या खोल्या आहेत. बांधकाम सर्वत्र विटांचें आहे. प्रत्येक विहारांत विहीर त्याचप्रमाणे धान्याचें कोठारहि आहे. चिंतनासाठी एकांतांत बसण्यासाठी तळघरासारख्या खोल्या असून प्रकाशासाठी त्यांना झरोके ठेवलेले आहेत. विद्यार्थ्यांच्या खोल्यापैकीं कांही एक व कांही दोन विद्यार्थ्यांसाठी बांधलेल्या आहेत. उपासनेसाठीं अनेक लहान लहान स्तूप आहेत.

विहारांच्या बांधकामामध्यें सुसूत्रपणा दिसून येतो. प्रत्यक विहार स्वयंपूर्ण असे. धातूच्या ओतीव कामाबद्दल नालंदाची विशेष ख्याति होती. धातूंच्या ज्या अनेक मूर्ति उत्खननांत सांपडलेल्या आहेत, त्यावरून मूर्ति कलेंतील कौशल्य आणि सफाई दिसून येते. ६-७ व्या शतकांतील एक मंदिरहि येथे असून त्याच्या समोंवती अनेक सुंदर दृश्यें कोरलेलीं आहेत. मेघदूतांतून कल्पना घेऊन यक्षपत्नी मोराला ताल धरून नाचवीत आहे हें दृश्य फारच मनोहर आहे.

विहार सरकारने या प्राचीन विद्यापीठाच्या परिसरांतच आतां 'नवनालंदा विहार' स्थापन केला असून तेथे बौद्धधर्म व तत्त्वज्ञान तसेंच प्राचीन भारतीय संस्कृति यांचा सखोल अभ्यास व्हावा अशी योजना केली आहे. तेथे एक विशाल ग्रंथसंग्रहालय असून त्यांत अनेक दुर्मिळ ग्रंथ व हस्तलिखितें आहेत. तिबेट, चीन, सिलोन आदि बाहेरील देशांतूनहि अनेक भिक्षु तेथे अध्ययनासाठी येऊन राहिले आहेत. अशा तऱ्हेनें मध्यंतरी कित्येक शतकें कालप्रवाहामध्यें लुप्त झालेल्या 'नालंदा' शिक्षण केंद्राचें पुनरुज्जीवन होत आहे ही आनंदाची गोष्ट आहे.

जगांतील क्रांतिकारक शास्त्रीय शोध

वि. शं. जोगळेकर, बी. एस्सी. प्रथम वर्ष

शास्त्रीय संशोधनाची सुरवात फार पूर्वीं झालेली असली तरी गॅलिलिओच्या वेळेपासून त्याची खरी जोपासना होऊ लागली. गॅलिलिओ नंतर न्यूटन, लाव्हासिए डाल्टन, फॅरेडे, मार्कोनी, एडिसन इत्यादि शास्त्रज्ञांनी क्रांतिकारक संशोधन करुन जगास आश्चर्यचकीत केले होते. न्यूटनच्या गतीसंबंधीं सिद्धांतावर आजचें गतिशास्त्र आधारित आहे. फॅरेडेच्या विद्युत्‌शक्तीच्या शोधामुळे नव्या युगाची सुरवात झाली. मार्कोनीच्या वायरलेसच्या संशोधनामुळे शास्त्रज्ञांसाठी ध्वनीलहरीच्या अभ्यासाचें नवें दालन उघडलें.

जवळजवळ दोन शतकें गॅलिलिओ, न्यूटन प्रणीत यांत्रिक विश्वाच्या कल्पनांची आणि विज्ञानपरंपरांची छाप जनमनांवर होती, परंतु आईन्स्टीन यांच्या क्रांतिकारक संशोधनामुळे गॅलीलिओ, न्यूटन इत्यादींनीं केलेल्या संशोधनाची पुनः फेरतपासणी करण्याची आवश्यकता भासूं लागली. जुन्या कल्पनांना बाजूला सारुन नव्या कल्पना अस्तित्वांत आल्या. जुन्या कल्पनापैकीं वस्तूची अक्षय्यता (conservation of matter) आणि शक्तीची अक्षय्यता (conservation of energy) या दोन कल्पना निरपवाद म्हणून प्रस्थापित झाल्या होत्या. पहिल्या कल्पनेप्रमाणे वस्तुचीं रुपें बदललीं तरी तिचा नाश अथवा निर्मिति होऊं शकत नाही. दुसऱ्या कल्पनेप्रमाणे शक्तीचें रूप बदललें तरी तिचा नाश अथवा निर्मिति होऊ शकत नाही. आईन्स्टीन यांच्या संशोधनामुळे ह्या दोन प्रस्थापित कल्पनांना धक्का बसला. वस्तु व शक्ती या संबंधीं एक नवेंच नातें आईन्स्टीनच्या संशोधनामुळे प्रस्थापित झालें. वस्तुचें शक्तींत रुपांतर होणें शक्य असून, वस्तू व त्यापासून मिळणारी शक्ति यांची एकंदर बेरीज कायम असते, आपला हा नवा सिद्धांत (Theory of Relativity) आईन्स्टीन यांनी १९०५ मध्यें प्रसिध्द केला. येथून जगाच्या इतिहासांत एक नवें क्रांतिकारक पर्व सुरूं झालें. पूर्वींच्या शक्ति आणि वस्तू या संबंधीच्या कल्पना शास्त्रज्ञांना बदलाव्या लागल्या. प्रकाश, उष्णता, विद्युत् किरणोत्सर्गी पदार्थ या संबंधी नवें संशोधन सुरूं झालें.

गंमतीची गोष्ट अशी कीं आईन्स्टीनचा हा जग प्रसिध्द सिध्दांत केवळ गणितावर आधारित होता. दुसरे म्हणजे तो सिध्दांत मांडणारे आईन्स्टीन एका स्विस फर्ममध्यें साधे कारकून होते. ऑफिसच्या वेळांत ते तेथल्याच कागदावर अत्यंत गुंतागुंतीचीं गणितें सोडवित असत. डोक्यांतील क्रांतिकारक कल्पना कागदावर उतरविण्याचा ते प्रयत्न करीत. ते कधी कोणाशीं बोलत नसत कीं कोणांत मिसळत नसत. त्यांच्या सतत प्रयत्नांतून ($E = mc^2$) या जगप्रसिध्द समीकरणांत अणुशक्तीच्या प्रचंड सामर्थ्याचें गुपीत आहे. वरील समीकरणांत E म्हणजे शक्ती, m म्हणजे वस्तुमान, आणि c^2 म्हणजे प्रकाशाच्या वेगाचा वर्ग. प्रकाशाचा वेग दर सेकंदास १,८६३२४ मैल आहे आणि त्याचा वर्ग म्हणजे (३४,७१६,६३२९७६), या प्रचंड संख्येने वस्तुमानास गुणलें कीं अति लहान वस्तुपासून मिळणाऱ्या प्रचंड शक्तीची कल्पना येईल. अणुकेंद्राच्या विभाजनाने मिळणाऱ्या ह्या प्रचंड शक्तीसच अणुशक्ती म्हणतात.

अति सुक्ष्म अशा अणूचें अंतरंग बरेंच गुंतागुंतीचें असतें. अनेक लहान लहान कणांपासून अणू बनलेला असतो. अणूचें प्रोटॉन, न्यूट्रॉन, आणि इलेक्ट्रॉन असे तीन प्रमुख घटक असतात. यांतील प्रोटॉन हे धन विद्युत्‌कण असून इलेक्ट्रॉन हे ऋण विद्युत्‌रहित असतात. प्रोटॉन आणि न्यूट्रॉन मिळुन अणुकेंद्र बनतें. इलेक्ट्रॉन अणुकेंद्राभोंवती प्रचंड वेगाने सतत फिरत असतात. अणुशक्तीच्या निर्मितीसाठी वापरण्यांत येणाऱ्या युरेनियन ह्या मूलद्रव्याच्या एका अणूंत ९२ प्रोटॉन १४६ न्युट्रॉन आणि ९२ इलेक्ट्रॉन असतात.

अणुकेंद्राच्या विभाजनासाठी अणुकेंद्रावर दुसऱ्या घटक कणांचा मारा करून त्यांतील घटक कण कसें मोकळे करावेत हा मुख्य प्रश्न शास्त्रज्ञांसमोर होता. आल्फा, प्रोटान, न्यूट्रॉन इत्यादि वेगवान कण निर्माण करणारी यंत्रें (Atom Smasher) तयार झाल्यावर

शास्त्रज्ञांपुढील एक मोठा प्रश्न सुटला. लेनार्ड थॉम्सन लॉरेन्स इत्यादि शास्त्रज्ञांनी विद्युत् भार रहित न्यूट्रॉन कणांना प्रचंड वेग देऊन अणु विभाजन करणारी ' सायक्लोट्रोन ' सारखी यंत्रें तयार केली. या यंत्रामुळे अणुविदलनाची क्रिया साध्य झाली. अणु विभाजन करण्यासाठी यूरेनियम ह्या मूल द्रव्याचा उपयोग करण्यांत आला. न्यूट्रॉन कणामुळे होणाऱ्या युरेनियमच्या प्रत्येक अणूच्या विभाजनाच्यावेळीं प्रचंड शक्ती आणि नवे न्यूट्रॉन तयार होतात. हेच न्यूट्रॉन पुन्हा युरेनियमच्या दुसऱ्या अणूंचें विभाजन करतात. त्यांतून नवी प्रचंड शक्ति आणि नवे न्यूट्रान तयार होतात. ही क्रिया पुनः पुन्हा होऊन प्रचंड स्फोट होतो.

अशा तऱ्हेने अणुशक्तीसारखी एक भयंकर सामर्थ्यवान शक्ती शास्त्रज्ञांच्या हातीं आली. १६ जुलै १९४५ ला डॉ. रॉबर्ट ओपन हेमर यांच्या मार्गदर्शनाखालीं न्यू मेक्सीकोच्या वाळवंटात अणुबॉम्बचा पहिला स्फोट करण्यात आला. ह्या प्रयोगासाठी अमेरीकेचे दोन अब्ज डॉलर्स खर्च झाले. ६ ऑगस्ट १९४५ ला हिरोशिमा व नागासाकी या दोन जपानी शहरांवर टाकलेल्या अणुबॉम्बमुळे अणुशक्तीच्या विनाशक सामर्थ्यांचा प्रत्यय आला. शास्त्रज्ञांना एव्हढी प्रचंड शक्ती हस्तगत केल्याबद्दल अभिमान वाटण्या ऐवजी भयच वाटूं लागलें. परंतु लवकरच अणुशक्तींचें दुसरें रुप उघड झालें. जगाचें नंदनवन करण्याचें सामर्थ्य असलेली अणुशक्ती दैवी शक्ती वाटूं लागली.

विसावें शतक अणुयुग म्हणून ओळखण्यात येतें. ह्याच शतकांत एका नव्या शक्तीची ओळख जगास झाली. कोळसा, पेट्रोल सारख्या इंधनाची जागा अणुशक्तीने घेतली. अणुशक्तीवर चालणारी जहाजें, पाणबुड्या, विमानें इत्यादींची निर्मिति होऊ लागली, त्यामुळे इंधनाचा प्रश्न सुटला. विद्युतशक्तीच्या निर्मितिसाठी अणुशक्तीचा वापर तर आपल्या देशांत देखील होऊ लागला आहे. हें अणुशक्तीचे प्रत्यक्ष उपयोग असले तरी, अणुविभाजनांतून मिळणाऱ्या रेडिओ आयसोटोप्सच्या शोधामुळे, वैद्यकीय, औद्योगिक, शेतकी, इत्यादी क्षेत्रांत विस्मयकारक प्रगती झालेली आहे.

वैद्यकीय शास्त्रांत रेडिओ आयसोटोप्सच्या साहाय्याने मानवी शरीरांतील अंतःस्त्रावी [illegible] त्यांचीं कार्यें, तेथे तयार होणाऱ्या, शरीरांस उपयोगी अशा द्रव्याबद्दल (Harmone) बरीच [illegible] माहिती शास्त्रज्ञांना मिळविता आली. शरीरांत [illegible] चालू असणाऱ्या निरनिराळ्या क्रियांचें व फेरबदलांचें [illegible] संपूर्ण परिक्षण रेडिओ आयसोटोप्सच्या सहाय्याने [illegible] करता येतें. कॅन्सर सारख्या असाध्य रोगांवर [illegible] रेडिओ आयटोप्सच्या साहाय्याने उपचार [illegible] येतात. शेतीच्या क्षेत्रांतहि रेडिओ आयसोटोप्सचा उपयोग मोठ्या प्रमाणावर करतां येईल. [illegible] खतांचा, जमिनीचा व हवामानाचा वनस्पतींवर होणारा अंतर्गत परिणाम आणि रोगजंतु विरुद्ध [illegible] तींत होणाऱ्या प्रतिक्रियांचा अभ्यास रेडिओ आयसोटोप्सच्या सहाय्याने करता येतो. रेडिओ आयसोटोप्स[illegible] असलेल्या किरणोत्सर्गी गुणांमुळे वनस्पतींत होत[illegible]णाऱ्या ' फोटो-सिंथेसिस ' या गुंतागुंतीच्या [illegible] अभ्यास शास्त्रज्ञांना करतां येईल असा विश्वास [illegible] लागला आहे! विशिष्ट प्रकारच्या रेडिओ आयसोटोप्स[illegible] पृथ्वीच्या अंतरंगांतील खनिज, तेलाचे साठे [illegible] अस्तित्वासंबंधीं माहिती मिळविता येते.

भविष्यकाळांत अणुशक्तीचा उपयोग प्रत्येक क्षेत्रांत [illegible] लागेल. विश्वांतील अनेक अज्ञात कोडीं अणुशक्ती [illegible] शकेल. प्रयोग शाळेंत वनस्पति व भाजीपाला [illegible] निर्मिति होऊ लागल्यामुळे अन्नधान्याचा प्रश्न [illegible] सुटेल. विमानें, पाणबुड्या, आगबोटी, विद्युत्‌निर्मिती [illegible] केंद्रें, कारखाने अणुशक्तीवर चालू लागल्यामुळें [illegible] आणि पेट्रोल यांच्या पुरवठ्याबद्दल काळजी [illegible] नाही. आंतरग्रहीय वाहतुकीस उपयुक्त असें अणु [illegible] अग्नीबाण तयार होऊ लागल्यामुळे एका नव्या [illegible] सुरवात होईल. थोडक्यांत अणुशक्ती उद्यांची [illegible] शक्ती होईल.

कॉऊंट लिओ टॉलस्टॉय—
जीवन -- परिचय

एक थोर कलावंत, कठोर आत्मनिरीक्षक, द्रष्टा अशा विविध नात्याने जगांतील महान् व्यक्तिमत्वांमध्यें टॉलस्टॉयचा अन्तर्भाव करावा लागेल. १९ नोव्हेंबर १९६० रोजीं साऱ्या जगभर टॉलस्टॉयची पन्नासावी पुण्यतिथि साजरी करण्यात आली. त्याच्या साहित्याच्या अंतरंगासंबंधीं, त्याच्या वाङ्मयीन व जीवनमूल्यांविषयीं परिसंवाद अयोजित करण्यांत आले. आणि कलावंत टॉलस्टॉय आणि संत टॉलस्टॉय यांतील संगतीचा मागोवा घेण्यांत आला. अनुभवसंपन्नता, प्रतिभेची अलौकिक देणगी, जीवनासंबंधीं अथांग सहानुभूति, कठोर आत्मपरीक्षण मानवी स्वभावाचें विविध पातळीवरील चित्रण इ. त्यांच्या लेखनांतून जाणवणाऱ्या वैशिष्ठ्यांवर उद्बोधक चर्चा जगांतील प्रमुख टीकाकारांनी केली. टॉलस्टॉयचें साहित्य आणि जीवन परस्परसाधक आहेत. कादंबरी, कथा, नाटक इ. प्रमुख ललितवाङ्मयप्रकारांतून त्याच्या प्रतिभेचा असामान्य अविष्कार झालेला दिसून येतो.

टॉलस्टॉयचा जन्म रशियांतील एका खानदानी घराण्यांत झाला होता. विद्यार्थीदशेंत टॉलस्टॉयची प्रगति यथातथाच होती. टॉलस्टॉय बंधूंना शिकविण्यासाठी येणारा शिक्षक लिओ टॉलस्टॉयवर अत्यंत नाखूष असे. टॉलस्टॉयला तो **Poor student, rogue** अशा शेलक्या संबोधनांनी बोलत असे. पण पीटरबर्ग येथे शिकत असतांना त्याने खूप वाचन केलें. रूसोच्या साहित्याचा त्याच्या मनावर फार परिणाम झाला. टॉलस्टॉय लहानपणापासूनच आत्मनिष्ठ वृत्तीचा होता. उच्छृंखलता हा त्याला खानदानी संपन्नतेंतून मिळालेला वारसा होता. या उच्छृंखल वृत्तीबरोबरच त्याच्या मनाला एक बाजू होती– ' चिंतनशीलता '. उच्च विचारांनी भारलेला टॉलस्टॉय तेव्हढाच विकारवशहि होता. बेसुमार विकारवशता आणि पश्चात् विवेकशीलता यांच्या संगमांतून त्याचें व्यक्तिमत्व घडत गेलें. तरुणपणांतच पीटरबर्गच्या साहित्यिक मेळाव्यांत टॉलस्टॉयचें नांव सर्वतोमुखी झालें होतें. पुढे त्याने लष्करांतील नोकरी पत्करली. त्यानिमित्त त्याला कॉकेशसमध्यें सैनिक म्हणून जाण्याची संधि मिळाली. क्रिमियन युद्धांत त्याला लढावें लागलें. या युद्धकालीन जीवनांतील अनुभवांचा टॉलस्टॉयच्या मनावर फार परिणाम झाला. मानवी जीवनांतील बीभत्स व रौद्र स्वरूप, अधिकारशाहीचा उबग यामुळे तो फार अस्वस्थ होई. शेवटीं या नोकरीला रामराम ठोकून टॉलस्टॉय परत आपल्या मूळच्या गांवीं यान्साया पोल्याना येथे राहूं लागला.

टॉलस्टाय ज्या साहित्यिक मेळाव्यांत वावरत होता, त्यांच्याशी त्याचे फारसें जमलें नाही. ' जगाला शिकविणें हें आपलें पहिलें कार्य आहे. ' असें हे लोक मानीत. आणि इथेच टॉलस्टॉयचा आणि त्यांचा मतभेद असे. या तथाकथित बुद्धिजीवी आणि सुधारणेच्छु मंडळीपेक्षा विलासी आणि खानदानी मंडळींत तो अधिक मोकळेपणाने वावरत असे. या जीवनांतच त्याला जीवनविषयक विदारक आणि अंतर्मुख करणारे अनुभव येत असत.

पस्तिशीच्या आसपास टॉलस्टॉयचा विवाह झाला. त्याच्या अवस्थ मनस्थितीला कांही काळ शांती लाभली. यावेळीं टॉलस्टॉयचें पुष्कळ लेखन प्रसिद्ध झालें होतें. हा त्याच्या आयुष्यांतील अत्यंत सुखाचा, मानाचा आणि संपन्नतेचा काल म्हणून गणला जातो. टॉलस्टॉयची पत्नी अत्यंत प्रेमळ व पतिनिष्ठ होती. जमीनदारीचें उत्पन्न, लेखनाचा भरपूर मोबदला, कष्टाळू आणि दक्ष संसार यामुळे यशस्वी संसाराचे सुखावणारे अनुभव टॉलस्टॉय घेत होता. वॉर ॲन्ड पीस (१८६४–६९) व ॲना कॅरेनिना (१८७४) या जगप्रसिद्ध कांदबऱ्या याच काळांत निर्माण झाल्या.

आयुष्यांतील सत्याचा अखेरपर्यंत टॉलस्टॉयने शोध घेतला. वर उल्लेखिलेल्या काळांतहि तो अवस्थ बने. शेवटीं तो घराबाहेर पडला. वयाच्या ८२ व्या वर्षी त्याने गृहत्याग केला मृत्युनेच मनाला शांति लाभेल असें त्याला वाटलें. प्रवासांत त्याचेबरोबर त्याची मुलगी अलेक्झान्ड्रा ही होती. प्रवासांत तो तापाने आजारी पडला. आणि

२० नोव्हें. १९१० रोजीं अस्टॅपाव्हो या अज्ञात असलेल्या लहानशा गांवीं त्याच्या आयुष्याची अखेरी झाली.

टॅायस्टॅायने लिहिलेल्या वाङ्मयांतून त्याला जीवनांतील सत्याची, शाश्वत धर्माची लागलेली ओढ, तळमळ दिसून येते. कलावंत टॅालस्टॅायचा संत टॅालस्टॅाय कसा झाला याचा मागोवा त्याच्या वाङ्मयांतूनच सापडतो. वॅार ॲन्ड पीस, ॲना करेनिना, रिसरेक्शन या कादंबऱ्यांतून रखाटलेले जीवन त्याच्या असामान्य प्रतिभेचें सामर्थ्य प्रत्ययास आणून देतें. जवळ जवळ १५०० पानाच्या 'वॅार ॲन्ड पीस' या 'गद्यांत लिहिलेल्या महाकाव्यां'त मानवी जीवनांतील विविध सुखदुखांची अत्यंत उत्कट, नि परिणामकारक चित्रें टॅालस्टॅायने रेखाटलेली आहेत. वॅार ॲन्ड पीस, ॲना करेनिना, रिसरेक्शन या कादंबऱ्यांतून संघर्ष, दुःख आणि मृत्यु यांतूनच मानवी चिरंतन, उदात्त भावनांची पालवी फुटत असते हाच अनुवव आपल्याला येतो.

वॅार ॲन्ड पीस या कादंबरीच्या निर्मितीची कहाणी अतिशय उद्बोधक आहे.

ऑक्टो. १८६४ मधील एके दिवशीं टॅालस्टॅाय घोड्यावर बसून आपल्या शिकारी कुत्र्यांसह शिकारीसाठी रानांत गेला. तो ज्या घोड्यावर बसला होता तो आजारी होता याची त्याला कल्पनाहि नव्हती. रानांतून वाटेने जात असतां त्याला एका दाट झाडींतून एक काळवीट बाहेर पडतांना दिसला. त्याने त्या काळविटामागून घोडा दामटण्याचा प्रयत्न केला. पण घोडा धावूं शकेना. एक खड्डा ओलांडण्याचा प्रयत्नांत तो कमकुवत घोडा कोसळला आणि त्याबरोबर टॅालस्टॅायहि. तो जवळ जवळ बेशुद्धच झाला. त्याच्या एका हाताचा सांधा पार निखळला. त्याच्या असह्य वेदनांनी तो कण्हूं लागला. ते ऐकून जवळपासचे कांही शेतकरी धावत आले.

'कोण आपण ?' त्या शेतकऱ्यांपैकी एकाने विचारले. 'मी यास्नाया पोल्यानाचा सरदार आहे. मला उचला आणि तुमच्या गाडींत घालून हाड बसविणाऱ्या वृद्ध अकुलिनाकडे घेऊन चला.' टॅालस्टॅाय विव्हळतच म्हणाला. त्याची घरी जाण्याची इच्छा नव्हती. कारण तशा अवस्थेंत त्याला बघितल्यावर त्याच्या तरुण पत्नीला मोठा धक्का बसेल असें त्याला वाटलें.

त्याने सांगितल्याप्रमाणें त्या शेतकऱ्यांनी टॅालस्टॅायला [illegible] वृद्ध हाड वैद्याकडे आणून सोडले. त्याचें निखळलेलें हा[illegible] बसविण्याचा ती वृद्धा प्रयत्न करूं लागली. त्याला [illegible] फिरवीत असतां त्याच्या वेदना वाढत. त्यामुळे यास्ना[illegible] पोल्याना येथे निरोप पाठविणें अवश्य झालें. निरोप क[illegible] बरोबर टॅालस्टॅायची पत्नी त्वरेने गेली आणि टॅालस्टॅायला [illegible] घेऊन आली. शहरांतल्या डॅाक्टरला बोलावण्यांत आ[illegible] त्यांनीं टॅालस्टॅायला सहा आठवड्याची विश्रांति घेण्या[illegible] सल्ला दिला. या सहा आठड्यांत त्याच्या पत्नीने आ[illegible] म्हाताऱ्या नर्सने आगाफ्या मिरवाईलोव्हनाने त्याची [illegible] सुश्रुषा केली.

विश्रांतीच्या कालानंतर बरें वाटूं लागलें. [illegible] पूर्वावस्थेंत आला कीं नाही हें अजमावण्यासाठी [illegible] टॅालस्टॅायने खांद्यावर बंदुक ठेवली. तिला उडवून पाहिली [illegible] पण असें करीत असतां त्याच्या हाताला चांगलीच [illegible] गेली. आणि हातांत अजून कमजोरपणा अस[illegible] आढळून आलें. त्याने मॅास्को येथे जाऊन मो[illegible] डॅाक्टरांना दाखविण्याचें ठरविलें. कांहींनी ऑपरेशन[illegible] सल्ला दिला. तेव्हा टॅालस्टॅायला निद्रितावस्थेंत [illegible] रहाणें फार कठीण वाटलें. त्याला क्लोरोफॅार्म देण्याच्या [illegible] तो फार अस्वस्थ झाला.

"मित्रांनो, अशा अवस्थेंत माणूस कसा राहूं शकेल?... मला वाटतं... मी ठरविलं..." आणि त्याची शुद्ध [illegible] या शिकारीच्या प्रसंगामुळें त्याला जी सक्तीची विश्रां[illegible] घ्यावी लागली त्या अवधींत त्याने १८६२ पासून म[illegible] घोळत असलेल्या सुप्रसिद्ध ऐति. कादंबरीचें [illegible] करावयाचें ठरविलें. आतापर्यंत त्यानें बरीच आव[illegible] तीं कागदपत्रें जमा केली होती. त्याचप्रमाणे ने[illegible] यनच्या युद्धासंबंधीं आवश्यक तीं टांचणेंहि घेतली हो[illegible] या आजारानंतर मोठ्या उत्साहाने त्याने War [illegible] Peace ही कादंबरी लिहावयास सुरवात केली. [illegible] कादंबरी लिहित असतां तो कादंबरीशी इतका ए[illegible] झाला होता कीं कादंबरींतील कल्पित पात्रांच्या वि[illegible] तो सदैव वावरत असे. प्रत्यक्ष जीवनाचा त्याला [illegible] जवळ विसरच पडला होता. विचार आणि प्रतिमा [illegible] त्याच्या मनांत एकच गर्दी दाटली होती. त्याला लि[illegible] वसं वाटे, पानंचीं पानं— पण हातांत पेन धरणं त्या[illegible] कठीण झालं होतं. म्हणून त्याने आपल्या मेहुणी [illegible]

तान्येशखा-ची मदत घ्यायचें ठरविलें. कांही दिवस अगदी सातत्याने आणि अखंडपणे तो सांगत राही. मधूनच 'नको... हें ठीक नाही... तें खोड आणि असें लिहि...' असेंहि व्हायचें. कधीं कधीं तो अगदी शांत असायचा आणि मग सांगण्यांतहि व्यवस्थितपणा येई. त्याला योग्य कल्पना सुचत आणि एका मोठ्या सुखाने त्याचा चेहरा उजळून निघे.

केव्हा केव्हा तो अस्वस्थ होई. आणि मग त्याला काम थांबवावे लागे. तान्यशिखाबद्दल त्याला दया वाटे. 'आजच्या दिवस एवढेंच' असें म्हणून तो थांबे. आणि मग ती खेळायला जाई वा हवा खराब असल्यास पियानोजवळ बसून गाणें गाई. तान्या टॅायस्टॅालची फक्त 'लेखक' नव्हती तर एकत्रपणाच्या काळांत टॅालस्टॅाय तिला तिच्या जीवनविषक भावना व अभिरुचि संबंधीहि प्रश्न विचारी आणि मग तीहि मोकळेपणाने आपले हृदय त्याच्यासमोर उघडें करी. या बोलण्यांतूनच टॅालस्टॅायने war and peace यामधील एक विलोभनीय स्त्रीपात्र 'नाताशा' हिची निर्मिति केली.

१८६४–६५ या काळांत टॅालस्टॅायने अतिशय श्रम घेतले. अतिशय ऊत्साहाने, स्फूर्तीने प्रेरित होऊन आठवड्यामागून आठवडे कादंबरीचें लेखन पुष्कळच वाढूं लागलें.

आपल्या या कादंबऱ्यांतील पात्रांशी टॅालस्टॅाय अतिशय समरस झाला होता. मनाने आणि शरीरानेहि तो या पात्रांच्या विश्वांतच वावरत असे. या वर्षीच्या उन्हाळ्यांत टॅालस्टॅायने मनाला विश्रांति द्यायचें ठरविलें. मित्र आणि नातेवाईक यास्नाया पोल्याना येथे जमा झाले. हसण्या खेळण्यांत दिवस जाऊं लागले आणि टॅालस्टॅाय देखील यांत सामील झाला. याआधी कादंबरीची बरीच संस्करणें झाली होती. १८६९ मध्यें कादंबरी पूर्ण झाली. एवढी श्रेष्ठ कादंबरी लिहल्याबद्दल टॅालस्टॅाय खूप आनंदी झाला असेल असें आपल्याला वाटेल. पण तसें नाही. War and Peace ही कादंबरी लिहिल्यावर त्याने कान्ट आणि शापेनहॅावर यांचे ग्रंथ वाचले. शापेनहॅावरच्या तत्वज्ञानाचा त्याच्या मनावर फार परिणाम झाला. War and Peace ही कादंबरी लिहित असतांना अनुभवलेल्या घटनासंबंधी, अनुभवासंबंधी त्याने काढलेले उद्गार असे आहेतः—

I work to develop my estate and then what? Afterwards I will die. I am going to publish 'War and Peace', I am seeking fame and when I find it, then what? I raise my children for what? For them to die as I will die and nothing will remain but a horrible stench and worms. My actions, whatever they are, will all be forgotten sooner or later and what good will those actions and that fame do me when I no longer exist! what is the good of worrying? Man can live only as long as he is drunk with life, but as soon as that intoxication has passed, he can'nt help seeing that everything is only dupery, stupid dupery."

टॅालस्टॅायने आपली 'कला'विषयक मतें **what is Art?** या ग्रंथांत मांडली आहेत. टॅालस्टॅायचें कथासाहित्यहि अतिशय समृद्ध आहे. त्यांतून जीवनांतील घटनांचें, व्यक्तींचें विविध पातळीवरून मोठें प्रत्ययकारी चित्रण करण्यात आलें आहे त्याचा आणखी एक जगप्रसिद्ध ग्रंथ म्हणजे 'My Confessions'. आपल्या जीवनांतील विविध अनुभवाचे विकारवशतेचे, अध्यात्मिक विकासासाठी लागलेल्या तीव्र ओढीचें अतिशय प्रांजळ नि प्रामाणिक निवेदन या ग्रंथांत टॅालस्टॅायने केले आहे. टॅालस्टॅायची कलाविषयक, शिक्षणविषयक, धर्मविषयक मतें पाहिली म्हणजे त्याच्या विश्वव्यापक व द्रष्टेपणाचें सामर्थ्य लाभलेल्या व्यक्तिमत्वाची ओळख पटते.

मानवतेचा निस्सिम उपासक, असामान्य प्रतिभेचा कलावंत, थोर विचारवंत टॅालस्टॅाय हीच खरी रशियाची जगाला देणगी आहे असें कुणाहि जीवनावर प्रेम करणाऱ्या माणसाला वाटेल.

अहवाल

१९६०–६१

वादविवाद सभा

वादविवाद सभेच्या या वर्षाची सुरुवात माननीय कलेक्टर श्री. एस्. एल्. ओगले (आय. ए. एस्.) यांच्या शुभहस्तें दि. १८ जुलै १९६० रोजीं झाली. त्यांचे "कांही उणीवा व कांही जाणीवा" ह्या विषयावर चटकदार व उद्बोधक भाषण झालें.

दि. ६ ऑगष्ट १९६० रोजीं डॉ. रवींद्रनाथ टागोर यांचा स्मृतिदिन उपप्राचार्य पोतनीस यांच्या अध्यक्षतेखालीं साजरा करण्यांत आला. प्रमुख वक्ते प्रो. निर्मलचंद्र चंदा (कलकत्ता) यांचे "डॉ. रवीन्द्रनाथ व आधुनिक समाज" या विषयावर भाषण झालें.

दि. २० ऑगष्ट १९६० रोजीं एक वैशिष्ट्यपूर्ण कार्यक्रम सभेने सादर केला. या कार्यक्रमाचें विद्यार्थ्यांनी सहर्ष स्वागत केलें. प्राचार्य महाजन यांच्या अध्यक्षतेखाली "प्रचलित शिक्षण जीवनविकासास निरुपयोगी आहे" या प्रस्तावावर चर्चा घेण्यांत आली. या चर्चेंत सर्वश्री ल. नी. छापेकर (एम्. ए. बी. टी. एम्. एल्. सी.), श्री. जोशी (प्रिन्सिपॉल, गव्ह. ट्रेनिंग कॉलेज, जळगांव), श्री. रा. कृ. प्रभुदेसाई वकील, प्रा. एम्. एम्. थत्ते, प्रा. कु. पाटणकर आदि सुप्रसिध्द वक्त्यांनी भाग घेतला. वक्त्यांच्या सुंदर भाषणांमुळे कार्यक्रम विशेषच रंगला.

दि. २७–८–६० रोजीं "कै. न्या. रानडे आंतर–महाविद्यालयीन वादस्पर्धेसाठी" उमेदवारांची प्राथमिक चाचणी घेण्यांत आली. अध्यक्षस्थानीं प्रा. म. ना. अदवंत होते. परीक्षकाची जबाबदारी प्रा. क्षिरसागर, प्रा. तारळेकर व प्रा. बापट यांनी स्वीकारली होती. श्री. एन्. बी. पाटील, श्री. देशपांडे एस्. एन्., श्री. सूर्यवंशी डी. एन्., श्री. पाटील एस्. बी., श्री. तिवारी एन्. आर., श्री. जोशी पी. एल्., कु. पळसुले, श्री. भांडारकर बी. जी., श्री. शिरूडे आर. डी., कु. सुनंदा घाटुगडे ए. एस्., श्री. ओक एस्. पी., कु. पुष्पा पाटील, देशपांडे, श्री. बोरसे आर. एस्. व कु. पुष्पा जोशी या विद्यार्थ्यांचीं भाषणें झालीं. श्री. पी. एल्. जोशी व कु. मीनाक्षी पळसुले यांची निवड झाली. [illegible] स्पर्धेंत कु. पळसुले यांना प्रशस्ति–पत्रक मिळालें.

दि. २१–९–६० रोजीं ऑल इंडिया [illegible] कमेटीचे जनरल सेक्रेटरी श्री. चक्रवर्ती यांचे [illegible] झाले. त्यांच्या चटकदार व सडेतोड विचारमांडणीमुळे त्यांचे भाषण विद्यार्थ्यांस विशेष आवडलें. १० [illegible] १९६१ रोजीं प्रा. ग. प्र. प्रधान यांचे 'कादंबरीकार टॉलस्टॉय' या विषयावर माहितीपूर्ण व रसिकांना गुंगवून टाकणारें भाषण झालें.

दि. ३१ जानेवारी १९६१ रोजीं नाशिक [illegible] झालेल्या "कै. सौ. डॉ. चंदूबाई कुळकर्णी" वाद स्पर्धेत [illegible] प्रतिनिधित्व श्री. सुरेश ओक व कु. मीनाक्षी पळसुले यांनी केलें. पळसुले यांना पहिल्या क्रमांकाचें पारितोषिक मिळालें; त्यांचें हार्दिक अभिनंदन!

हें सारे कार्यक्रम यशस्वी करण्यासाठी ज्यांनी आम्हास सहाय्य केले त्या सर्वांची सभा ऋणी आहे.

सुरेश ओक
चिटणीस.

ज. वि. महाजन
चेअरमन.

सेवापथक

सेवापथकाच्या या वर्षाच्या कामास दि. २४ जुलै रविवारी प्रारंभ झाला. व अखंडपणे रविवारीं सकाळीं ७ ते ९ पर्यंत सेवापथक काम करीत असे. त्यांत ७ते ८॥ पर्यंत शारीरिक श्रमाचें काम व ८॥ ते ९ पर्यंत सामुदायिक वाचन व चर्चा होत असे. या काळांत सेवापथकाने महाविद्यालय इमारत व क्रिडांगण यांना जोडणारा रस्ता तयार केला. तसेंच नव्यानेच बांधलेल्या सभागृहासमोरील छोटीशी बाग पण तयार केली. साधना साप्ताहिकांत "हें लक्षण कशाचें" या सदरांत प्रसिद्ध झालेल्या सर्व लेखांचें वाचन करण्यांत येऊन त्यावर प्राध्यापक व विद्यार्थी यांच्यांत चर्चा होत गेली. या सर्व कार्याची सांगता गांधीजयंती निमित्त सामुदायिक साफसफाई दिन पाळण्यांत येऊन करण्यांत आली. साफसफाईच्या कार्यक्रमांत सेवापथकांतील विद्यार्थ्यांबरोबर बरेच एन्. सी. सी. चे सैनिक व प्राध्यापक यांनीं भाग घेतला व मुख्य इमारत व त्यामागील पटांगणाची सफाई केली. शेवटीं पू. गांधीजींच्या प्रतिमेस पुष्पाहार घालून व वंदन केल्यावर विद्यार्थ्यांनी तयार केलेल्या रस्त्याचें प्राचार्य महाजन यांनीं उद्घाटन केलें.

यावर्षी विद्यार्थ्यांची सर्वसाधारण उपस्थिति २० होती.

म. द. नाडकर्णी

मराठी वाङ्मय मंडळ

यावर्षी मराठी वाङ्मय मंडळाची सुरवात दरवर्षीप्रमाणे २० जुलै १९६० रोजीं मराठींतील सुप्रसिद्ध कादंबरीकार 'कै. वा. म. जोशी' यांच्या स्मृतिदिनीं झाली. याचवेळीं प्रा. म. वि. फाटक यांचे अध्यक्षतेखाली श्री. सुधाकर जोशी व कु. विमल राणे यांचा एम्. ए. परीक्षेंत सर्वप्रथम गुण मिळविल्याबद्दल ज्ञानेश्वरीची एक–एक प्रत भेट म्हणून देऊन सत्कार करण्यांत आला. त्यानंतर प्रा. म. वि. फाटक यांचे 'कादंबरीकार वामनराव' विषयावर भाषण झाले.

१८ ऑ. १९६० रोजीं चर्चा मंडळाच्या वतीने 'खाडिलकरांची नाट्यसृष्टि' या विषयावर कु. मीनाक्षी पळसुले (बी. ए. द्वितीय वर्ष) यांचे अभ्यासपूर्ण निबंधवाचन झाले.

दि. २१ नोव्हें. १९६० रोजीं सांगलीचे सुप्रसिद्ध विनोदमूर्ति श्री. राम विटेकर यांच्या नाट्यप्रवेश नकलांचा कार्यक्रम झाला.

दि. २९ नोव्हें. १९६० रोजीं 'माधव ज्युलियन स्मृतिदिन' अभिनव रितीने जाजरा करण्यांत आला. यावेळीं अध्यक्षस्थानीं माधव ज्युलियन यांचे जावई श्री. श्रीनिवास पाटणकर होते. सुरवातीस प्रा. म. ना. अदवंत, प्रा. ग. ह. तारळेकर, प्रा. राजा महाजन, प्रा. सुधाकर जोशी, कु. सोहनी कु. दिक्षीत यांनी माधवरावांच्या कांही उत्कृष्ट कविता वाचून गाऊन दाखविल्या. नंतर श्रीनिवास पाटणकर यांनी माधवरावांच्या काव्यासंबंधी मार्मिक विवेचन केले.

दि. १० फेब्रु. १९६१ रोजीं फर्ग्युसन कॉलेजमधील इंग्रजीचे प्राध्यापक श्री. ग. प्र. प्रधान यांचे 'कादंबरीकार टॉलस्टॉय' या विषयावर भाषण झाले.

दि. १२ व १३ फेब्रु. १९६१ रोजीं मंडळाने स्नेहसंमेलन साजरें केलें. अध्यक्षस्थानीं मराठींतील सुप्रसिद्ध कवि-कथाकार–कादंबरीकार श्री. ग. ल. ठोकळ होते.

दि. १२ रोजीं दुपारीं ४ वाजतां स्नेहसंमेलनानिमित्त स्थानिक व खानदेशांतील कवींचें कविसंमेलन आयोजित करण्यांत आलें होतें. अमळनेरहून आलेले श्री. वा. रा. सोनार श्री. गणेश कुडे यांनी आपल्या कांही उत्तम कविता वाचून दाखविल्या. सुरवातीस श्री. देवकीनंदन सारस्वत, श्री. आर. सी. बोरसे श्री. भीमराव पुजारी, श्री. ना. धो. महानोर, श्री. र. बा. कुळकर्णी, कु. मीनाक्षी पळसुले, कु. विजया जोशी, कु. मृणालिनी पारकर, कु. निरुपमा कुळकर्णी या स्थानिक कवि–कवयित्रींचें काव्य वाचन झालें. नंतर प्रा. ग. ह. तारळेकर यांनी आपल्या सुरेल आवाजांत एक प्रेम गीत गाऊन वातावरण भारून टाकलें. नंतर प्रा. राजा महाजन यांनी आपल्या कांही उत्तम रुबाया व कविता वाचून दाखविल्या. शेवटीं अध्यक्षस्थानीं असलेले श्री. ग. ल. ठोकळ यांनी कांही सुनीता व कविता गाऊन दाखविल्या. त्यानंतर अल्पोपहाराचा कार्यक्रम झाला.

दि. १३ फेब्रु. १९६१ रोजीं मुख्य पाहुणे श्री. ग. ल. ठोकळ यांचे 'माझी वाङ्मयीन भूमिका' या विषयावर माहितीपूर्ण व उद्बोधक भाषण झाले.

हे सर्व कार्यक्रम यशस्वी करण्यांत ज्यांनी ज्यांनी आम्हांस सहकार्य दिले त्यांचे मंडळ सदैव ऋणी राहील.

देवकीनंदन सारस्वत
साधना आरस

म. ना. अदवंत
ज. वि. महाजन

* नानाविध आकर्षक डिझाइन्सचें
* कापड भरपूर स्टॉकमध्यें मिळण्याचें
* सुप्रसिद्ध असलेले एकमेव ठिकाण

सुंदर......आकर्षक.....आणि उत्कृष्ट वस्त्रांसाठीं—

आर. राजकोटीया आणि कंपनी

माहेजी बाजार, जळगांव.

मुंबई, अहमदाबाद व मद्रास मिल्सचें कापड
तसेंच
आधुनिक पद्धतीच्या साड्या योग्य किंमतीत मिळतील.

स्वच्छ आणि चांगल्या दर्जाच्या
रोजच्या गरजेच्या मालाकरितां—

अनिल प्रोव्हीजन स्टोअर्स आणि जनरल स्टोअर्स

माहेजी बाजार, जळगांव

एकदा अवश्य भेट द्या....!

मे. कन्हैयालाल उदयराम शर्मा, जळगांव.

सर्व प्रकारचे रेडीमेड
शर्ट * बुशशर्ट
तसेंच
सॉस्कीन, वुलन, मर्सराइज्ड
* कापड व पातळें *
मिळतात.

फेवरलुबा, वेस्टएन्ड, रोम, आदी
सर्वप्रकारची नवीन
घड्याळें
स्वस्त किंमतींत
मिळतात.

लग्न मौंजीस लागणारें कापड मिळण्याचें एकमेव ठिकाण !

GYMKHANA MANAGING COMMITTEE 1960-61

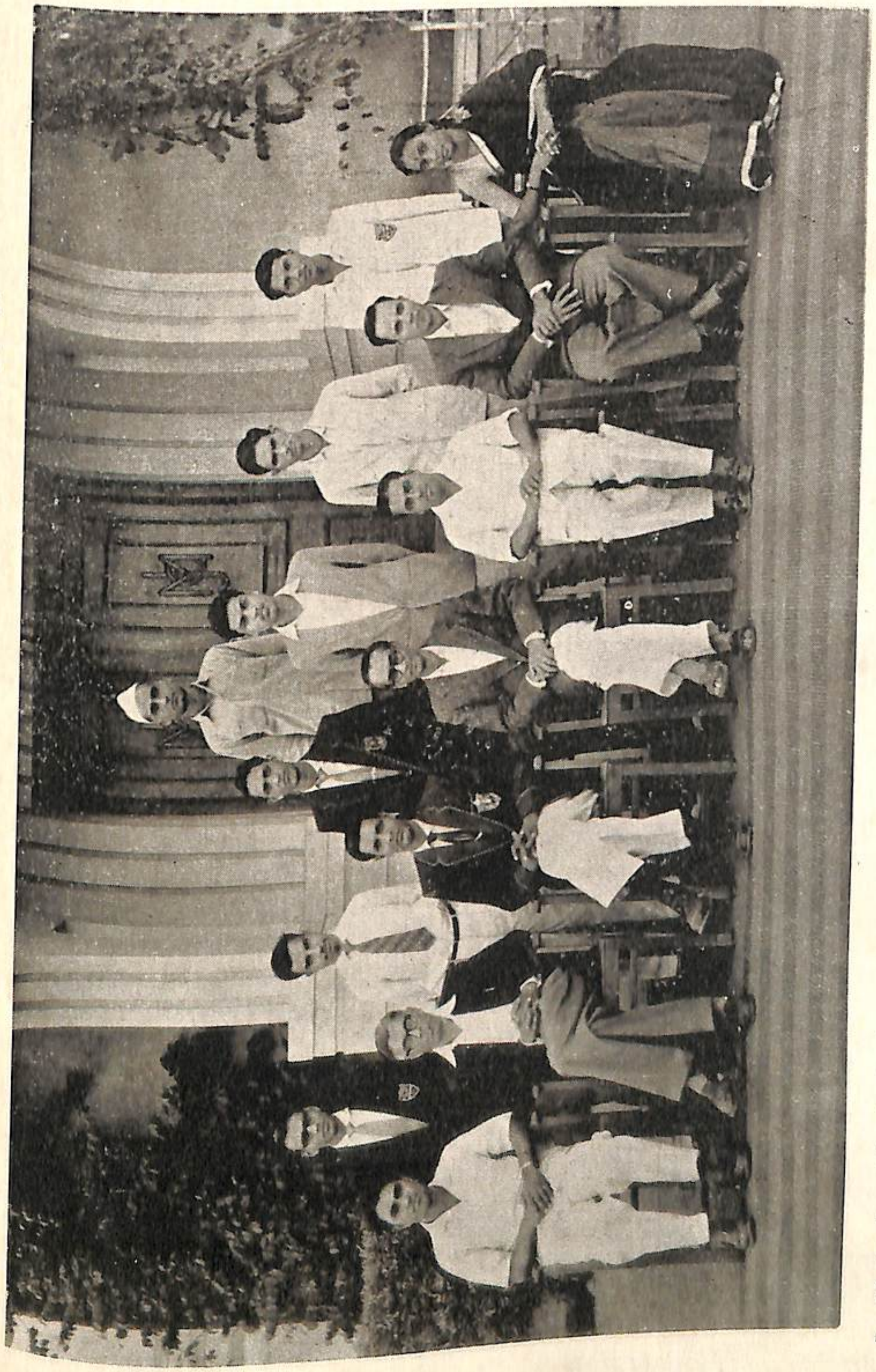

In Chairs- L. to R : 1. Prof. J. V. Mahajan, 2. Prof. M. N. Advant, 3. Shri A. S. Mahajan (General Sec.) 4. Prin. Y. S. Mahajan, 5. Prof. P. G. Abhyankar, 6. Prof. C. R. Potnis, 7. Miss S. A. Deshpande (L. R.)
Standing 1st Row : 1. Shri N. S. Kolhe, 2. Shri Devkinandan Saraswat, 3. Shri S. H. Mahajan, 4. Shri S. P. Oke, 5. Shri S. K. Saraf, 6. Shri S. D. Tribhuwan.
Standing 2nd Row : 1. Mohan.

गांधी मंदिर- कन्याकुमारी

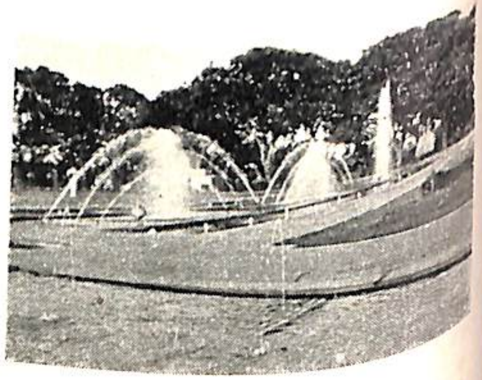

वृंदावन बगीचा- म्हैसूर

ताजमहाल

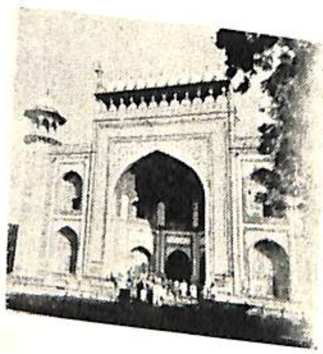

ताजमहाल- प्रवेशद्वार

मीनाक्षी मंदिर- मदुरा

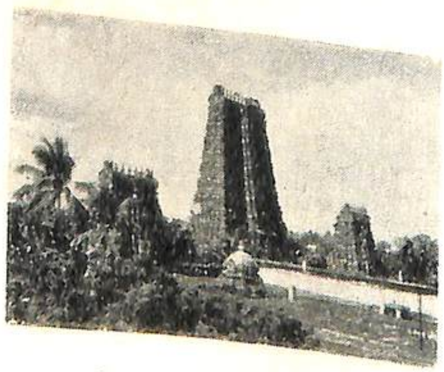

गोपुरांची रांग- मदुरा

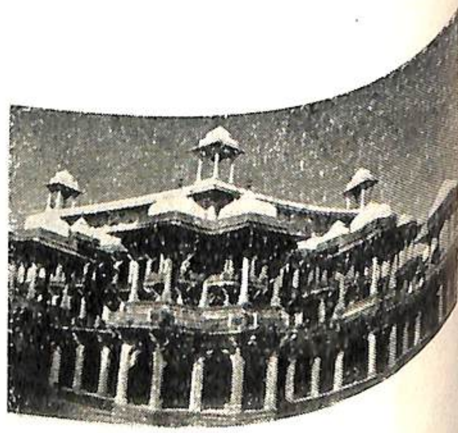

जोधाबाईचा महाल

फोटो- एफ्. टी. घोरपडे, बी. ए. प्रथम वर्ष

अजन्ता

हिन्दी विभाग

जीवन की विषम परिस्थितियों का डटकर मुकाबला करना प्रत्येक व्यक्ति का
कर्तव्य है। संघर्ष का दूसरा नाम प्रगति है। भाग्य और भगवान की अलौकिक
शक्ति में अत्याधिक आस्था रखना अपने अहं की हत्या करना है। अहं का स्वतंत्र
विकास होना ही चाहिए। इसका विकास दूसरों के कल्याणार्थ होना चाहिए।
जीवन की विषण्ण परिस्थितियों के सामने आत्मसमर्पण करना मानव मन की कमजोरी
है। अतः अविश्रांत भाव से जीवन की विभीषिकाओं का वीरता पूर्वक सामना करते
हुए जीवनयापन करना ही श्रेयस्कर है।

—अज्ञेय

* गीत *

मेरी तुमसे आँख मिली
नैनो कीं समझ गया मैं बोली,
मेरी तुमसे आँख मिली।

पथपर मिले दो अनजाने
बात कही चुपके नैनों ने
देखा तुमने आँख अुठाकर
गालोंपर आई लाली।
मेरी तुमसे आँख मिली।

मेरी तुंमने बात न मानी
बन बैठी तुम दिलकी रानी
प्यार का सौदा कर बैठा मैं
तुमसे ओ मतवाली
मेरी तुमसे आँख मिली।

सपने सारे बिखर गए हैं
आँसू रो रो कुछ कहते हैं
फूल खिला डालीपर मेरा
चुरा ले गया माली
मेरी तुमसे आँख मिली।

—देवकीनंदन सारस्वत
[बी. ए. द्वितीय वर्ष]

याद....

अंबवाकी डालीसे कहूँगा
मेहरबान मुझपर होने को
दे दे तेरे वे सब गुण आज मुझे
जिससे कोमल का मन हो जाये,
मेरे पास आने को।

कोयल की सुरीली तानों में
अपने को मैं डुबो लूंगा
प्यार में मिला हुआ गम
अपने आप भुला दूंगा
बादलों से कहूंगा मैं,
नीत पानी बरसाने को।

रिम झिम की बूँदें देखकर
आएगी याद बीती कहानी
वह घड़ी मिलनकी, मेरी
कितनी भी रही सुहानी
अब नहीं कोई अुम्मीद,
अुनसे मिलन होने की।

छोड़कर मुझे रास्ते में
वह अचानक चली गई है।
डोली में सजकर वह
किसी की अब हो गई है!
पर अब याद कर नीत
क्या फायदा बीती बातों की।

—अनिलकुमार व्यास
[पी. डी. साइन्स]

हमारा राष्ट्रीय ध्वज...

प्रभाकर एस्. मेढे
—बी. ए. द्वितीय वर्ष

प्रत्येक राष्ट्रका ध्वज उसके अन्तरतम की भावनाओं, आकांक्षाओं, सिद्धान्तों और आदर्शों का प्रतीक, शक्ति, संगठन, उत्साह तथा शौर्य का केन्द्र, बलिदान तथा त्याग का प्रेरक और उसे अनुप्राणित करनेवाला होता है।

हमारे राष्ट्रीय ध्वजका इतिहास सत्य और अहिंसा के आधारपर आराधना का गौरवपूर्ण इतिहास है। भारतीय राष्ट्रीय ध्वजकी कल्पना सर्व प्रथम सन १९०६ में फ्रान्स में बसे हुए वीर भारतीयों के मस्तिष्क में आई थी। श्रीमती कामाने फ्रॉन्स में अन्य साथुओं के साथ तिरंगे ध्वज की योजना को मूर्त रूप दिया। उनकी योजना के अनुसार ध्वज में तीन रंगों को स्थान दिया गया था। आरम्भ में केसरिया, मध्य में श्वेत और अन्त में हरे रंग की व्यवस्था की गई थी। केसरिया भाग में आठ तार, श्वेत भाग में नागरी लिपि में 'वन्दे मातरम्' तथा हरे भाग में दूज का चन्द्र और सूर्य अंकित किये गये थे। ये रंग हिन्दू, मुस्लिम तथा अन्य वर्गों और जातियों के प्रतीक थे। यह ध्वज सर्व प्रथम जर्मनी की राजधानी बर्लिन में लहराया गया था।

बंग – भंग के आन्दोलन काल में भारतवर्ष की जनता के सर्व प्रथम राष्ट्रीय ध्वज की आवश्यकता अनुभव की। नेताओं का ध्यान श्रीमती कामा के ध्वज की ओर गया और जनता ने बंग – भंग आन्दोलन के समय इसी ध्वज से प्रेरणा ली।

उसके उपरान्त सन १९१६ और १९३३ में राष्ट्रीय ध्वज के भिन्न-भिन्न स्वरूप परिवर्तित हुए। सन १९४७ में जब स्वतंत्रता मिली तब राष्ट्रीय ध्वज के विषय में विचार करना अत्यावश्यक हुवा। अतः २३ जून सन १९४७ को विधान परिषद ने राष्ट्र ध्वज समिती का निर्माण किया और उस समिती से राष्ट्र ध्वज के सम्बन्ध में सुझाव माँगे। समिति ने अपनी रिपोर्ट प्रस्तुत की जो २२ जुलाई सन १९४७ की बैठक में वाद-विवाद के उपरान्त स्वीकार कर ली गई।

वर्तमान ध्वज में पूर्व ध्वज के रंग, क्रम तथा प्रमाण पहिले के अनुसार ही रखे गये हैं। केवल चक्र ने चरखे का स्थान ले लिया है। चक्र का स्वरूप प्रसिद्ध अशोक स्तम्भ से लिया गया है। यह चक्र भारत की प्राचीन संस्कृति का प्रतीक है; और यह उन अनेक आदर्शों और सिद्धान्तों का प्रतीक है जो युगों से आधार-स्तम्भ रहे हैं। बौद्ध धर्म के अनुसार चक्र धर्म तथा न्याय का प्रतीक है। यह चक्र प्राचीन संस्कृति, नागरिकों के कर्तव्य, न्याय तथा सत्य का हमें चिरकाल तक स्मरण कराता रहेगा। परोक्ष रूप में हमने अपने ध्वज में इस प्रतीक को ही सम्मिलित नहीं कर लिया लेकिन एक प्रकार से अशोक के न्याय को, जो केवल भारतीय इतिहास में नहीं वरन् विश्व इतिहास में प्रसिद्ध है, सम्बद्ध कर लिया है। यह उचित ही है कि इस प्रतिस्पर्धा, अशान्ति और असहनशीलता के क्षणों में हमारा ध्यान उन प्राचीन आदर्शों की ओर लगा हुवा हो। राष्ट्र ध्वज में अंकित रंगों तथा चक्र के विषय में अनेक प्रकार की व्याख्याएँ की गई हैं। श्वेत रंग को सूर्य की रश्मियों के तेज का, हरे रंग को पृथ्वी की हरियाली का, जिसपर जीवन अवलम्बित है और केसरिया को भारतीय सभ्यता का प्रतीक माना गया है।

पंडित नेहरू ने ध्वज के प्रतीकात्मक स्वरूप का वर्णन करते हुए कहा था "यह साम्राज्य का ध्वज नहीं साम्राज्यवाद का ध्वज नहीं और न अन्य देशोंपर शासन करने वाला ध्वज है। किंतु उस स्वतंत्रताका प्रतीक है जो केवल अपने ही लिए नहीं अपितु समस्त प्राणी मात्र के लिए है। जहाँ भी यह ध्वज जाएगा मुझे आशा है कि यह सुदूर स्थलों तक जाएगा। केवल उन स्थानों को ही नहीं जहाँ कि भारतवासी हमारे मंत्रियों अथवा राजदूतों के रूप में निवास करते हैं वरन सुदूर समुद्रों तक जहाँ कि इस ध्वज को हमारे जहाज ले जायेंगे वहाँ के व्यक्तियों के लिए स्वतंत्रता का संदेश ले जायगा—एक मातृत्व का संदेश— यह संदेश कि भारतवर्ष विश्व के प्रत्येक राष्ट्र से मैत्री चाहता है और उन व्यक्तियों की सहायता करना चाहता है जो स्वतंत्रता प्राप्त करना चाहते हैं।"

हमारे राष्ट्रीय ध्वज का यह गौरवयुक्त इतिहास है। हम सगौरव, सस्नेह गर्विल मस्तक से अपने राष्ट्र ध्वज का अभिवादन करते हैं।

श्रीमतीजी बनाम साहित्य साधना

प्रो. एस्. आर्. पुणतांबेकर

हम बड़ी उमंग से आफिस से घर की ओर निकले। चल रहे थे तो जमीनपर पैर नहीं पड़ रहे थे। पैरों में जैसे बिजली आगई हो। हमारी हालत प्रायः ऐसी ही हो जाती है जब हमारे मस्तिष्क में कल्पनाओं का तूफान चलने लगता है। हम फिर इस लोक में नहीं रहते, एक निराली ही दुनियाँ में पहुँच जाते हैं। उस समय तो बस हम हों, हमारा कमरा हो, कलम, दवात, कागज— बस फिर तो हम राजा बन गए। इस समय भी हम राजा ही बनना चाहते थे। आज प्रातःकाल हमने एक अखबार में पढ़ा था कि एक प्रमुख मासिक पत्रिका द्वारा एक 'कहानी प्रतियोगिता' घोषित हुई है। प्रथम पुरस्कार ५०० रु. का है। तभी से हम एक अच्छे से प्लाट की खोज में थे। आफिस में आज काम करने में मन ही नहीं लगा। बस मस्तिष्क खोज में लगा था एक सुन्दर से प्लाट की! उसको हमने एक मिनिट के लिए भी आराम नहीं लेने दिया। हजार प्रकार की बातें सोच डालीं। कहीं कोई धागा हाथ नहीं आ रहा था। हम अपने आप पर बहुत झुँझलाए थे, पर हिम्मत नहीं हारे। हम जानते थे अब नहीं तब, जल्दी नहीं तो देर से ही हमारा मस्तिष्क किसी न किसी धागे को पकड़ ही लेगा। और जब धागा हाथ लगा आफिस खतम होते होते, बस हमने बिजली की रफ्तार अपना ली।

पर, पर जब हम घर आए, दरवाजेपर ताला देखा। गंगाजी की रफ्तार को जैसे जाह्नु ऋषिने रोक दिया। हमें झुँझलाहट हुई अपनी श्रीमतीजी पर। पति की जरा भी परवा न करती हुई मायके भाग गईं। और दिन की बात होती तो हम सहन कर लेते और कई बार सहन किया भी था, पर आज हमसे न सहा जा सका। हमें भय होने लगा, हमारी कल्पनाएँ हमारा साथ छोड़कर तो नहीं चली जाएँगीं। हिन्दी साहित्य एक अतीव सुन्दर कहानी से वंचित रह जायगा। हम ५०० रु. के लिए इतने नहीं मरते, ५०० रु. होतेही कितने हैं, चटपट खर्च हो जाएँगे। पर जो कृति हम निर्माण करने को हैं वह अनोखी होगी, [illegible] होगी।

पर हमारी श्रीमतीजी को इसका कोई महत्व [illegible] नहीं। इन्हें तो बस मायके जाने में ही अतीव [illegible] आता है। शहर में ही ससुराल होना एक बहुत [illegible] मुसीबत है। श्रीमतीजी घरसे कब नदारद होजाएँ [illegible] कोई भरोसा नहीं, और तिस पर हमारी श्रीमतीजी [illegible] तो बिलकुल ही नहीं।

हम चाबी लाने के लिए मुड़ने को हुए कि [illegible] पड़ोस का मुन्नू दौड़ा दौड़ा आया और उसने [illegible] हाथ चाबी दी। हमने खैर मानी। दरवाजा खो[illegible] कपड़े उतारे ...

हमारा रोष अब भी ठंडा नहीं हुआ था, [illegible] छोड़ गईं तो क्या हुआ, इस समय हमको चाय [illegible] आवश्यकता थी। कौन बनाएगा? स्वयं बनानी [illegible] तब तक हमारी कल्पनाएँ न जाने क्या होजाएँ! [illegible]

हमारी श्रीमतीजी को हमारी कद्र ही कहाँ! [illegible] लेखक होने का उन्हें जरा भी अभिमान नहीं। [illegible] उन्हें कई बार कहा है— "आपको गर्व होना [illegible] कि आप एक लेखक की पत्नी हैं।" पर हमारी [illegible] बात को वह इस तरह अनसुनी कर देती हैं जैसे [illegible] कोई बकवास हो। हमारे लिए यह एक बड़े दुर्भाग्य [illegible] बात है कि श्रीमतीजी हमको इस मामले में [illegible] मात्र भी महत्त्व नहीं देतीं।

हम जैसे व्यक्ति लाखों में एखाद होतें हैं। [illegible] गुणों से बड़ा होता है, वैसे हम सूरत शकल से भी [illegible] नहीं हैं। शरीर से हम दुबले-पतले हैं, कद भी [illegible] कुछ लंबा है, गाल भी कुछ बैठ-से गए [illegible] आँखे कमजोर हैं, अतः चश्मा [illegible] पड़ता है, पर इन बातों से किसी मनुष्य की [illegible] कम नहीं हो जाती। आज हम कितने ही लोगों के [illegible] गिना सकते हैं, जो शरीर में और सूरत शकल [illegible] गएबीते हैं, पर आज वे बड़े माने ही जाते हैं कि [illegible] आदमी गुणों से ही तो पुजता है। सूरत [illegible]

खूबसूरती सिर्फ दो दिन की होती है, गुणों की खूबसूरती तो दूज के चांद की तरह बढ़ती जाती है।

इधर चार-छः महिने से हमने लिखना आरंभ कर दिया था। हाँ, हम जैसों को लिखना कोई कठिन बात है! हमने दुनिया का काफी ज्ञान पाया है। हजारों कहानियाँ, सैंकड़ों उपन्यास पढ़ डाले हैं। हमें साहित्य के मर्म को समझने में देर नहीं लगी। इतनी ढेरों पुस्तकें पढ़ने के बाद लिखना हमें आसान मालूम होने लगा।

पहली कहानी लिखने की स्फूर्ति जिस दिन हमें हुई तो हमने श्रीमतीजी से कहा-" हम भी लेखक बन सकते हैं, हममें भी लिखने की स्फूर्ति दौड़ आई है।"

तो आप बोलीं-" अजी रहने दीजिए, ये आप जैसों के काम नहीं हैं। लेखक बनता नहीं पैदा होता है।"

सुनकर हमें गुस्सा तो आया। बोले " हम पैदा ही हुए हैं। कहीं से टपके नहीं हैं। इतने दिनों लिखा नहीं इसके मायने ये नहीं होते कि हम लिखना जानते ही नहीं। लिखना आरंभ कर देंगे तो बस ढेर लगा देंगे।"

" ढेर-काहे का? रद्दी का?"

" बस आप चुप रहिए-" हम तुनककर बोले और अपने कमरे में आगए। फिर हमने ठान ही लिया कि इनको बतला देंगे कि लिखना हमारे लिए बाएँ हाथ का खेल है।

हम जमकर बैठ गए, कलम हाथ में ली। क्या समझती हैं ये। हमारे पास कागज है, कलम है, सब कुछ है। पर इन्होंने हमें चिढ़ा क्यों दिया? हमारा सब मूड खराब कर दिया। यह जानतीं नहीं, लिखने वाले के चित्त को शांति होनी चाहिए, उससे मीठी मीठी बातें करके उसका मन प्रसन्न रखना चाहिए। वाह रे, खूब बीबी मिली है हमें! और कोई दूसरी बीबी होती तो हम पर बलि बलि जाती।

थोड़ी देर में आप आकर बोलीं- " कितना लिख लिया?"

अब तक हमारे सामने का कागज कोरा ही था। हमें चिढ़ हो उठी। भड़ककर हम बोले- " आप क्यों आकर हमारा मूड खराब कर देती हैं? जाइये, अपना काम कीजिए।"

श्रीमतीजी ने हमको इतना अधिक डिस्टर्ब कर दिया था कि हम अपनी पहली कहानी दस दिनों में जैसे तैसे लिख पाए। उफ जिसके पल्ले ऐसी अर्धांगिनी आ पड़ी हो वह क्या साहित्य सेवा कर सके!

एक दिन हमने उनको साहित्य सेवा का महत्व समझाया। कहा- " आपको ज्ञात नहीं, साहित्य सेवियों का बड़ा सम्मान होता है, जहाँ-जहाँ पूछ होती है। संसार में जो कद्र उनकी है, वह पैसेवाले, ऊँचे-ऊँचे ओहदेवाले आदमियों की भी नहीं है। आप क्या जानें, एक दिन हम क्या हो जाएँगे। पर आपकी ओर से हमारे संबंध में रुख ठीक नहीं रहा तो हम लेखक कदापि नहीं बन सकते। हममें जो कला विकसित हो रही है वह अंकुरावस्था में ही मर जायगी। इस हत्याका दोष आपको ही होगा। साहित्य संभव है किसी भावी टैगोर, प्रेमचन्द या शरद से वंचित होजाए।"

हमारी ये बातें सुनीं तो श्रीमतीजी ने दाँत निकाल दिए। हमने सोचा, इनको समझाना भी बेकार है। समझाया उसे जाए जिस में थोड़ी बहुत तो समझ हो। वह तो भगवान ने चुटकी भर भी नहीं दी। और फिर साहित्य जैसे विषय की बात को समझना अच्छे-अच्छे बी. ए. और एम्. ए. लोगों को नहीं आता। आखिर हमने यह निश्चय किया कि इनसे साहित्य के बारे में कभी कोई बात ही न की जाए।

हमने आरंभ की अपनी दो-तीन कहानियाँ शहर में प्रमुख व्यक्तियों को पढ़ सुनाईं। सबने वाहवाह की। एक विद्वान सज्जन ने तो यहाँ तक कहा- " ऐसा लगता है आधुनिक साहित्य का अगुआपन आप ही करेंगे। आप में कला का एक निराला ही रूप देख पड़ता है। किसी भी बड़े साहित्यिक से आपकी तुलना करना आपका अपमान है। वे भी आपके साहित्य को पढ़कर दंग रह जाएँगे।"

एक पत्र के संपादक ने जब हमारी कहानियाँ सुनीं तो बोले- " हमें इस बात की खुशी है कि हमारे शहर में एक ऊँचे दर्जेके साहित्यिक का निर्माण हो रहा है।"

हमें काफी खुशी हुई। खुशी होना स्वाभाविक ही था। हमने अब तक लिखा ही क्या था। और जो लिखा था उससे ही हमने अपनी महानता के लक्षण

बतला दिए थे। अन्य लोग तो कितना लिखते हैं। और खूब लिख जाने के बाद भी उनकी रचनाओं में कोई रस नहीं रहता, न मर्म ही! हम जब उनके इतना लिख लेंगे तो भारतके ही नहीं दुनियाँ के साहित्यकारों से ऊँचा उठ जाएँगे।

अब हमें शहर की साहित्य-गोष्ठियों में बुलाया जाने लगा। निमंत्रण की लिस्ट में हमारा नाम काफी ऊपर होता। हमारा नाम तो वास्तव में सबसे ऊपर होना चाहिए, पर संयोजकों को अभी हमारी पूरी परख नहीं हुई है। मूर्ख हैं। एक दिन वे हमको पूरा पूरा समझेंगे तब आप ही शर्मिंदा होंगे।

हमने गोष्ठियों में जाने के लिए एक अलग ड्रेस बनवा ली। चूड़ीदार पाजामा और लंबा काला कोट। और हमने अपने बाल भी काफी लंबे ही रहने दिए।

बाल बढ़ाने से हमारे चेहरे पर रौब आया और अब हम कुछ जचने लगे— बिलकुल लेखक जैसे ही। हम बाजार से निकलते, लोग हमारी ओर देखते। इतने दिनों लोगों का हमारी ओर ध्यान ही न था। कैसे हो! हमने अपने गुणों की चमक बताई कहाँ थी! शीघ्र ही हमने अनुभव किया कि हमारे चेहरे का रौब केवल बाल बढ़ाने से ही नहीं बढ़ा है, बहुत कुछ हमारी प्रतिभा की झलक ने भी उसमें योग दिया है।

नमस्ते करने वाले लोगों की संख्या बढ़ गई। हमारे मिजाज की पूछताछ अच्छे अच्छे खासे लोग करने लगे।

पर खेद हमें इस बात का था कि बाहर जहाँ हम सम्मानित थे, वहाँ श्रीमतीजी हमारी जरा भी कद्र न करती थीं। हमारे लंबे बालों से उन्हें सख्त नफरत थी। कहती थीं—"कोई भी सभ्य आदमी इतने लंबे बाल नहीं रखता," उन्हें छोटा करवाने के लिए बारबार आग्रह करने लगीं। जब बालों पर से मामला बहुत अधिक बढ़ गया तो हम बोले—"हम उन्हें कम करा कर अपना दर्जा हलका नहीं करा सकते। हम बाल बढ़ाए नहीं रखेंगे तो कोई हमें लेखक कैसे समझेगा?"

इस पर वे बोलीं—"लेखक को उसकी रचनाओं से पहचाना जाता है, बालों से नहीं। आप यदि अच्छा लिख सकते हैं तो चांद करवा लेने पर भी आपके दर्जे में कोई हल्का पन नहीं आएगा। दुनिया आपको फि[illegible] भी लेखक ही समझेगी।"

हमें अपनी बात एकदम याद हो आई। अपने लेखक होने के बारेमें श्रीमतीजी से जरा भी चर्चा न[illegible] करना। इनको क्या मालूम कि जमाने की हवा क्या है, दुनियाँ क्या चाहती है। हमारी राय में एक अफसर की तरह हर लेखक को अपना रौब दौब पहले देखना चाहिए, लेखन भले ही कम किया जाए। आज [illegible] लखकों को हम दिन रात देख नहीं रहे हैं क्या! [illegible] इतना सम्मान आखिर क्यों पा रहे हैं? अपने रौब[illegible] कारण ही न! रचनाओं के कारण नहीं। पर यह बा[illegible] हम अपनी श्रीमतीजी को सिर फोड़कर भी समझाएँ तो वे समझ न सकेंगीं।

हमने कितनी ही बार चाहा कि हमारी श्रीमतीजी हमेशा हमें प्रसन्न बना रखने का प्रयत्न करें। अरे, जब हमारा मूड प्रसन्न होगा तभी तो हम लिख सकेंगे। पर उनेस यह कभी नहीं पड़ा। और जब उनसे इतना भी नहीं बन पड़ा तो हमने चाहा कि घरमें कम [illegible] कम ऐसी चुप बनी रहा करें कि हमारा मूड किसी तरह बिगड़े नहीं! पर और समय भले ही चुप बैठ जाएँगी पर जब हम कोई अच्छा सा प्लाट खोज रहे होंगे [illegible] आकर कहेंगीं— "घरमें आज तेल नहीं है, आटा नहीं है।" अरे, लेखक को कभी ऐसी बातें कही जाती हैं! छी छी, उसे तो दुनियादारी की ऐसी बातों का पता भी नहीं पड़ने देना चाहिए। वह यदि आटा तेल, नोन-मिर्च की फिक्रमें फसा रहेगा तो साहित्य का निर्माण करेगा कैसे!

कितने ही प्लाट तो अपनी श्रीमतीजी के सहवास [illegible] उनसे वार्तालाप करते करते लेखकों को मिल जाते हैं। हमने सुना है कौशिकजी को अपनी घरेलू कहानियों के प्लाट इसी तरह मिल जाते थे। हमें तो अपने लिए [illegible] हाथ मार लेना पड़ता है जब ऐसी बातें याद हो आती हैं। यहां प्लाट निर्माण में मदद मिलना दूर रहा—[illegible] बनाए प्लाट अपनी करतूतोंसे मिटवा देती हैं।

हमने अपनी कहानियाँ प्रमुख पत्र-पत्रिकाओं को भेज दी थीं। उनकी ओर से अभी तक कोई उत्तर नहीं आए थे। इतनी जल्दी आ भी नहीं सकते थे। हमने सुन रखा है कभी कभी संपादक अच्छी [illegible]

रचनाओं को अपने विशेषांकों के लिए रख छोड़ते हैं। साधारण अंकों में तो साधारण टाईप का साहित्य छपता है।

पर जब एक बार हमारी रचना छप जावेगी और उसके कारण इनकी पत्रिकाओं की हाथों-हाथ बिक्री होने लगेगी तब संपादक हमारी रचनाओं का महत्व समझेंगे। रचनाएँ पाने के लिए चिट्ठियों पर चिट्ठियाँ लिखेंगे। या आप दौड़े आयेंगे। हमने तो सोच लिया है पारिश्रमिक पहले लेंगे, फिर रचनाएँ देंगे।

एक दिन श्रीमतीजी आकर बोलीं— "देखिए, इस पुस्तक में यह कहानी कितनी अच्छी है। पढ़ी आपने?" हमने पुस्तक देखी। प्रेमचन्दजी की कहानियों का संग्रह था—कई बार पढ़ा था। उसमें की किसी भी कहानी में कोई विशेषता नहीं थी, और होगी भी तो वह उस जमाने के लिए होगी। अतः हम उनसे बोले— "इस कहानी में आपने विशेष क्या पाया? आप हमारी कहानियाँ तो पढ़कर देखें एक बार। पर पढ़ने का कष्ट आप क्यों करें? आज की कहानी किधर जा रही है आपको क्या ज्ञात है! आज के युग में यदि प्रेमचन्दजी होते तो उन्हें कोई न पूछता। कहाँ उनका वह पुराना टेकनीक और कहाँ आज का नया! उन्हें मात खानी पड़ती। हार मानकर कलम रख देते। वह तो उस समय पुज गए सो आज भी पुज रहे हैं।"

इस पर श्रीमतीजी बोलीं— "पर प्रेमचन्दजी की कहानियाँ भारत में ही नहीं, विदेशों में भी पढ़ी जाती हैं।"

"यह तो आज के साहित्यिकों का बड़प्पन है कि वे अपना साहित्य बाहर न भेजते हुए अपने पूर्वजों का भेजते हैं। हमारा साहित्य भी जब पूर्वजों की कोटि में आजाएगा, बाहर खूब पढ़ा जाने लगेगा। तब हम प्रेमचन्द का स्थान ले लेंगे। शायद उनसे कहीं ऊँचा।"

श्रीमतीजी ने खट्टा मुँह किया और हमारे सामने से चली गईं। शायद उन्हें हमारी बात पटी नहीं। आज तक कोई पटी है जो पटती।

कपड़े उतार कर हम अबतक टेबल पर आकर बैठ गए थे। आखिर लिखना आरंभ करने के लिए हमने कलम हाथ में ली।

पर हमने देखा, टेबल पर एक भी कागज नहीं है। कहाँ चले गए सब कागज! आधा रिम कागज हमने पहले से ही लाकर रख दिए थे। हाँ, क्या कहा जा सकता था, हम लिखते जाएँ लिखते जाएँ और कागज बीच में ही समाप्त हो जाए। दो चार उपन्यास लिखने के भी हमने मंसूबे बांध लिए थे। अतः उस यात्री के समान जो मोटर से लंबी यात्रा करता है पेट्रोल पहले से ही काफी मात्रा में पास रख लेता है, हमने कागज पहले से ही काफी खरीद लिया था।

पर इस समय एक भी कोरा कागज टेबल पर न देखकर हम समझ गए कि जाते जाते श्रीमतीजी ने यह हरकत की है। हमने टेबल के दराज देख डाले, अलमारियाँ देख डालीं, अपना ट्रंक भी उलट दिया, पर कागज का पता नहीं। आखिर श्रीमतीजी की पेटी के पास पहुँचे। हमारा भाग्य कि ताला लगाना वे भूल गई थीं। हमने लपक कर पेटीको खोला।

हमें कागज मिल गए। चटपट हम आठ-दस ताव श्रीमतीजी पर ताव खाते हुए निकाल लाए।

हमने कागज ढंग से मोड़े और कलम फिर से हाथ में ली!...पर यह क्या, कलम चलती क्यों नहीं? हमारी वह कल्पना, जिसको साथ लिए हम घर दौड़े-दौड़े आए थे कहाँ चलती बनी? उफ, श्रीमतीजी की अनुपस्थिति से होने वाली झुंझलाहट में हम उस सुन्दर कल्पना से भी हाथ धो बैठे। घर होती हैं तो मूड खराब कर देती हैं, आज घर नहीं हैं तो इस तरह परेशान किया। क्या मुसीबत है। उफ, हिंदी का साहित्य आज एक महान् लेखक से इसलिए वंचित है कि उसे बीवी ही ढंग की नहीं मिली है। फिर भी हम हिम्मत नहीं हार रहे हैं। हमें पूरा विश्वास है कि हममें गुण हैं, प्रतिभा है। वे गुण हमें एक दिन छोटा-मोटा नहीं, एक महान् लेखक बना देंगे।

जब हमने देखा कि हमारी वह अतीव सुन्दर कल्पना हमारे मस्तिष्क से गायब होगई है और उसके स्थान पर श्रीमतीजी पर की झुंझलाहट ने स्थान ले लिया है तो मजबूर होकर हमने ये ही पंक्तियां लिख डालीं।

" यौवन "

—देवीदयाल गुंजाल
बी. एससी. प्रथम व

मैं उत्साह हूँ, मस्ती हूँ, क्रान्ति हूँ, विद्रोह हूँ, मेरा नाम यौवन है।

मैं संस्कृत के कवि की कल्पना का कल्पवृक्ष हूँ, अंग्रेजी के कवि का रोमांस हूँ, उर्दू के कवि का आशिक हूँ, बिहारी के राधाकृष्ण का रास हूँ, भूषण की भयंकरता – प्रदर्शक प्रचण्ड – सूर्य का किरण – जाल हूँ, मेरा नाम यौवन है।

मैंने संसार को सहस्र बार बनाया, और लाख बार बिगाड़ा है, आज भी कहीं बना रहा हूँ और कहीं विनाश की ओर धकेल रहा हूँ, भविष्य में भी यही मेरा काम होगा, उथल–पुथल मेरा काम है– मेरा नाम यौवन है।

मैं किसी पर तरस नहीं खाता, बुड्ढोंपर हंसता हूँ, रोगी से मैं घृणा करता हूँ, मौत से मुझे डर नहीं, शान्ति से मेरा निर्वाह नहीं, ऐसा हूँ मैं यौवन!

मैं हृदयवान हूँ, पर बुद्धि का मेरे पास काम है, शान्तिपूर्वक बैठ कर विचार करना मुझे बहुत आता है, शीघ्रता मुझे बहुत रुचिकर है, विलम्ब का घोर विरोधी हूँ, परिणाम की मुझे चिन्ता नहीं, यौवन हूँ।

मैं प्रेम का स्तम्भ हूँ, मन की हिलोर हूँ, मुस्कान की रेखा हूँ, काम का सहारा हूँ, न जाने क्या क्या हूँ, मैं यौवन हूँ।

दीप जलता रहे !

" ताला "....

—पां. त्र्यं. वाणी
बी. ए. द्वितीय वर्ष

बहुत दिनोंसे मेरे मनकी इच्छा थी कि मित्रकी ओर जाएँ। उसकाभी बहुत आग्रह था अतः मैं उसकी ओर निकल पड़ा। मगर जब मैं उसके कमरेपर पहुँचा तब वहाँ ताला देखकर मेरा मन बहुतही क्षुब्ध हो उठा।

लौटते हुए मुझे एक आदमी अपने ताला लगाये दरवाजेके पास खड़ा बिमनस्कसा शर्टकी और कोटकी जेबें टटोल तालेकी चाबी ढूँढता दिखाई पड़ा। अर्थशास्त्र में, 'उपभोक्ता श्रेष्ठ है' या 'उत्पादक श्रेष्ठ है' यह विवाद्य प्रश्न है। मगर वह बेचारा अनुभव कर रहा था कि उत्पादन ही श्रेष्ठ है। क्योंकि चाबी खो जानेके कारण वह उसके उत्पादन की बात सोच रहाथा।

रास्तेपर एक ओर एक पोस्टबॉक्स दिखायी पड़ा, उसेभी ताला लगा हुआ था।

इतनाही नहीं, मैंने जब मंदिरमें प्रवेश किया वहाँ धर्मार्थ बॉक्स दीख पड़ा तो उसेभी ताला !

ताला ! ताला ! मेरा मन विचलित हो गया, और उसके बारेमें सोच विचार में डूब गया। मेरे मनको पता लगा कि 'ताले' का क्षेत्र इतनाही मर्यादित नहीं, वह और भी विभिन्न स्वरूपोंमें प्रकट होता है।

यदि हम फिल्म देखने जाएँ तो थिएटरपर 'हाऊस फुल' का ताला लगा रहता है। हम वापिस आते हैं 'बूमरँग' की भाँति। यदि वर्षारंभमें कॉलेजमें आनेमें देरी कर दें, तो 'No Admission' का ताला लगा मिलता है। यदि किसी अफसरसे मिलना आवश्यक हो जाए तो दरवाजेपर 'ताला' रहता है, 'बिना अिजाजत अंदर न आइए'। पत्रव्यवहार किया जाता है, वहाँ भी लिफाफेपर 'Strictly Private' का 'ताला' लगाये बिना भेजनेवाला रहता नहीं।

एक न दो। मेरा मन तालेसंबंधीं विविध विचारोंसे भर गया

जब मैं कॉलेज-शिक्षाके हेतूसे प्रेरित होकर जलगाँव आया, तो होस्टेलमें प्रवेश न मिला। अतः शहरमें कमरा लेना अनिवार्य था। अतः कॉलेज शुरू होनेके पहले एक सप्ताह शहरमें आकर मैंने एक कमरा मुकर्रर किया, और खुशीके साथ वापिस घर लौटा। पर कॉलेज शुरु होने पर जब मैं अपने सारे सामानके साथ यहाँ आया तो मेरे उस घर मालिकने कहा, 'मैंने तो कमरा दूसरेको दे दिया। मैं कैसे मान लेता कमरा आप लेंगे ही। आपने ताला भी तो नहीं लगाया था।' मैं अवाक् हो गया। क्या कह सकता था। कमरा ढूँढते ढूँढते फिर कितनेहि दिन मारा मारा फिरा पछताता हुआ यदि ताला लगाया होता तो !

मेरे एक रिश्तेदार हैं। उन्होंने मुझे एक साइकल भेट स्वरूप दी। पर उसे ताला न था। अतः जब कॉलेज जाता तब मैं वह साइकल होस्टेलमें अपने मित्रके कमरेमें रखता। मगर एक दिन वह किसी कामसे शहर चला गया था। अतः साइकल मुझे स्टॅंडपरही रखनी पड़ी। हमारे हिन्दीके प्राध्यापक 'बिहारी' के रसभरे दोहोंको समझा रहे थे। मगर साइकलके विचार उन दोहोंमें एकाग्र न होने देते थे। पिरियड खत्म हुआ, और मैं साइकलकी ओर दौड़ा। दूसरे दिन जब उसे ताला लगाया तब मुझे अपने पिरियडोंमें एकाग्र होते बना।

अिम्तिहानके दिन नजदीक आ रहे थे। मेरा एक (तथाकथित) मित्र मेरा समय खराब किया करता था। मुझे मालूम था, Time lost once, is lost for ever, मगर यही बात उस मित्रसे स्पष्ट शब्दोंमें कहने की हिम्मत न होती थी। फिर मेरी मदद की तालेने ! मैंने दरवाजेके ऊपरके गजोंमेंसे हाथ डालकर दरवाजेको ताला लगा दिया। मेरा वह मित्र निश्चित समयपर आया, अपने एक मित्रके साथ ! उन दोनों की बातचीतका विषय

'मैं' ही था उसने मेरे बारेमें जो कुछ अपने मित्रसे कहा उससे मैं उसकी नजरोंमें क्या था यह आसानीसे जान सका। परमेश्वर अदृश्य रहकर भी अपने बारेमें लोगोंकी धारणाओंको जानता है। उस समय यही अनुभूति मैंने ली। उस अनुभूतिके लिए मैंने अपने तालेको शतशः धन्यवाद दिए।

एक पौराणिक कथा है कि इन्द्रने अपनी गौओंकी देखभालका कार्य एक यक्षको दिया। पर वह यक्ष अपना कर्तव्य ठीक तरह नहीं कर सका और इंद्रकी गायें चुरायी गयीं। इंद्र यदि अपनी गौओंको यक्षको न देते हुए उन्हें 'गौ-कुटीर' में रखकर ताला लगा देता तो उसकी गायें कदापि चुरायीं न जा सकतीं।

कालपुरुष बड़ा चतुर है। वह जो वस्तु अनो... होती है उसे नष्ट कर देता है, और जो उपयुक्त ... योग्य हो उसीको इस संसारमें टिकने देता है। ... बात डार्विनने 'Survival of the fittest', ... द्वारा कही है। यदि आप किसी कटलरीकी दूकान... जाएँ तो आपको अनेक वस्तुओंमें ताले भी दिखाई पड़ें... इससे स्पष्ट है कि कालपुरुषने इसकी उपयोगिता... मान्यता दी है।

फिर किसी मित्रके कमरेको ताला हो, या अ... हाथसे चाबी गुम जाए तो गुस्सा होना उचित नहीं... रेलगाडीका महत्त्व इसलिये कम नहीं हो जाता कि... कभी कभी गाड़ियोंके एक्सिडेंट हो जाते हैं, या क... हम उनको पकड़ नहीं पाते।

त्वरेने विचार करा आणि लगेच खरेदी करा....
- लक्षांत ठेवा जगांत वेळेला सर्वांत जास्त किंमत आहे—
- कमीतकमी वेळांत अधिक काम करण्यासाठी—
- आपणा सर्वांस स्वस्त, योग्य व परवडणारें साधन—
- सायकल! सायकल!! सायकल!!! *

प्रथम चौकशी करा...
★ रायसोनी सायकल मार्ट ★
कॉटन मार्केट समोर, जळगांव
सर्व प्रकारच्या सायकली व त्यांचे सुटे भाग अत्यंत किफायतशीर भावांत मिळण्याचें पूर्व खानदेशांतील एकच ठिकाण.
सर्व प्रकारच्या सायकली हप्त्यानेहि मिळतील.

बादल छट गए....!

—रघुनन्द राठोड
बी. ए. द्वितीय वर्ष

एकाएक चौंक पड़ा वह। कमरेमें चारों ओर देखा उसने। सब शांत था। उसे अपना खयाल आया, उसने घडी देखी, शामके छ बजनेको थे। कहीं बाहर जाकर घूमने जानेका विचार आया लेकिन फिर भी वह उठ न सका। न जाने क्यों उसकी तबियत ऊब गयी थी। दिलपर जबरदस्त बोझ रखा महसूस होता था। उपन्यास खोलकर पढनेकी कोशिश की उसने पर उसकी आँखें कुछ भी देख न सकीं। गुस्सेसे किताब को पटक दिया उसने। फिर कहीं दूर नजर लगाये वह न जाने क्या सोचता रहा। फिर उसने देखा, काले रंगका एक कीड़ा रेंगता हुआ उसके पाससे निकल गया और वह दीवार के एक छेदमें घुस गया। फिर उसने दीवार की तरफ देखा, दीवारपर उसके विवाहसमयकी तसबीर लगी थी। बहुत देर तक वह देखता ही रहा उस तसबीर को। और उसने आह भर कर निगाहें फेर लीं। उस तसबीरने विषाद भर दिया उसके मनमें। रह रह कर वह तसबीर देखता रहा। कितनी सुंदर सलोनी थी वह तसबीर! वह और उसकी पत्नी दोनों मुस्कुरा रहे थे। उसके काले बादल जैसे मनमें आनंद और सुखकी बिजली क्षण मात्र के लिए दौड़ गई। वह तेजीसे उठा और तसबीरको पलट दिया। फिर विषादपूर्ण हास्य किया उसने। खौलते धडकते विचारोंपर काबू न कर सका वह। आज उसे ऐसा लगता था, जैसे उसका कुछ खो गया था, सपने बिखर गये थे, मंजिलका पता न था। बुखारसा महसूस हो रहा था उसे। हाँ! ऐसा ही लगता है उस समय, जब कुछ खो जाता है किसी का कुछ। लेकिन उसका क्या खोया था? स्वयं वह भी समझ न सका था। घोंसलेका रास्ता भूले हुए पंछीकी तरह व्याकुल हो उठा था वह! उसे अपनी गृहस्थीका खयाल आया। वह, उसकी पत्नी, दो नन्हे मुन्ने और छोटीबहन रूपा, इनके सिवा और कौन था उसके कुटुम्बमें! फिर भी उसने ठंडी साँस ली और आँखें मूँद लीं। उसे अपनी शादी याद आयी। जिस क्षण उसकी जिंदगीने नया मोड़ लिया था, और जिस घटनाके कारण उसके अस्तित्वका एक नया अर्थ प्रकट हुआ था, उसके धुंधले चित्र उसकी आँखोंके सामने झूमने लगे। सुखद लहरें दौड गईं उसके मनमें। फिर उसे विसंगतिका विचार आया...और...और...गत-समय के सुनहरे चित्रके मोहक रंग उजड़ गये थे, वर्तमान उसे काटने को दौड़ता था...और भविष्य... भविष्यमें शायद घना अंधकार था! उसने आँखे खोलीं। विवाह स्मृतिसे उसका मन काँप उठा। विलक्षण भय लगा उसे। फिरभी स्मृतियाँ उसके मनमें दौड़ती रहीं...रस घोलती रहीं...और वह सपनोंमें खो गया!!

सब कुछ सत्य था बिलकुल स्पष्ट था।

शादीके पहले उसने कल्पनाके सहारे बहुत सुंदर दुनिया बसाई थी... सुनहरे सपने थे, क्या क्या तमन्नाएँ थीं उसकी। वह दिन उसे याद आया जब उसने अपना दिल सीमा को सौंप दिया था, और प्यारकी दुनियामें वह खो गया था। कॉलेजकी छुट्टीके बाद एक निर्जन रास्तेसे वह सीमाके साथ घर वापस लौट रहा था। एकाएक जोरसे आंधी आई थी, उससे बचनेके लिए वे एक विशाल वृक्ष के नीचे रुक गए थे। सीमा उसके बहुत निकट थी, उसके सुखद मधुर स्पर्शसे उसके अंगअंगमे लहरें दौड़ रही थीं। आँधी का जोर बढ़ता ही जा रहा था और भयसे सीमा उससे सिमट गई थी। भावनावेगमें उसने भी सीमाको आलिंगनमें कस लिया था, और उसके कानोंमें कहा था, "मैं तुम्हें बहुत चाहता हूँ सीमा। तुम्हारे बिना मेरा जीवन अधूरा है। सीमा... सीमा... तुम्हारे दिलमें मुझे जगह मिल सकती है?" सीमाने भावपूर्ण नयनोंसे उसे देखा था, और 'राजन' कहकर उसके विशाल वक्षपर मस्तक टेक दिया था! उसकी वह आवाज कितनी कोमल थी जैसे फूलोंपर शबनम का गिरना हो! अब आँधी शान्त हो गई थी। घबराएँ दिलमें जोश लिए उन्माद अवस्थामें वे चल रहे थे। भावी जीवन के सुखद चित्र देख रहे थे! उनके जीवनमें यह घटना

उन्माद घोलती रही, मधुर आवेग का निर्माण करती रही। उस मधुर मादक उन्मादमें राजनकी सीमासे शादी हो गयी थी। मुग्ध-मदिर आशा के कोमल फूलोंकी भीनी भीनीं सुगंध फैल रही थी दोनोंके जीवनमें!

"राजन!" सीमाके मुग्ध मधुर आवाजसे वह जग गया। कुछ बिगडकर उसने सीमाको देखा। सीमा चाय की प्याली लिए उसके निकट खडी थी। मंद मुस्कान का पुष्प उसके अधरोंपर खिल रहा था।

"स्कूलसे आगई तुम सीमा?"

"हाँ।" कहकर सीमाने स्टूलपर चायकी प्याली रखते हूए हंसते हंसते सीमाने उससे पूछा. "क्या सोच रहे थे आप?"

"कुछ भी तो नहीं।"

"आज बाहर नहीं जाना?"

"जाता हूँ, चाय तो पी लूँ।"

और राजन आहिस्ते आहिस्ते चायकी चुस्कियाँ लेने लगा। सीमा अंदर चली गई। उसकी चाल देखकर मधुर स्मृतिओंके नुपुर फिर बज उठे एकबार। इतने में सीमा बाहर आई कहीं बाहर जाते समय की साड़ी पहने हुए थी वह। राजन सीमा की ओर देखता ही रहा। मधुर स्वरमें वह बोली "मैं जाती हूँ!" राजन सोचने लगा, क्या रेतमें भी कली खिल सकती है?

कुछ देर तक राजन अवाक्-सा बैठा रहा। एकाएक उसका मन सजग, सक्रिय हो उठा। विचारोंका चक्र चलन लगा। सब कुछ झूठ था, नकली था... कल्पनामय था। उसे लगा, प्यार भी झूठा है... संसार असत्य है... पैसा हो तो सब कुछ है... पैसा...पैसा... पैसा...!!! प्यार भी पैसोंसे खरीदा जा सकता है इस विचारसे उसके हृदय में तीव्र वेदना उठी। उसका दिल टूट गया था। दिल को चाहिए वैसी बात होती नहीं तो भगवानने दिल दिया ही क्यों?

नहीं, अब ज्यादा सोचनेकी जरूरत नहीं! राजन तेजीसे उठा और मेजके पास पहुँचा। सीमाने उसे और उसने सीमा को लिखे प्रेमपत्र रेशमी रुमाल में बंधे रखे थे। उसमें कुछ विवाह के पूर्व के थ और शेष बाद के। वही शब्द, वही स्वर, वही आत्मीयता! दिव्य भव्य प्रेम के प्रतीक! प्रारंभ से लेकर अन्ततक दो भावुक दिलोंकी अधीरता, चंचलता थी, वे चैनी थी। ... ने पत्र रुमाल में बांधकर फिर रख दिये।

"रूपा।" वह जोरसे चिल्लाया।

रूपा घबराती हुई धडकते मनसे उसके ... आई! राजन बोला, "रूपा, मैं जाता हूँ, सीमाने ... समझा तो नहीं ना?"

रूपाने सिर्फ गर्दन हिलाकर 'ना' कहा!

...और राजन हमेशा की तरह बाहर चला ...

रूपा घरमें भाभी के बच्चों को खिलाती ... अकेली! उसका धड़कता दिल कुछ शान्त हुआ। ... सीमा आई। राजन घर नहीं था! आज सीमा ... जल्दी घर आयी थी। राजन को घर न देखकर ... मन काँप उठा। वह एकदम घबरायी। हररोज ... वह ट्यूशन से वापस आती और राजन को ... प्रतीक्षामें बैठा हुआ देखती तो दिनभरकी ... क्षणभरमें चली जाती। उसका मन खुशीसे झूम ... लेकिन आज राजन वहाँ था ही नहीं। जल्दी में ... रूपाके पास पहुँची। रूपा बच्चों को गीत गाकर ... का प्रयत्न कर रही थी। दोनोंने एक दूसरे को ... और रूपाका चेहरा एकदम गिर गया। सीमाने ... स्वर में पूछा, "राजन कहाँ है रूपा?"

रूपा का चेहरा पीला पड़ गया। साँस ... चलने लगी। उसने कोई जवाब दिया नहीं ... ओर मुँह फेर लिया उसने।

"अरी क्या हुआ तुझे, जबान टूटी तो ... बोल ना।"

क्षण दो क्षण शांति छा गयी और फिर ... आकर सीमाने रूपा को दो तमाचे जड़ दिये।

"भाभी मारती हो... मार लो।" रूपा ... रोते बोली। "भैया ने तुम्हें कुछ भी नहीं ... मुझे धमकी दी है।"

सीमा की देह थरथराने लगी। उसने दीवार ... सहारा लिया। रूपा रोते रोते आगे कहने लगी, ... ट्यूशन करने बाहर जाती हो और फिर ... भैया चले जाते हैं, और तुम आने के ... पहले आ जाते हैं। तुमसे यह सब कुछ छुपाकर ... को कहा है भैय्याने। आज तुम जल्दी आई ...

समझ पाई। तुम्हें कहा तो भैय्या कोसेंगे, नहीं कहती तो तुम..." और रूपा जोरजोरसे रोने लगी।

सीमा काँप उठी! उसने महसूस किया, जो सुनहरा सपना वह देख रही थी, टूटा जा रहा था। प्यार का चमन उजड़ गया था। हृदय में असह्य वेदना उठी उसके और आँखें सजल हो गईं। कंधे नीचे झुक गए थे। सुचारू रूपसे जमाई हुइ रंगीन गृहस्थीकी नींव डगमगाने लगी थी। राजन सीमाने मिलकर एक नन्हासा घोंसला बनाया था, जीवन के हर क्षेत्र में एक दूसरे का साथ दिया था। उस शाम के मोहक्षण को चिरंतन बनाए रखने के लिये सीमा कितनी जागरूक थी। लेकिन राजन कुछ बदल गया था। वह सोचने लगी। यौवन के आकर्षक उन्माद के उस थरथराते स्पर्श में बनावटी शब्दों की हवा भरा यह रंग बिरंगा लुभावना गुब्बारा! हो सकता है, राजन को सीमा का प्रीतिपुष्प मुरझाया हुवा महसूस होता हो। और वह किसी नरगिसी फूल की तलाश में...!! यह विचार सीमा को बहुत ही भयप्रद लगा। मनशाखा को लगे प्रेमपुष्प झड़ गये और सिर्फ काँटे मौजूद रहे। राजन सदैव उस के ऑफिस की टायपिस्ट राधिका की स्तुति करता है... शायद राधिकाने इस अमृत कुंड में जहर घोल दिया हो... उस के मोह में राजन पागल हुआ है... और बदल गया है...! सीमा के विचार बेकाबू बन गये! उसे अपनी गृहस्थीपर, राजन के प्रेमपर गर्व था, दृढ विश्वास था। उसकी बड़ी बड़ी आँखों से आँसू बहने लगे। जिसे आजतक उसने अपने दिल में रखा था, वह प्यार इतना क्षूद्र, इतना हीन, तुच्छ था, इसकी अनुभूति होते ही, उसे ऐसा लगा कि वह बेहोष होकर गिर पड़ेगी! इस क्षण वह सर्वथा निराधार थी। उसके जखमी मन में एक ही शब्द गूँजने लगाधोखा ...!...धोखा...!!...धोखा...!!!

राजन की वासनाभरी बातें उसके कानों में गूंज उठीं। राजन कितना बदल गया। और उसके प्रति तिरस्कार से भर उठा सीमा का मन। न जाने कितने शंकामय विचार मन में जल्दी कर रहे थे। राजन का एक दोस्त पक्का जुआरी था, शायद पैसों के लिये राजन जुआ खेलता हो। क्षीण मनसे सीमा आँसू बहाती रही। बहुत देर तक आँसू की बरसात होती रही! किसी की आहट से सीमा ने पीछ मुड़कर देखा राजन मुस्कुरा रहा था।

"कब आई तुम सीमा?"

"अभी इतनेमें... लेकिन आप कहाँ थे?"

"बताता हूँ... पहले यह तो बताओ इन सुन्दर आँखों से मोती क्यों बरस रहे हैं?"

"यूँ ही... आँसू तो खुशीसे भी आते है, राजन! आज मैं बहुत ही खुश हूँ!"

"सीमा, मैं क्या नयनोंकी बोली नहीं समझता? जिस बात को तुम्हारा दिल छिपाकर रखने की कोशिश कर रहा है, तुम्हारी आँखें उसी रहस्य को साफ साफ बता रही हैं! सीमा, इस मुस्कान में कितनी परेशानी है, कितना दर्द है। तुम्हारी खुशी का कारण शायद हमारी गरीबीका उपहास है। हाँ देखा न, कितनी खुशी है, कितने सुखी हैं हमलोग... यह टूटा घर... रोते तड़पते हुए बच्चे... सपने देखती बहन... मेहनत करती पत्नी और..."

हृदयके दबे शब्द और अधिक कष्टके कारण बाहर नहीं निकल सके! सीमा के मीन नयन फिर सजल हो गये! उसने राजनके कंधेपर हाथ रखते हुअे कहा, "चलिए, खाना ठंडा हो रहा है।"

दिन पर दिन बीतते गये!

सीमा सदैव सोचमें डूबी रहती थी। विचारोंके बवंडर मनमें हल्चल मचाते थे। असह्य वेदनासे मन तड़प उठता था उसका। आखिर उसने मन ही मन में एक नयी योजना बनायी......!!

उस दिन जब स्कूलसे सीमा वापस आई राजन घर ही था। चाय लेते समय दोनोंमे गपशप हुअी। फिर नित्यक्रमानुसार छ बजे सीमा ट्यूशनके लिए घरसे बाहर निकली, लेकिन ट्यूशन को न जाते वह पड़ोस के घरमें गयी और पड़ोसिनसे बातें करने लगी। उसका सारा ध्यान घरकी ओर था। चंद मिनिटों के पश्चात राजन घरके बाहर निकला। सीमा उसका पीछा करने लगी। राजन को कुछ मालूम न था। तीव्र गतिसे चल रहा था वह। उसको इतनी जल्दी क्यों है इसका सीमा को बहुत आश्चर्य हो रहा था। आशंकाए गूंज उठीं मनमें... तीव्र असह्य वेदनासे मस्तक दुखने लगा उसका। लेकिन पीछा छोडा नहीं उसने। अत्यंत छोटी छोटी गंदी गलियोंसे गुजर रही थी वह। चारों ओर असह्य बदबू

थी, गंदगी थी। राजन के प्रति उसका तिरस्कार बढता ही गया। अखिर एक घरमें घुस गया राजन। अंधेरा था वहाँ। इत्मीनानसे आहिस्ते आहिस्ते कदम बढ़ाती खिडकी के पास पहुँच गयी सीमा। अत्यधिक उत्सुकतासे उसने अंदर देखा आँखे फाड़ फाड़कर, और कान खोलकर वह सावधानीसे सुनने लगी। लेकिन वहाँपर नीरव भयानक शांति थी। चारोंओर सन्नाटा था, अंधःकार था। सीमा को अचानक एकाएक भय लगने लगा। विचारोंसे रोंगटे खडे हो गए उसके अंग प्रत्यंगपर। दिल जोरसे धड़कने लगा। सीमाने देखा... अंदरके कमरेसे राजन हाथमें लालटेन लिए आ रहा है वह देखती रही चुपचाप, नयनोंमें प्राण डालकर। लालटेनको एक स्टूलपर रखकर राजन कुर्सीपर बैठ गया। उसकी मुद्रा उदास, खिन्न और विचारमग्न दिखाओी दे रही थी। लालटेन के मंद प्रकाशमें वह बैठा था। इतनेमे अंदरके कमरेसे स्थूल देहका एक व्यक्ति बाहर आया। उसे देखते ही राजन उठकर खड़ा हो गया।

"ओह आ गये आप? साढ़े छः बजे आने को कहा था मैंने जनाबसे।" उस व्यक्ति के उपहासमय शब्दोंसे कमरा गूंज उठा।

"बाबूजी...मैं......" राजन ने बोलनेकी कोशिश की। "अब की बार मैं तुम्हारी एक न सुनूंगा। लाट साहब की तरह सात बजे आते हो और ऊपरसे बातें बनाते हो। सिर्फ डेढ़ घंटेके लिए तीस रुपये तनखाह देना फायदेमंद नहीं मुझे। शुरु कर दो काम। और हाँ...टेबल पर रखे हुए पूरे कागज़ आज टाअिप होने ही चाहिएँ।"

राजनने कुछ जवाब नहीं दिया। और टाइप करना शुरू कर दिया।

देखकर चकित हो गई सीमा! हृदय की धडकन बंद हो रही थी, वह होश में आयी। तो राजन यहाँ टाइप करने के लिये आता है। और इस काम के उसे तीस रुपये मिलते हैं! कितना विशाल मन था उसका... सीमा सोचने लगी। लेकिन राजन ने उसे कुछ बताया नहीं था। वह वहाँसे खिसक गयी और घर की ओर चलने लगी। उसके दिलका बोझ हट गया था। पश्चाताप की अग्नि में साशंक मन शुद्ध हो गया था उसका। उसे अपनी ही लाज आती रही। तीव्रतासे राजन याद आया। उसके मन के तार गूंज उठे मधुर आवाजमें...राजन! मेरा राजन...!!

रात के नौ बजे राजन घर आया। सीमा द्वार में खड़ी थी। घरमें उसको अपने पहले देखकर ... पड़ा वह साश्चर्य मनसे वह अंदर आया।

"ट्युशन को गई नहीं आज, सीमा?"

"नहीं राजन आज नहीं गई मैं...कुछ घरका काम था जरूरी..." और जोरसे हंस पड़ी ... उसके मोहक चेहरेपर प्रसन्नता छा गयी। राजन हैरत में था। सीमा ने गंभीर हो कर पूछा "... कष्ट क्यों उठाते हैं आप? अभी अभी तो बीमारी से उठे हैं। फिर यह नया काम क्यों लिया?" इतना एक दममें कहकर रो पड़ी वह। राजनका ... भर आया। तो सीमा रहस्य जान गयी। भाव ... हो उठा वह। "सीमा, तन तोडकर तुम दिन ... स्कूलमें पढ़ाती हो, शाम को फिर ट्युशन करती ... मैं ऑफिस करने के बाद आराममें ही तो बैठा ... हूँ। कुछ मुझे भी करने दो। कितने कष्ट किए ... मेरी बीमारीमें। मैं शामको आराममें घरमें बैठूँ और तुम मेहनत करो, क्या यह उचित है? ... भी दो पैसे और कमालूँ तो हर्ज है। रूपा जवान ... गई है...उसकी शादी...बच्चों की पढ़ाओी...और ...

राजन की यह बात सुनकर सीमा के मनका ... तार गूंज उठा, थर्रा गया। खुशीसे वह झूम ... दुनियाका महान से महान सुख आज उसने पाया ... "राजन" कहकर भावावेश में उसने उसके ... मस्तक टिका दिया। दोनोंकी आँखोंसे आँसुओंकी ... होती रही। राजन की उंगलियाँ सीमा के ... बालोंसे खेलने लगी। सीमाने महसूस किया ... नींव समझदारी है, सहकार भावना है, प्रेम ... कि वासना।

कुछ समय पहले काले काले बादल छा ... आसमान में, और अंधःकार हो गया था। फिर ... आयी...और...और...... बादल छट गये... ... कोमल स्वरमें सीमा बुदबुदा उठी "तुम्हारी ... है राजन! राजन तुम...तुम मेरे हो...!!"

साहित्य और देशकाल....

प्रो. उ. भा. कोठारी

कसे न माँद कि दीगर ब तेगे बाज कुशी।
मगर कि जिंदी कुनी खल्क रा व बाज कुशी॥

ये पंक्तियाँ सुनते ही क्रूर हत्यारे नादिरशाह के क्रोध का पारा शून्य पर आगया। आँखो के लाल अंगारे गुलाब के फुल हो गए। वास्तव में नादिरशाह था क्रूर कठोरता की मूर्ति! जब वह दिल्ली में कत्ले आम से खून के पाट बहा रहा था तब बादशाह शाह आलम के हाथ पाँव फूल गए थे। वह बचाव के लिए कुछ भी नहीं कर पा रहा था। नादिरशाह की क्रोधाग्नि निरीह नरनारियों को भस्म कर रही थी। उसे शांत करवाने का किसी को साहस नहीं हो रहा था। जो सामने जाता उसे मृत्यु के घाट उतारा जाता था। पर कहा जाता है बादशाह शाहआलम के एक मंत्री ने–जो कवि था– हिम्मत की और उपरोक्त दोहा नादिरशाह को कह सुनाया। आशय था–

आपके प्रेम की तलवार ने अब किसी को जीवित न छोड़ा। अब तो आपके लिए एक ही उपाय है कि आप मुर्दों को फिर जीवित कर दें और फिर से मारना शुरू कर दें।

परिणाम यह हुआ कि नादिरशाह ने तुरंत कत्ले आम बंद करने की आज्ञा दे दी। उस जैसे क्रूर और कठोर आदमी के हृदय तार भी हिल गए। तलवार को वाणी के सामने हारना पड़ा। समाज और अधिक सर्वनाश से बच गया। समाज की रक्षा साहित्य ने की।

साहित्य समाज का रक्षक है। वह अधिकारी बनकर समाज पर शासन करता है तो दास बनकर उसकी आज्ञाएँ भी मानता है। वह समाज का दर्पण भी है और प्रतिबिंब भी। साहित्य और समाज का संबंध अन्योन्याश्रित है। क्योंकि व्यष्टि समष्टि का अविभाज्य अंग है। वह न समष्टि से अलग रह सकता है न उसके सुखदुखों से ही दूर जा सकता है। सुखी समाज में व्यक्ति को सुख मिलता है तो दुखी समाज में दुख। किन्तु सामान्य व्यक्ति की अपेक्षा कवि या लेखक अधिक संवेदनाशील होता है। अतः समाज का सुखदुख वह अधिक तीव्रता से महसूस करता है। अन्य लोगों की अपेक्षा अधिक संवेदनाशील होने के कारण वह अपने दुःखों को समाज के सामने अत्यंत ममस्पर्शी रूप में रखता है। किन्तु इतने पर ही वह चुप नहीं रह जाता, उस परिस्थिति से ऊपर उठने के लिए सुखों के मार्ग की ओर निर्देशन भी करता है। वास्तव में यही सजीव साहित्य है।

किन्तु ऐसा साहित्य देखकर कई कलावादी चिल्लाते हैं कि साहित्य उपदेश का पोथा बन गया। कला का रंग बिगड़ गया। साहित्य एक कला है, और कला कला के लिए होती है जीवन के लिए नहीं।

पर यह बात समझ में नहीं आती कि साहित्य जीवन रहित कैसे हो सकता है। जीवन रहित साहित्य के रंग रूप की कल्पना भी नहीं की जा सकती। साहित्य का निर्माण मनुष्य ही करता है और उसमें अपनी अनुभूतियाँ उड़ेलता है। अनुभूतियों में जीवन न आने का मतलब तो यह हुआ कि काजल की कोठरी में से बेदाग निकल जाना। अनुभूतियाँ जीवन की होती हैं मिट्टी के ढेले की नहीं; और अभिव्यक्ति अनुभूतियों की होती है जादू के पिटारे की नहीं। इसलिए साहित्य जीवन रहित होना असंभव है।

हम यदि थोड़ा पीछे मुड़कर देखें तो हमें यही दिखेगा कि साहित्य और तत्कालीन समाज का अटूट संबंध रहा है। अति–प्राचीन काल में धर्म–प्रेरणा से ही साहित्य को बल मिला। उस काल में जीवन को संतुलित करने के लिए धर्म की आवश्यकता थी। साहित्य द्वारा ही यह प्रेरणा दी गई। बाद में शताब्दियों तक वैदिक, जैन और बौद्ध धर्मों का संघर्ष होता रहा। इससे साहित्य को विकास के अनेक मार्ग मिले। दर्शन-सिद्धांतों की छान बीन हुई। वेदांतों के अनेक भाष्य हुए। मतमतांतरोंका बोलबाला हुआ। इससे संप्रदाय निकले। प्रचार के लिए अनेक कहानियाँ, उपमान, उदाहरण आदि गढ़े गए। धीरे धीरे रूढ़ियाँ और अंधविश्वास भी

घुसे। फिर खंडन-मंडन भी शुरु हुआ। संशोधन भी आता रहा और परिवर्तन भी। इस प्रकार धर्म की प्रेरणा से विपुल साहित्य की सृष्टि हुई।

सिर्फ धार्मिक ही नहीं राजनीतिक परिस्थितियाँ भी साहित्य के रूपनिर्धारण में प्रत्यक्ष या परोक्ष रूप में सहायक होती हैं। राजनीति का संबंध समाज से है अच्छी या बुरी राजनीतिक परिस्थिति लोगों के सुख-दुःख का कारण बनती है और समाज अपने व्यष्टि-समष्टि रूप से साहित्य का प्रेरक होता है। इस प्रकार राजनीति का साहित्य प्रभाव स्पष्ट है।

प्राचीन काल में यदि राजा युद्धप्रिय हो तो साहित्य में वीर पूजा आती थी। यदि राजा विलास प्रिय हो तो शृंगारिक साहित्य की बाढ़ आती थी। हिंदी साहित्य का आदिकाल वीर रस का द्योतक है तो रीतिकाल शृंगार रस का। यह सामयिक राजनीतिक परिस्थितियों के कारण ही है। भक्तिकाल के विशाल और श्रेष्ठ साहित्य का भी मूल राजनीतिक परिस्थितियों में है। भारत में इस्लामी राज्य स्थापित होने पर कवि, विद्वान, पंडित सभी आश्रय हीन होगए। हिन्दुओं के त्यौहार, यात्रा, उत्सव आदि पर भी बंधन आगए। मंदिरों का भी अस्तित्व धोखे में था। इन सारी परिस्थितियों के कारण अपना मालिक, हितकर्ता अब कोई नहीं रहा इस प्रकार का एक निराशावाद फैलने लगा। लेकिन ऐसी अवस्था में हमारे संतों ने सम्राटों के सम्राट, सर्व शक्तिमान ईश्वर की याद दिलाना शुरू किया। हम निराश्रित नहीं हैं, अतः निराश होने का कारण नहीं। ईश्वर का भजन करो। प्रथम निर्गुण निराकार ईश्वर भक्ति की धारा बह निकली। मूर्ति-भंजको के उस जमाने में मूर्ति की अनावश्यकता ही योग्य थी। कबीर जैसे महान संत कहने लगे–

> चार भुजा के भजन में भूलि परै सब संत।
> कबीरा सुमरै तासु को, जाके भुजा अनंत॥

कबीर साहित्य उस समय की सामाजिक अवस्था की ही प्रतिक्रिया का परिणाम था। सूफी संत साहित्य हिंदु-मुसलमानों का विरोध कम करनेका ही प्रयत्न था। धीरे धीरे परिस्थितियाँ बदलीं। विरोधकी उग्रता कम होने लगी। सामान्य दृष्टि को निर्गुण निरा[illegible] परमेश्वर का आकलन असंभव था। साथ साथ इस्ला[illegible] शासन के कारण संस्कृत का अध्ययन, कथा-[illegible] आदि भी बहुत कम होगए थे। ऐसी अवस्था में [illegible] में अज्ञान और धर्मग्रंथों की अनभिज्ञता बढ़ रही [illegible] सूफी मार्ग में रूपकात्मकता को इतना प्राधान्य [illegible] लगा कि वह भी सामान्यों के समझबूझ से परे [illegible] लगा। इन सब बातो के कारण ईश्वर के सरल [illegible] सामान्य एवंच प्रत्यक्ष रूप का चित्रण आवश्यक [illegible] और इसमें से ही सगुण-साकार भक्ति की धारा [illegible]

भारतेन्दु और द्विवेदी युग का राष्ट्रीय प्रेरणा[illegible] साहित्य भी अंग्रेजी दासता के विरुद्ध एक प्रति[illegible] ही है।

इस प्रकार साहित्य और समाज का संबंध [illegible] पीछे मुड़कर देखा। यही संबंध एक और दृष्टिको[illegible] देखा जा सकता है। हम देखते हैं कि विशिष्ट जाति [illegible] साहित्य भी विशिष्ट होता है। इंगलैंड और फ्रांस [illegible] साहित्य में जीवन गत वैभव, विनोद और मनोरं[illegible] के प्रति आग्रह दिखेगा तो रूस के साहित्य में [illegible] कल्याण अतः पर्यायरूप से विश्व कल्याण की [illegible] संवेदना मिलेगी, उसमें जीवन के चिरंतन सत्यों [illegible] धारा मिलेगी।

समाज और साहित्य का घनिष्ट संबंध होने [illegible] कारण जैसे समाज बदलता है वैसे साहित्य भी बद[illegible] जाता है। इसका एक ही उदाहरण काफी है। [illegible] के संबंध में तुलसीदासजी ने कहा है।

महावृष्टि चली फूटी कियारी। जिमि स्वतंत्र [illegible] बिगरै नारी। यह है सोलहवी शताब्दी की बात। [illegible] आज नारी स्वतंत्रता का युग है 'प्रसाद' कामा[illegible] के लज्जा सर्ग में कहते हैं–नारी ! तुम– [illegible] पीयूष– स्रोत सी बहा करो, जीवन के सुन्दर समतल [illegible]

कवि ने स्त्री को देश – काल के अनुसार [illegible] के समतल में उन्मुक्त प्रवाहित होने की अनुमति दे [illegible]

अतः यह स्पष्ट है कि रचनाकार देश व काल [illegible] परिस्थितियों की गतिविधियों से बँधा हुआ होता [illegible] फिर भी यह न समझ लेना चाहिए कि वह उनका [illegible] होता है। ऊपर कहा जा चुका है कि वे अन्यों[illegible]

हैं। महान् लेखक समाज को भी प्रभावित करते हैं। तुलसी का प्रभाव समाज पर इतना पड़ा कि आज भी घर घर में तुलसी – रामायण का पठन होता है। समग्र कृष्ण साहित्य पर सूरदासजी का प्रभाव पर्याप्त रूप से पड़ा हुआ दिखाई देगा। रचनाकार हमारे ही अव्यक्त भावों को व्यक्त करके हमको प्रभावित करते हैं। रचनाकारद्वारा बल प्राप्त हमारे ही विचार हमारा नेतृत्व करने लगते हैं। प्रेमचन्दजी के कारण ही किसान–मजदूरों के प्रति हमारी सहानुभूति पैदा हुई। फ्रान्स की राज्यक्रांति रूसो और वाल्टेयर के विचारों का क्रियात्मक रूप है। मिल्टन और शा ने केवल इंगलैंड की ही नहीं समस्त यूरोप की विचार धारा को प्रभावित किया है। टाल्सटाय और महात्मा गांधी ने समस्त दुनिया का ध्यान अपनी ओर खींच लिया है। धर्म में अश्रद्धा, शिष्टाचार, सौन्दर्य और कला संबंधी दृष्टिकोण में परिवर्तन, रहन सहन में तड़क भड़क आदि बातें जो आज भारत में नजर आ रही हैं अधिकाश रूप से विदेशी साहित्य के कारण ही हैं।

साहित्य व्यक्तिगत जीवन को प्रभावित करता है, जातीय – जीवन का संगठन अेवंच वर्धन भी करता है। संस्कृति को उबारता है। अतः साहित्य केवल समाज का प्रतिबिंब ही नहीं वरन् उसका नियामक और उन्नायक भी है। समाज रचनाकार को बनाता है और रचनाकार समाज को।

अफसाना....

तेरी देखली मैंने दुनिया, ओ मालिक
यहाँ दिल लगाने से क्या फायदा है।
बिछड़ जाएँ दुनियामें दिलये हजारों
तेरी दुनिया का क्या यही कायदा है ?

यही दास्ताँ है, ये प्रेमी दिलोंकी
मोहोब्बतमें जलना, गम भूल जाना।
शिकायत यही है कि सुनता न कोई
ये दो दिलों का हमारा तड़पना।

सुनो दुनिया वालों न दिलको लगाओ
यहाँ छोड़ जाओ बस अपना फसाना।
कभी जीत होती है मरनेमें जिनकी
उन्हें चुपके चुपके कभी याद करना।

मेरी तुमसे आखिर यही इल्तजा है
मोहब्बतकी राहोंमें न मिलके बिछडना।
न रहो दूर नजरों से मेरी ओ कातिल
बने लाख दुश्मन हमारा जमाना।

कु. दीपा गडकरी
बी. ए. (चतुर्थ वर्ष)

भूमिदान....

—काज़ी जलीस अहमद
बी. एस्सी., प्रथम वर्ष

आज गांव में बड़ी धूमधाम थी। क्योंकि आज गांव मे आचार्य विनोबाजी आनेवाले थे। गांव के लोग बहुत खुश थे क्योंकि गांव के इतिहास में भावेजी वह पहले नेता थे जो इस गांव में पधारनेवाले थे। गांव बिलकुल दुल्हन की तरह सजाया गया था। गांव के ग़रीब किसान तो बहुत ही प्रसन्न नजर आ रहे थे क्योंकि वे जानते थे कि आचार्य गांव गांव भूमिदान के प्रस्ताव को लेकर घूम रहे हैं और गरीब किसानों को जमीने दान दिलवा रहे हैं। बहुत मुम्किन है कि वे उन्हें भी कुछ जमीन दिल्वा दें।

जिस रास्तेसे भावेजी आनेवाले थे उस रास्ते के दोनों ओर लाल झंडियाँ और फरेरे लगाये गये थे। भावेजी की रहने की व्यवस्था गांव के सबसे मालदार साहूकार ठाकूर नारायणदास ने अपनी शानदार कोठी में की थी। ठाकुर बहुत ज़ालीम और कंजूस आदमी था। वह ग़रीब किसानोंपर ज्यादा सूद लगाकर उन बेचारों की बड़ी बड़ी ज़मीने हड़प कर लेता था।

कोठी के सामने ही एक बहुत बड़ी जमीन जो उपजाऊ न होने के कारण योंही पड़ी हुई थी उसी पर एक बड़ा पिंडाल बनाया गया था जिसमें भावेजी अपना भाषण देने वाले थे।

भावेजी के स्वागत के लिये गांव के छोटे से स्टेशन पर मानो पूरा गांव उमड़ पड़ा था। गांव के बूढ़े, जवान, औरतें, बच्चे सभी वहाँ पर उपस्थित हुये थे। और बड़ी बेचैनी से गाडी की राह तक रहे थे। रामू भी अपनी बूढ़ी और लंगड़ी माँ को अपने कंधे पर बिठाए हुए अपनी जवान बेटी के साथ प्लॅटफार्मपर खड़ा था। वह बहुत ही खुश दिखाई पड़ता था। रामू गांव का सबसे गरीब किसान था और उसके पास केवल दो बीघे जमीन थी जिस पर वह कड़ी मेहनत करके कुनबे का पेट पालता था। अंत में बड़ी प्रतीक्षा के बाद गाड़ी प्लेटफार्मपर आकर रुकी। पहला ही डिब्बा फूलों से सजाया गया था और उसपर बड़े बड़े शब्दों में "भारत माता की जय" लिखा हुवा था। जब भावेजी डिब्बेसे बाहर आए तो लोगों ने "भारत माता की जय" और दूसरे कौमी नारों से आसमान सरपर उठा लिया और उन्हें कोठीतक ले गये।

जब वे पिंडाल में भाषण के लिए खड़े हुवे तो लोगो ने फिर नारे लागाये। भावेजी ने अपने भाषण में पहले तो भारत की समस्या बताई फिर अपने उद्देश्य की ओर लौटे। उन्होंने कहा कि "यह महान भारत इन किसानों का है। किसान ही हमारे सच्चे सेवक हैं। इस लिये हमारा यह कर्तव्य है कि हमें भी उनकी सेवा करनी चाहिए ओर उनको भूखों नहीं मरने देना चाहिए। उनकी सेवा हम रुपये, मकान और ज़मीनें दान देकर कर सकते हैं।" उनके भाषण में इतना जोश और उत्साह था कि लोगों का मन अपने गरीब किसान भाइयों कि सहानुभूति से भर गया और वहींपर कुछ लोगोंने ज़मींन दान कर दी। ठाकुर ने भी अपना बड़प्पन दिखाने के लिये बड़े सोच विचार के बाद अपनी वह जमीन जो उपजाऊ न थी और जिसपर बैठ लोग भाषण सुन रहे थे गरीब रामू को दान कर दी।

रामू के लिए यही बहुत काफी थी। उसकी प्रसन्नता का कोई ठिकाना नहीं रहा। घर आकर अपनी बूढ़ी माँ को गोद में लेकर नाचना शुरू कर दिया। उसने उस ज़मीन को उपजाऊ बनाने के लिये अपना खून और पसीना एक कर दिया। इस बड़े काम में उसकी बेटी सीता ने भी बड़ा हाथ बटाया। उन दोनों ने मिलकर ज़मीन को अपने हाथों से ही खोद डाला और उसमे गेहूं बो दिया।

वर्ष के आखिर मे जब गेंहू की फसल पककर तैयार हुई तो वह खुशी से दीवाना हो गया। वह गेहूँ की बालियों

को पवन में झूमत देखकर खुद खुशी से झूम जाता था। उसको उन गेहूँ की बालियों में अपना खून और अपना सुनहरा भविष्य दिखाई दे रहा था।

और आज वह फसल काटने आया था। अपनी वर्षभर की कमाई प्राप्त करने। उसने पूजा के बाद दराती उठाई और एक बार फिर प्यार भरी नजरों से लहराती और नाचती हुई गेंहूँ की बालियों को देखा और बस वह उन्हें काटने वाला था कि यकायक वह लाठियों से घिर गया। सीता भयभीत हो गई। रामू ने देखा कि ठाकुर के आदमी उसे घेरे हुए हैं और पीपल के तले ठाकुर खड़ा है। उस मुँह पर एक विषैली मुस्कराहट थी। फिर एकदम उसने गुर्राकर कहा "मारो इस कमीने को और काटो इसकी फसल।" और ठाकुर के आदमी बिलकुल भूखे कुत्तों की तरह गेहूँ की बालियों पर टूट पड़े। रामू तो बिलकुल ऐसा खड़ा था कि मानो किसी ने एक पत्थर की मूर्ति लाकर खड़ी करदी हो। वह खाली खाली नज़रों से अपने खून और पसीने का अंजाम देख रहा था। और जब ठाकुर अपनी आखरी गाड़ी भी गेहूँ से भर कर ले गया तो उसके मुँह पर एक कड़वी मुस्कराहट की झलक थी। फिर उसने एक जोरदार कहकहा लगाया। एक ऐसा कहकहा जिसमें क्या नहीं था? भूख, गरीबी, बेबसी, विवशता सब कुछ था उसमें। दूर पगडंडियों पर ठाकुर की गाडियों की एक बडी कतार दिखाई दे रही थी। रामूने एक घृणामय दृष्टि उस ओर डाली। फिर एकदम उसने अपनी आँखें मूँदली। उसे ऐसा लग रहा था जैसे सारी धरती घूम रही है।

लेका, आज अल्जिब्र्याचा पेपर नाही,
जॉमेट्रीचा पेपर आहे!

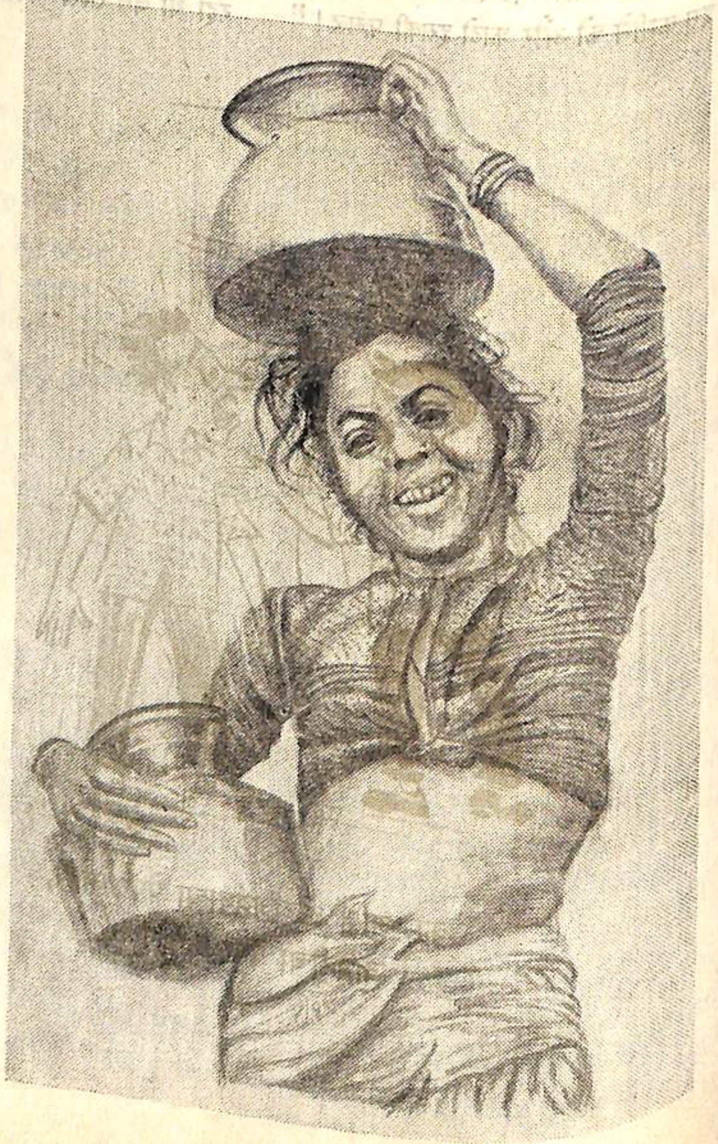

चित्रकार—

कुमावत जी. एन्.

बी.ए. द्वितीय वर्ष

ENGLISH SECTION

Leave this chanting and singing and telling of beads; Whom dost thou worship in this lonely dark corner of a temple with doors all shut? Open thine eyes and see thy God is not before thee;

He is there where the tiller is tilling the hard ground and where the path--maker is breaking stones. He is with them in sun and in shower, and his garment is covered with dust. Put off thy holy mantle and even like him come down on the dusty--soil.

—RABINDRANATH TAGORE

AIMS OF UNIVERSITY EDUCATION

Democracy depends for its very life on a high standard of general, vocational and professional education. Dissemination of learning, incessant search for new knowledge, unceasing effort to plumb the meaning of life, provision for professional education to satisfy the occupational needs of our society are the vital tasks of higher education.

There must be a sufficient unity of purpose in all this diversity to produce a community of values and ideas among educated men. Our policies and programmes must be brought into the line with the social purposes which we profess to serve. We may use various institutional forms as time and circumstances may require but we must be steadfastly loyal to the abiding elements of respect for human personality, freedom of belief and expression for all citizens, a deep obligation to promote human well-being, faith in reason and humanity.

The greatness of a country does not depend on the extent of its territory, the length of its communications or the amounts of its wealth, not even on widespread education or equitable distribution of weatlh, important as all these things are. If we wish to bring about a savage upheaval in our society, a Raksasa Raj, all that we need to do is to give vocational and technical education and starve the spirit. We will have a number of scientists without conscience, technicians without taste who find a void within themselves, a moral vacuum and a desperate need to substitute something for their lost endeavour and purpose. Society will then get what it deserves. If we claim to be civilised, we must develop thought for the poor and the suffering, chivalrous regard and respect for woman, faith in human brotherhood regardless of race or colour, nation or religion, love of peace and freedom, abhorrence of cruelty and ceaseless devotion to the claims of justice.

we cannot preserve real freedom unless we preserve the values of democracy, justice and liberty, equality and fraternity. It is the ideal towards which we should work though we may be modest in planning our hopes as to the results which in the near future are likely to be achieved. " Utopias are sweet dreams " wrote Kant " but to strive relentlessly towards them is the duty of the citizen and of the statesman as well. " Universities must stand for these ideal causes which can never be lost so long as men seek wisdom and follow righteousness.

(From ' The University Education comittee Report ').

— —

Life & Art of Vincent Van Gogh

By- S. S. Wani
F. Y. B. Sc.

A new era in the history of the Modern Art began with the death of Vincent Van Gogh. Yes ! with his death, for as long as he lived his painting were never appreciated and were even laughed at. To-day his pictures are prized as the work of an incomparable artist. It is needless to mention that Van Gogh is known as one of the pioneers of the Modern Art, a protagonist of ' Impressionism. '

Born in 1853, in the flat misty north at Zundert in Holland, where his father was a clergyman, this ugly, ungaily, red-headed Dutchman narrowly missed a life of religious fanaticism. He began his life as an evengelist in the Borinage-coal-mining region in the south of Belgium near Mons. At the outset Van Gogh was told, " What is wanted in the evengelical work is the talent to give popular and attractive lectures to the people. But actually in the Barinage itself due to the miserable plight of the workers everytime he found a keen struggle for existance. Famines, colds, accidents being ample, he had at last to leave his Bible at home and never found time to open it. The word of God had become a luxury that the miners could not afford. In the eyes of the Belgium committee of Evengelisation his conduct was disgusting and disgraceful. He was proved to be a madman, the worst enemy of Christianity because he had done a wrong of devoting himself to help and minimise their troubles by practical help instead of giving popular and attractive lectures to typhus-stricken miners. At this stage he lost his job, suffered from illness and thus collapsed and starved. Naturally he was diverted from the religion and turned towards books and drawing, which were his instinctive faculties that were developed due to his devoted brother theodore's encouragement.

Thus Van Gogh passed his youth in frustrated oscillations between the two family interests of religion and art. He worked in the art-business at Hague, Paris and London. He was a schoolmaster in England and a book-seller at Dardreht. He was a fanatic about almost anything that took his fancy-women, first of all. And this of course was well-nigh fatal, for no woman could love this monstrous green-eyed peasant with his talk and strange manners. Poverty, debauchery utter degradation-he came to know these all with a terrible intimacy. People called him a madman and fled from him, never perceiving his agonised loneliness. He searched fanatically for a wife, but only prostitutes would have him.

Due to the encouragement of his brother Theo, without whom he would have starved, only very gradually did the vivacity of Amsterdam and Paris awaken in him a desire for colours. His immensely popular works are prized by students, critics and the public alike for the quick serenity, its almost perfect symmetry and balance and his typically cunning use of dots and dashes of colour to secure a brilliant colour composition. Van Gogh was delighted in painting countryside. He experienced almost childlike pleasure in

painting fields and meadows, cottages and haymows, peasants and cattle and inevitable cypresses of Arles. He haunted the gallaries and museums, studying Rambrandt, Pillet and the other impressionists. He left his earlier dark technique and strove to master the use of bright reds, blues, and yellows especially yellows. From his friend Paul Gauguin he picked up the technique of Pissarro which stuck him throughout his short life.

Inter-persing Pissarro's wavy—line treatment of trees and hedgerows with his own dot-dash & streak painting Van Gogh envolved the beginning of a style which was to become very much of his own.

After leaving Paris, he settled in Amles in 1888. He favoured the idea of a House of Friends, under the belief that a painting should be made as a group effort. He retired to Arles to find the only real contentment he was ever to know. For the first time among the Arlesienne peasants and villagers Vindcent Van Gogh found companionship and a kind of acceptance from his fellowmen. He was already painting like one possessed, using as his models almost anything and anyone; orchards, fields, gardens, meadows, the village-postman etc. He was supremely happy. But the visit of Ganguin who was to collaborate in the project, was not a success. Ganguin arrived from Paris, bitter by lack of success, intolerant and prejudiced and downright mean. Ganguin jeered at his old freind, mocked his canvasses and taunted Van Gogh about his love-life or lack of it. He enticed the red-headed Dutchman to a local brothel where he had paid the woman to insult and embarass the peasantlike Van Gogh. Vincent Van Gogh being too sensitive lost his mental balance and an attack of insanity drove him to the hospital, later on to the asylum at St. Ramy and finally to Auvers, where he continued his painting vigorously. There he was particularly fascinated by yellow cornfields in the bright sunlight. "Jaune!" he would cry to his tolerant keeper, "Jaune magnifique!" The magnifiscent yellow occupied him to the exclusion of everything else. "Oh! the beautiful sun of midsummer" he wrote to his brother Theo, "It beats upon my head and I do not doubt that it makes one a little queer," It was this sun which dominated his last work in which foliage writhes like flame red, blues and yellows consume the canvas and the vigorous brush-strokes themselves curve and whirl and explode with the dynamics of heat. In justification of this it is better to quote Cezanne his contemporary. "To be honest, they are the paintings of a mad man." Becoming more and more queer due to the atmosphere and environment he was driven to a loss of sense and ultimately to suicide.

After his death, gradually people began to understand and the appreciate his work. His art is a rich heritage left to a world that become steadily more appreciative of his erratic genius. In 192[illegible] his work was exhibited all over abroad and was much appreciated.

Vincent Van Gogh represented the primitivism of direct emotional expression. Colours and forms with him do not merely describe thing objectively, they convey intense personal feeling in their brilliance and vigour. He had his own philosophy of life.

Van Gogh brought to the world a kind of religious approach to painting, a fidelity that is no where more apparent than in his own celebrated creations. He was after art throughout his life and found life in his art.

THE OBSCURITY IN POETRY

By- V. B. Paraddi, M. A.

" He who would reproach the Poet for obscurity should look into his own mind to see whether it is quite clear there. In the dusk even the plainest things appear indistinct. "

—GOETHE

Obscurity in poetry is a much debated subject, about which, there has been a great deal of controversy among critics. It has been attacked, defended and discussed by several critics and poets from the time of Quintillion to Herbert Read. The critics who have accepted the view held by Quintillion that the obscurity of a poet is generally in proportion to his incapacity to express satisfactorily in a most clear and intelligible manner, arrive at a conclusion that the obscurity in poetry must be a proof of darkness in the mind of the poet. These critics regard it as a failure of the poet to attain clarity of expression. On the other hand critics like Goethe, T. S. Eliot, and Herbert Read consider obscurity as one of the essential characteristics of great poetry. The critics like Edmund Burke and Sir Joshua Reynolds have discribed it as one of the characteristics of sublimity in poetry.

So, first of all, let us consider what obscurity in poetry is. Wandering in the strange realm of poetry we often feel like a traveller in moonlight passing from shade to light and again from light to shade. Even in the shade we are not oblivious of the pervading moonlight. Similarly, obscurity in poetry is a certain positive quality or a condition of not being clearly known or comprehended. It also means the lack of perspicuity in language, uncertainty of meaning and unintelligibility of harmony. So, obscure poetry is one which cannot be clearly understood or compreheneded easily without penetrating into its mist. It can be likened to a 'Vailed maiden held us in suspense', 'a vision, luminous and revealing which manifests in an unintelligible manner and often puzzles and leads us to the verge of the misty vale of misunderstanding.

There is another characteristic of poetry, 'ambiguity', which appears to be analogous to obscurity. Ambiguity means 'the capacity of being understood in two or or more ways', 'dubious or double signification'. So, it appears to us that there is no need of qualitative distinction between obscurity and ambiguity, because these two terms seem not two distinct or widely different qualities diametrically opposed to each other. But Empson, the modern psychological critic, in his celebrated thesis, 'The Seven Types of Ambiguity' has defined ambiguity as 'any consequence of language which adds some nuance to the direct statement of prose'. Further, he explains it in the 'Introduction', that we call a thing ambiguous when we recognise that there could be a puzzle as to what the author meant to the alternative views might be taken without sheer misunderstanding. This explanation seems to be acceptable. The poetic language itself is ambiguous. In the lines, for example:

" O My Love's like a red, red rose
That's newly sprung in June."

— Robert Burns

or in Hamlet's speech

Not so, my lord, I am too much in the 'son', the thought is clear but it is expressed in an ambiguous manner which invites dubious or double signification. The language and the manner in which the thought is expressed "adds some nuance to the immediate apprehension.

Here, the meaning is ambiguous, not obscure. But in the lines :

"Bound to my heart as
Ixion to the wheel,
Nailed to my heart as the
Thief upon the Cross,
I hang between our Christ and
the gap where the
world was lost"

— Edith Sitwell.

the thought is more obscure than ambiguous. It is not an easy task to probe into the deepest spiritual thoughts. A reader who does not know the story of Ixion, and the thief upon the cross, cannot understand the meaning of these lines. The intended meaning appears to be obscure to the reader. Therefore, there seems to be a difference between obscurity and ambiguity. Herbert Read is also of the opinion that obscurity should be distinguished from ambiguity. According to him ambiguity is essentially 'grammatical', and obscurity 'imaginative'

Here, returning to our subject, we may ask why should there be obscurity in poetry ? To what extent does it serve to embelish poetry ?

Poetry becomes obscure for several reasons. Obscurity enters the domain of poetry mainly, in two ways : through the conception of the poet and through the texture of the language.

A great poet is both a seer and a inspired singer of 'unheard melodies' Sometimes his imagination traverses through the strange regions of poesy climbing the mystic heights and glides beyond the intelligibility of the reader. His is an uncommon eye that beholds the unseen. The frequent meandering of his imagination in mysticism startles the reader. Sometimes he says something which is beyond the grasp of his readers. So, whenever he utters his deepest and unseizable mystic thoughts with a deep spiritual insight, his thought becomes obscure. For examp,e in the lines :

"A Robin Red-breast in a Cage
Puts all Heaven in a Rage." — Blake

or in the lines :

"Held Infinity in the palm of your hand
And Eternity in an hour." — Blake

We find how the poet has tried to express the inexpressible deepest spritual experience. One must have a strong insight in mysticism in order to understand the intended meaning. In such cases the thought remains in obscurity until we grasp its hidden meaning. We find a similar case with other greatest poets of the world, like Dante, Shakespeare, Donne, Browning and Shelly. The Divine Comedy of Dante is a stupendous and most obscure philosophical poem because of its complicated machinery and theological disquisition. Take for example Shakespeare's Hamlet, Goethe's Faust, are these works intelligible to the readers ? Obscurity is one of the characteristics of sublimity in poetry. Obscurity is 'clear and vivid but not distinct' says Leibniz.

Poetry has its meaning; the meaning has its textute. Poetry on the other hand,

becomes obscure when the poet clothes the deepest and unseizable flights of thought with a richness of imagery. He embroiders his thoughts with diverse coloured words, images and symbols We find such a kind of obscurity in the poetry of Browning, Hopkins, Yeats and T. S. Eliot. Browning, who advises the artists to 'paint the soul, never mind the legs and arms' often loses the sight of form. He is careful of thought and careless of expression says Hugh Walkar. For instance :

Hobbs hints blue-streight he
turtle eats.
Nobs prints blue-claret crowns
his cup.
Nokes outdares Strokes in
azure feats
Both gorge. Who fished the
murex up ?
Wht porridge had John Keats ?
(Quoted by G. K. Chesterton.)

To a person who is unacquainted with the style of Browning, these lines seem obtruse. Hopkin's poetry is obscure because of his unusual handling of language and extraordinary use of ellipses (e. g. 'Pied Beauty'). The poetry of Yeats is obscure because he employs the private system of symbolism to express his spiritual experiences (e. g. 'A vision'). The Imagists like Richard Aldington, Ezra Pound and H. D:, wishing to 'load every rift with ore', to make 'every phrase a concrete image', wrote poetry which is beyond the grasp of the common reader owing to its excessive 'intellectual hardness'.

The modarn poetry has been condemned by the critics for its obscurity and complexity. Modern poctry is complex because it is the product of the complex world. It is instinct with the modern spirit. "We can only say," says T. S. Eloti, "that it appears likely that poets in our civilization as it exists at present, must be difficult. Our civilization comprehends great variety and complexity, and this variety and complexity, playing upon refined sensibility, must produce various and complex results. The poet must become more and more comprehensive, more allusive, more endirect, in order to force, to dislocate if necessary, language into meaning". Here. T. S. Eliot seems to defend the obscurity and complexity of modern poetry. If we study the Waste Land, Ash Wednesday and Four Quartets between the lines we find this effort of dislocating the language into meaning. Observe the use of musical technique, the complicated allusions overtones, the use of new rhythm, assonances and dissonances, and the pervading irony. Every word is instinct with his feeling and thought. Criticising Eliot's The Waste Land, Late John Middleton Murry says that 'the reader is compelled in the mere effort to understand to adopt an attitude of intellectual suspicion which makes impossible the communication of feeling. The work offends against the most elementary canon of good writing : that the immediate effect should be unambiguous.'

Applying Murry's canon to all great poetry, if we condemn it as obscure, where one should find the poetry which is not obscure, and the effect and expression of which is unambiguous ? We condemn modern poetry on the ground that it is obscure, forgetting the fact that the nature of poetic language itself invites obscurity.' It is not a proof of poet's failure, but the glory of the great poetry.

—*—

THE WORLD WE WANT

By- R. B. Kulkarni
B. A. 2nd Year

It is not very difficult to describe the world we want. By just a stretch of imagination one can draw a picture of the world that will gratify his interest. But generally speaking the world we want is one, in which, we shall have perfect mutual cooperation and peaceful co-existence. From a layman in the street to Pandit Nehru, all of us want peace not only in India. but in the whole world.

The world today is evry different from what it was even half a century ago. The long strides of science in its numerous branches, have transformed the face of the world beyond all recognition. The forces of nature have been mastered to an extent never dreamt of before. But at the same time when unthinkable engines of destsuction and war have been invented and man's material advance has been almost infinite, his inability to control the evry creations of his intelligence has been m re and more patently demonstrated.

We confidently admit the progress of science. But at the same, it is also essential that, blind belief and superstition, religious orthodoxy, racial distrimination, inequality of sexes, obedience to authority, despotic froms of government, feudal structure of society – all these ought to have disappeared to such on extent that no nation can shape its destiny in isolation to-day.

Liberal internationalism is the prime need of the hour. It is pleasing to observe a noticeable change in man's outlook and thought. The world is sick of wars of setteling its differences at the point of bayonet: it is painfully drilling itself into the habits of composing its differences at a round table.

The U. N. O. is a great experiment for maintaining world peace and security. Its task is delicate, its machinery is not perfect, yet it enjoys the earnest support of the majority of the peoples of the world.

True peace cannot be established by governmental bodies or organisations, for peace is not the absence of war, but the adoption by the individual of goodwill towards others. Pacifists of the world should combine and carry on ceaseless propoganda, hold frequent meetings like the one held at Sewagram, in the last week of Dec. 1949, in which Dr. Rajendra Prasad said that " peace is possible only if man turns, hatred into love, fear into confidence, right into duty, and exploitation into service. " And the bring about such a change of heart the world needs a prince of peace like Gandhiji or Christ ! We can never forget their teachings, a light of truth, which will show us our real path for ever.

we have now unhesitatingly accepted that our Society will be re—cast on Socialistic pattern. The real world does care for equality between rich countries and poor countries, cities and villages. It is the special duty of rich countries to help weaker ones. Again villages also are not as uncultured as some seem to imagine. They have a subtle perception of rhythm, of colour, of dynamic form. In all that we do and say, we must not forget the humnn being.

The aim of Government of India is the promotion of the welfare of the people. The objective is a universal truth. We want to have a welfare-world. From this point of view, our Home Minister, Shri Govind Ballav Pant well summarizes the fact that—

" All men are equal, all nations are equal. This world is just like a large home. We the people are the family members living in this home. But it is true that housing is not merely a satiifaction of a material need for shelter; it has a special purpose also. Out of the need for shelter we develop health and home." But its inner significancee is best explained by Dr. S. Radhakrishnan. He says, " Housing is not merely the business of providing people with material accommodation. It is not simply a house but it is a home, centre of family life. "

No doubt, religious power also has added to the wlefare of the mankind. We know that सन्तो भूमिं तपसा धारयन्ति that is, the saints meditate to hold the earth. But this is a new age of democracy. It is because we cannot make all the people prophets, that we have to depend on legislation to bring about changes in our social order.

Today tbe world is rapidly changing. Many new things and inventions are introduced eneryday. We, with a mind full of new hopes and desires, are consciously marching towards the horizon of the new world that would be based on the law of love. The world we want is the world, which will produce many " Ten Sings " to catch the peak of Himalaya, many poets like Ravindranath and Wordsworth, dramatists like Shakespeare and Bhasa, philosophers like Russel and Radhakrishnan. scientists like Newton and Raman, cricketeers like Naidu and Bradman and the politicians like Jawaharlal Nehru and Nasser,....!

Change is welcome, if it changes the world nearer to the heart's desire. The old foundations are cracking and crumbling. We have to build anew, but must build on solid foundations. Everyone who lives in this world should remember that—

" The old order changeth
Yeilding place to new ! ¡ "

A LETTER TO A HINDU

" Love is the only way to rescue humanity from all ills, and in it you too have the only method of saving your people from enslavement. In very ancient times love was proclaimed with special strength and clearness among your people to be the religious basis of human life. Love, and forcible resistance to evil-doers, involve such a mutual contradiction as to destroy utterly the whole sense and meaning of the conception of love."

By— TOLSTOY

How to Check Our Population ?

By– R. S. Borashe, Sr. B. A.

India has been blessed by Nature with a huge area, with a hospitable and varied climate, with a fertile soil and plenty of water. There are rich deposits of valuable minerals below the ground and thick forests above it. It has a tremendous population consisting of a seventh of the human race, which is not inferior to any other people in intelligence and other qualities. It has a great civilization and an ancient culture behind it.

But India presents a paradox,– 'Poverty in the land of Plenty.' Population is a great puzzle. It is a fact that our India is over-populated. Is there a way out ? Yes. A National Population Policy could be formulated from several points of view.

1. Planned Parenthood – It is popularly known as family planning, meaning thereby, coscious family limitation of children. It means having babies by choice and not by chance. Propaganda in favour of family limitation is essential, as it calls for individual intiative and social awareness. Government help through its clinics regarding sterilzation and contraception is urgently needed. Postponement of marriage, voluntary restraint and deliberate separation for married couples will lower the birth rate.

2. Qualitative controls – We need not only propaganda for birth control on a national scale i. e. quantitetive controls but also a eugenic planning of population. i. e. qualitative controls. Unwanted children are more of a curse than blessing. Today, the woman has the need of a blessing which says 'Be the mother of a proper child' (इष्ट पुत्र...) in the place of 'Be the mother of eight children' (अष्ट पुत्र सौ. भव) People suffering from mental and physical diseases should be prevented from multiplying themselves and as far as possible reproductive selection should be taken in hand.

3. Taxation – Tax should be levied on marriages. A bit higher tax should be levied from parents having more than three children. But on the other side great rewards would be given to the bachelors who had remained unmarried for ever. The supreme object of the taxation and rewards is that it will reduce the birth rate as intensively as possible.

4. Economic Development – To cure the disease of overpopulation economic development must be acceletated. Industry, trade, and transport must be developed. The essential problem of economic development is how there can be a greater increase in real national income than the populatoin so that per capital real income rises. Overplanned and large scale and rapid industrialisation and the development of the cottage industries ean keep pace with growing population.

5. Agriculture – Distribute the land over again into big enough farms and encourage those cultivating land in use to co-operate withl the neighbours in collective fatming. Set up big collective farms on 100 acres of land which is today lying waste. Build more canals, so that, all our land is irrigated. Teach our peasants to use improved varieties of seeds and modern implements. Education and emigration are also essential to check cur population.

'Nice sort of castles to build in the air'! But— Co-operate with eoch other ! Cultivate more land ! Turn moe iron ore into steel ? Electrify the country ! Make all the machines that are needed ! Retraint thyself ! And then our India will be a paradise of plenty !

This army of several measures will kill the devil of overpopulation and will bring about a much desired balance between population and the means of subsistance.

–✻–

Visit ! Visit !! Visit !!!

DIAMOND - WATCH - COMPANY

for

All kinds of Watch repairing all kinds of New Watches available with us. Our Specility

Realible Charges and Regular Service

Diamond Watch Co.

Mahatama Gandhi Road, JALGAON.

Clean and Quality

For

Daily Requirements

Please visit !

★

Anil Provision & General Stores

Maheji Bazar, JALGAON.

Fronts and Storms.

Prof.– Mahajan P. T.

It is a matter of common experience that the flow of water takes place from higher psessure to the lower pressure. Similarly it is the pressure difference that causes wind. We know that the earth has got its own atmosphere through which the rays of the Sun travel before reaching the surface of the Earth. The Earth's atmosphere can be looked upon as consisting of three different regions:– Troposphere, Stratosphere, and Ionosphere.

Troposphere is the lowermost region of the atmosphere extending about seven miles above the surface of the Earth. In this region the temperature goes on decreasing with the increase of altitude and hence all restlessness of the atmosphere is in this region. Stratosphere is the rigion which extends about fifty miles above the troposphere. In this region, since the temperature remains constant, there is no wind. Ionosphere is the region abov the stratosphere and extends several hundred miles. The temperature in this region is very high about 1380° F. It is the region from which radio-waves are reflected. The phenomenon of aurora borealis is observed in this region.

The unequal heating of the Earth takes place due to number of factors, type of the soil, its thermal conductivity and its thermal capacity and the heating effect of the Sun. The heating effect of the Sun is maximum when the Sun is highest in heavens. Since the rays fall normally in the region of Equator, the air from this region will have natural tendency to ascend. As it goes on ascending more and more, it becomes cooler and cooler. The gap formed due to the ascent of the air at the Equator is filled up by the air coming from the poles. Thus we get horizontal movement of air over the surface of the Earth from poles to equator and this is what we call as winds. The air which has risen up from the equator and become cooler flows directly towards poles from the Equator. From the above discussion it follows that in the northern hemisphere the wind will blow from North to South but in the Southern hemisphere it will be from South to North. But the rotation of the Earth changes the direction in the Northern hemisphere to North–east, and in the Southern hemisphere to South–east. These winds are called prevailing winds. The prevailing winds in the regions between 10° N and 25° N, 10° S and 25° S are called trade winds, since they were favourable to navigators in old days. Particularly they avoided the region between 10° N and 10° S, since there is little or no wind in this region. This is the very reason why the region is called 'doldrums'. From 25° N to 60° N and also from 25° S to 60° S the Stormy Westerlies blow. Usually in these temperate zones Cyclonic weather prevails. Just as the rotation of the Earth causes change in the direction of the wind, similarly the season of the year and irregular distribution of land and water also influence the direction of wind. The best example of this is the Monsoons, which are prevailing winds. In Summer they come from the South–west and hence from the Indian Ocean bringing with them airmasses full of moisture. These increases the humidity of the atmosphere and its hotness. But in Winter

the prevailing winds come from North-east and hence do not carry with them moisture. These winds are too cold since they come from the Himalayas. Now one can guess why we receive rains heavily only from Summer Monsoons.

The flow of warm air from the equator and its return as cold air from the polar regions is complicated by air masses. Large masses of air about 500 to 5000 miles in diameter and thousands of feet in depth move Southwards from the arctic or Northward from the the neighbourhood of Equator. The formation of such masses is due to high pressure cells in the polar region and near the equator. High pressure cells are relatively free from winds for the air remains sragnant there for a long time with the result the air mass acquires temperature and humidity of the surface over which it exists. In this way air masses acquire weather personlity. The air mass that forms over Northern Russia will be cool and dry as it is near North pole and over land. Hence cold air mass generally comes from the polar regions. Air masses originating over tropical seas will be warm and moist and hence may result in heavy rains. Different air masses do not mix but remain separate bodies of air. The boundary between two different air masses is called a front. The precipitation and storms are always along the fronts. If the warm air mass pushes back the cold air, the moving boundary between the air masses is called the 'warm front'. If the cold air mass pushes back the warm air mass, the boundary is called 'cold front'. If two adjacent air masses are nearly stationary, the boundary is called 'stationary fornt.'

When the cold front overtakes the warm front and lifts it off the ground, it is called 'occludee front'.

The humid air which originally comes from the seas arrives at the coast and is then driven by winds towards high mountains As the horizontal movement of the moist air is obstructed, it moves up along the slope of the mountains. In course of its ascent it goes on becoming cooler and cooler. This comparatively cool moist air suddenly expands and hence considerable cooling is caused. This results in supersaturated water vapour which then condenses on dust particles or ions. Such clouds are called 'cumulus clouds.' When currents of air at different temperatures meet, the layers in contact become regions of condensation. Clouds thus formed are called 'Stratus clouds'. At great heights where the remperature is veay low the vapour condenses into minute icy crystals. Such clouds are known as 'Cirrus clouds'. The dark rain clouds in the form of heaps are called 'nimbus clouds'. If the lower layers of the upper atmosphere are saturated, the cumulus clouds go on growing and big dark heap like clouds called the cumulonimbus clouds are formed.

In cold front, the cold air mass pushes back the warm air mass. If the cold front moves with considerable speed, the ground offers consinerable friction to the cold air which sweeps over it. This causes bulge in the cold front. If, on the other hann, the cold front moves at low speed, no such appreciable bulge is formed. When the cold air mass advances, the warm air being

lighter is forced up. In rising the warm expands because of low pressure at high altitudes. Hence cumulus clouds are formed. These clouds are puffy, big and flat at the bottom. If the warm air contains enough moisture, the cumulus clouds may grow into huge mountains resulting in the development of thunder storm. If a cold front approaches a certain place, people will at first witness warm and humid air. Then cumulus clouds will be observed, over the horizon. They will be seen growing, becoming thicker and heaplike mountains. Such clouds are called 'Cumulonimbus.' When they come overhead violent winds accompanied with squally rains arrive at the place. After the over-head passage of the cold front, the rain stops, cool breeze blows and the clouds thin out. Cold fronts vary in their personalities to a great extent. Some move rapidly with great violence. Some may be accompanied by thunderstorms, hail, blinding snow, violent winds and even tornadoes. It is not necessary that it should rain whenever cold front passes If the cold and warm air masses do not differ much in temperature, the cumulus clouds will not grow and it will not rain. Some-times a funnel-shaped cloud is seen suspended from a dark storm cloud and extended downward to the Earth. Within this funnel, the air spirals upwards in violent motion. Such a storm is called tornado. It is only a few hundred yards in diameter but it destroys everything in its path. If it happens to pass over a lake or pond, water along with frogs and fish are also sucked up. Then when it rains some distance away from it, it literally rains fish and frogs. Thunderstorms are also common with cold fronts. The formation of cumulus clouds due to the sudd expansion of the warm moist air high altitude is the first sign. As the clouds unite, cumulonimbus clouds formed These clouds are thunder clou

The atmosphere of the earth electrified due to various causes such cosmic rays, and radioactive substan In fine weather, the electric current f the upper atmosphere to the Earth $2X\ 10^{-16}$ amp/$cm.^2$ The Earth itsel negatively charged but the upper atm phere is positively charged. If a small of distilled water is blown into a s by a blast of air, it is found that the s is positively charged but the surroun air negatively charged. At the foot water fall, the space is positively cha while the surrounding is negat charged. When the winds rush upw against a cloud, it splits up rain dr The larger drops become posit charged but the smaller drops which carried up with wind become negat charged. The larger drops always rem in the front of the cloud whereas negatively charged small drops re at the back. Thus a potential diff nce between the front and the back the cloud is produced and it goes increasing. When it becomes volts/cm the insulalion of the air ween the front and back breaks the sudden electric discharge called hting takes place between them. positive charge in the front of the uds induces negative charge on Earth. If the clouds are very clo the Earth, the potential difference ween the front of the clouds and Earth develop to the extent of pr cing 3000 volts/cm. the lightning kes the earth. The flashes of ligh

each carrying 20 coulombs are produced at the rate of hundred per second.

The first sign of the approach of the warm front is the appearence of cirrus clouds high in the sky. Since they are thin and semi-transparent, the sun can shine through them. They are sometimes called mare's tails. These clouds are at a very high altitude where the temperature is well below freezing and hence they consist of minute icy crystals. They are blown far ahead of warm front since in the upper atmosphere winds are not obstructed by ground friction. After one or two days from the time of appearance of these clouds. the warm front arrives. After these clouds, the whole sky looks cloudy but the clouds are whitish and the sun can partially shine. Since the cirrus clouds have now spread in the whole sky, they are called 'Cirro-stratus.' The clouds slowly become thicker and lower until it is darkened by a heavy layer of nimbo-stratus coulds. Now steady rain begins to fall and further its intensity goes on increasing till the front actually arrives. After the passage of the front, the warm air arrives. The rain then actually stops, the clouds thin out until a few puffy cumulus cloud remain. Then the air is warm, hazy and humid. The speed of warm front is low and hence the region over which it rains, the period for which it rains are more than those involved in cold front.

If the drops are small and the air current moves up at a very high speed, the drops are carried up at a very high altitude where the temperature is below freezing point. Here they freeze and begin to descend. Again water vapour condenses on them up at the same altitudes where the temperature is below freezing, the condensed vapour becomes frozen. Thus hailstones are formed. Due to one descent and the subsequent ascent, one layer of ice is formed, on the hailstone. Formation of layer continues till the hailstone becomes sufficiently heavy to come down to the earth. Fog is a cloud which is formed over the ground instead of thousands of feet above it. If the warm air during the day time is full of moisture, then during the night time as the temperature falls, at a certain temperature the air becomes saturated and clouds touchig the ground are formed. Accidents generally occur in fogs and hence precautions are to be taken to avoid them by using radar technique.

Day-to-day changes in weather are due to rapidly moving lows and highs called cyclones and anticylones respectively. Cyclones bring with them stormy weather since they are associated with rapidly moving cold fronts. Generally cyclones are larger than anticyclones When a cold front moves rapidly a small bulge is formed due to slight drop in pressure. The pressure in the depression goes on droppiug till finally the depression is fully developed and strong winds accompanied with dark clouds make their appearance. As the warm air pushes into the low or bulge it pushes the part of the cold front back. This portion which is being pushed back by warm air is now a warm front. Thus a small section of cold front is converted into warm front. Ultimately the cold front overtakes the warm front and lifts it off the ground, thus forming an occluded front. Cyclones are generally accompanied with heavy rains.

In temperate zones cyclones are very common and hence the prevailing westerly winds are called stormy Westerlies. Hurricanes are cyclones which originate on seas and oceans near equator. They are smaller than ordinary cyclones, but have much stronger winds.

Now-a-days artificial rains are produced on a fairly large scale. If small pellets of dry ice be dropped in dense cloud, the droplets join to form large drops of water which fall to the Earth. This is done usually by an aeroplane which flies through the dense cloud. Silver iodide is also used for uniting clouds. It is carried up by convection currents from heated blowers. Silver iodide or dry ice acts merly as agent to unite the clouds.

It is clear that the total rainfall at a place depends upon its geographical position. Hence some regions rec rainfall during the whole of the y whereas some may receive seasona There are some regions which su from drought even though clouds p over them, i, e rain-shadow regi People in drought areas are to und great hardships. If the experiments the artificial rains become successful large scale such areas are bound prosper. For centuries together, weath has always been a victim to weath We are to admit that man is una to overcome the natural forces respo sible for weather and rain What need today is the intensified and j endeavour to control weather. W learn very often, the vast destsuctio cawsed by cyclones, huricanes and he vy rains. Although one thinks th weather is uncontrollable, meteriologis should give timely predictions of su disasters.

" Regularity is our Speciality "

METRO PHOTO STUDIO

NAVI PETH, JALGAON

(Prop. : M/s J. N. Patil & H. K. Phalak)

Visit

OUR STUDIO

for

YOUR BEST PHOTO

Everything in Photographic work is carried out to your entire satisfaction.

METRO PHOTO STUDIO BOMBAY 14.

Prop. :- H. K. PHALAK

GATHERING MANAGING COMMITTEE. 1960-61

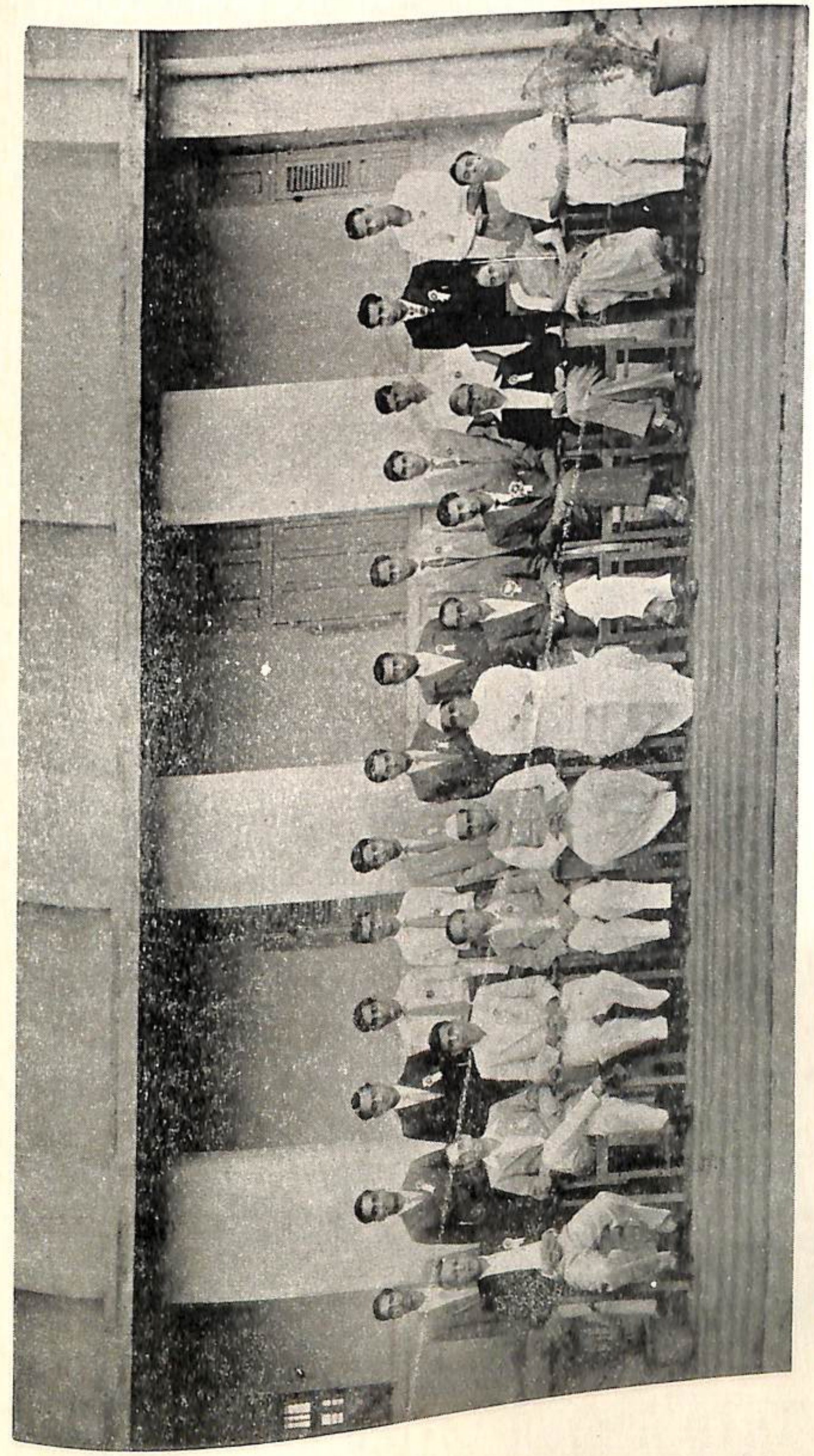

In Chairs: 4th from Left:- Prof. M. M. Kelkar (Chairman) 5th : Shri M. D. Chaudhari (Deputy Minister for Revenue, Maharashtra State). 6th : Shri D. S. Desai (Minister of Education, Maharashtra State). Chief Guest. 7th : Prin. Y. S. Mahajan (President). 8th : Shri G. L. Chaudhari (General Secretary).

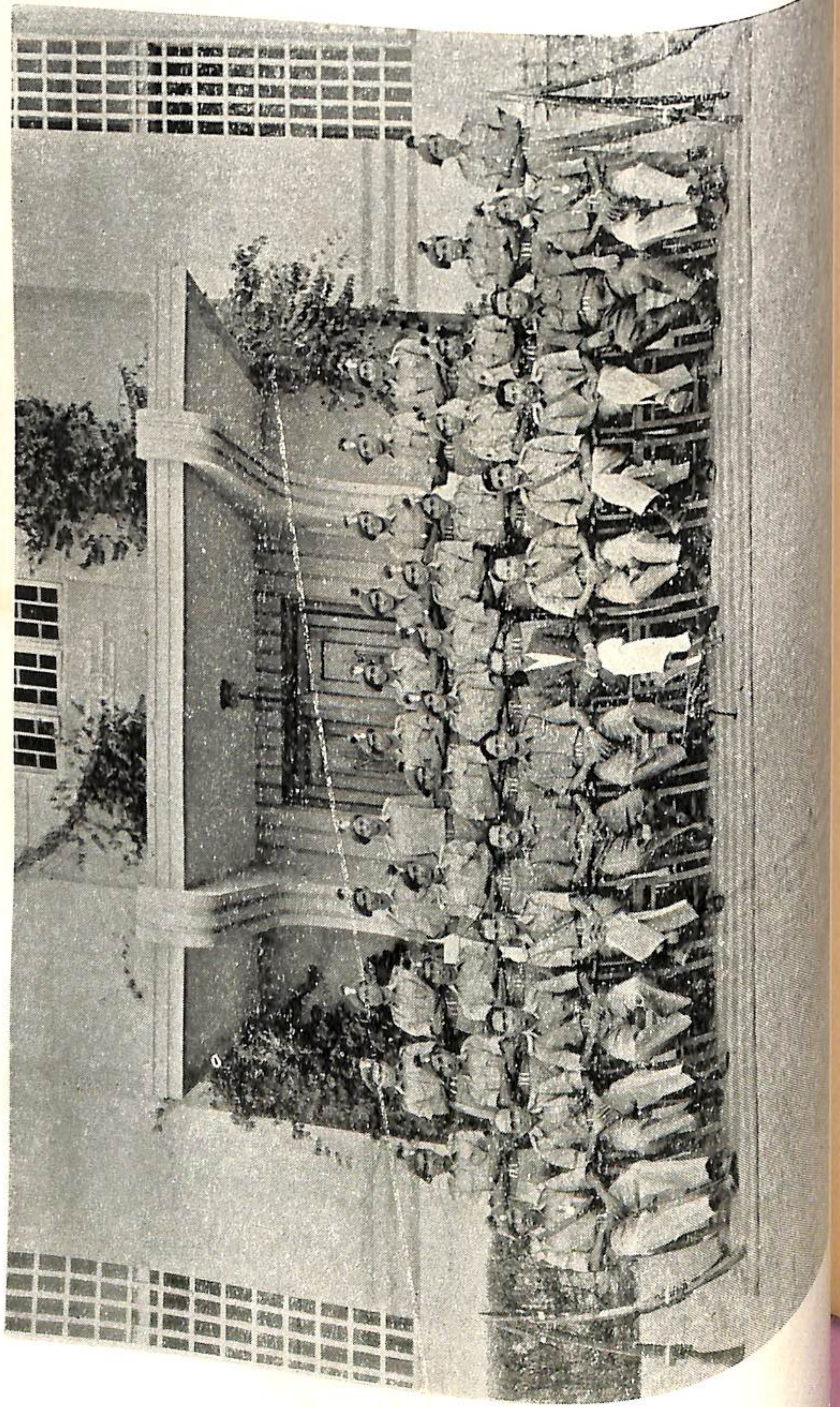

18 MAHARASHTRA BATTALION NCC JALGAON
'A' COMPANY M. J. COLLEGE, JALGAON
Cadet NCOS.

SUPERSTITION

By- **Angeld D'Souza**
P. D. Science

Primitive man may be pardoned for indulging in foolish and irrational beliefs, which we call superstition. Facing the enormous powers of nature which encompassed and ruled his life, and not understanding the secrets which later ages so painfully discoverd, he fancied a whole world of supernatural spirits living and working in nature. Every hill and brook and tree had its living spirit-nymph or dryad or goblin. He also deified and worshipped those powers of nature, which so directly influenced his life and work. The Sun, the rain, the winds and the fire were propitiated with prayers and sacrifices. So much depended on their good will and good graces ! Nature-worship is the first reaction of helpless man to the mighty power of nature. We needn't blame the poor fellow. He was ignorant, and superstition is the child of ignorance. But these beliefs and the rites that went along with them, even if they didn't do good, didn't do much harm.

But there was another set of superstitions, far more dangerous, which followed from an attempt to control the powers of nature by the use of magic power. There arose a class of people, magicians, wizards, witches. medicine-men who claimed for themselves powers superhuman. By their charms, spells, incantations, and unholy rites they imposed upon the innocence and credulity of the people. They could work wonders. They could bring down rain. They could cure diseases. They could induce love. They could also bring about misfortune and death. They thus gained a hold over the mind of the people and used it for their own unholy ends. They are the most dangerous characters in the primitive communitv, for their influence on the superstitious people outweighs shat of their chiefs and warriors.

We are supposed to live in the age of reason. But superstition dies hard. The old superstitious belief that the stars influenced human life and destiny is still going strong. We still cast horoscopes, and our enlightened nawspapers publish pages of astrological predictions, which are swallowed by gullible men !

We have lost faith in God and religion. But we have superstitious fear of number thirteen; we look upon Friday as a blackday; we get scared when we spell salt accidentally; we refuse to go under a ladder. Above all, we look for so-called auspicious days for starting anything. The very word 'auspicious' leads us back to the Romans who looked to the flight of birds before launching into an enterprise. So, true it is that man's soul needs appropriate nourishment. Take away religion, and superstition fills the void. Nature abhors vacum.

Love Affair of Miss Pin & Master Bar-magnet

By- Kothari R. M. B. Sc.

My dear !

When I saw you in the laboratory for the first and perhaps for the last time, each and every molecule of my body stirred after you. Your charming personality made me almost mad. My dear ! I know now why I was running after you the other day. It was due to induced love in my heart.

My lady ordered me not to meet you. I am not sorry for her action as she might not be the exception to the jealousy of women in such love matters.

In such a condition I was on the verge of madness, tracing different types of circles on the cardboard. But know that none is capable to take work from me except you. You are all in all in my heart now. You rre the king of my heart. But you have never cared for this. Am I right ?

At the same time, I suffer from another pain. My bloody lady knew the depth of our love. Therefore she keeps me away and deals with y... Is this the psychology of all wom... in this world ? Oh ! Shekespeare ... right when he said, " Farilty thy na... is woman ".

Dear bar ! Oh King ! please give ... one more chance to meet you. ... love now pains me much more ... any orher savage punishments. ... absence has disfigured my attra... personality and now I am pale as ... Thy delay will rust my heart...... I will die. I may die, but my e... molecule will be kissing your legs w... by chance you will visit my house...

Bar Bar shall I cry
& without you shall I die

Please write me at an early date.
Waiting for your sweet arrival.

Almost You...
Miss Pin
Student, Amor Univer...

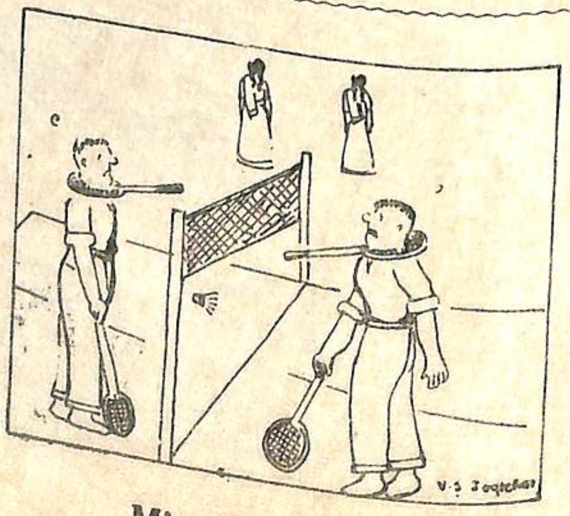

Mixed Doubles

Short Cuts To Success In Examinations

Miss- Meenaxi Palsulue, B. A. 2nd Year

I really don't like the unwanted advice of many professors telling us to read more, to work hard and to learn by heart a number of brilliant passages from the works of great masters in the field. All this is necessary they declare as it leads us to our bright future. Ah! Bright future! There's the rub. I really wonder whether our teachers have forgotten their Shakespeare who has defined Life as 'a tale told by an idiot'. If Life's like that why should we work hard and hope in vain to get a bright or may be a dull future. How easy and common a thing it is with our professors to advise others to practise difficult and hard things! I am tempted to be a professor only for that. Hence my advice to our teachers to know that 20th century is an age of Short cuts, guides, ready references and tabulated information. The Age of scholarly habits full of hard work, prolonged theoretical studies in scientific field and hard work in general is long forgetton now. Therefore, I suggest here a few unconventional and very easy short cuts that will lead my friends to success in the various examinations they face.

Take it from me that a squirrel is a great friend of students. A mere touch of a squirrel will lead you to a roaring success in the examination. There's a legend that a squirrel helped Lord Ramchandra in building a bridge. Since that time it is regaraed as a symbol of success. So all that you are to do is to go in a garden and lie on your back like a poet looking at the sky and wait for the lucky squirrel to come and touch you. Please don't be a cynic. Believe in the magic touch of a squirrel. Believe in me and there's success for you.

Apart from this legendary way there's the modern psycological way to get through an examination. Dreams that we dream in the early morning come to be true, we are told. That being so when you go to bed try to think that you have got first class in the examination consequently in the morning you will dream that you have stood first in the examination. If you have this dream once in a year don't bother about studies, hard work etc. Success is yours. Hence we should have a new nursury rhyme now instead of the old:—

" Early to bed, early to dream makes
a man lucky, lazy and easy".

moreover students must make use of some modern methods of learning things. Study of 'News Reels' shown at the beginning of a picture will help you in the 'General Knowledge' papar. Study casually any periodical or magazine and you are up-to-date in your knowledge of Economics or Politics-why all social sciences. There's no need of going through the big volumes that are preserved in the Library-room full of books.

Yes, avoid visiting a library. Keep your friends-competitors off the guard; so that they will never study and you will get a chance of getting first with little or on study if you follow and try these methods.

Some Aspects of Geology & Geography of Jalgaon District

MAHARASHTRA.

Prof.- C. R. Karnik

Khandesh:– The former Khandesh District lies between 20°8' and 22°7' North latitude and 73 42' and 76 28' east longitude, with a total area of 10,243 sq. miles (Now forms Jalgaon District).

It had in 1872 a population of 1,028,642 souls or 98 to a sq. mile. At present it shows 26,617,375 persons with mean decennial growth rate (from 1941 to 1951) 10.8 and 22.8 for East and West Khandesh respectively.

Boundaries:- It stretches 160 miles along the tapti and varies in breadth from seventy to ninety miles. The Khandesh District forms an upland basin, the most northerly section of the Deccan table-land. Along the whole northern frontier, the district is bounded by Satpura ranges, a mountainous tract of thirty to forty miles wide. It extends to north-east corner, as far as the **Sindva** pass on the Agra road. In the west, in Shahada, the Khandesh boundary skirts the base of the hills, once included in the Akrani territory. It strikes north, right into the heart of the hills, to where, in a deep narrow channel, the Naramda forces its way through the Satpuras. From this to its north west corner, the Narmada remains the northern boundary of the district. On the south and south-east a row of pillars and some convenient streams without any marked natural boundry, seperate Khandesh from the M. P. To the south the Ajantha or Satmala or Chandor range may roughly be said to mark the line between Khandesh and Aurangabad districts. On the south west the area of Laling and Galna hills seperate Khandesh from Nasik. Thence the frontier crosses the Sahyadris, and runs north-west along that range well-marked westernspun of that range as far as the town and fort of Songad. From Songad the Tapti river and a line of masonary pillars carry the boundary north-east back to the Satpuras at the west end by the Akrani territory.

Topography:- An upland basin draining into the Tapti with a general westerly slope, Khandesh includes many varied tracts of country, wild hills and forest, rich garden and grove, stretches of barren plain and low rolling rocky hills.

From the east to west, parallel with the Tapti are three well-marked belts of country; in the centre the rich Tapti valley, in the north the high and wild Satpuras and in the south, and south-west bare ridges and well watered valleys flanked by the Ajantha and Sahyadri hills.

Hills : Within Khandesh limits there are 4 chief hills ranges.

i) the Satpuras in the North

ii) the Hatti hills in the South

iii) the Ajantha or Satmala range in the south and

iv) the Sahyadris in the west.

Geology : It appears that study of geology of Khandesh has received very scant attention of geologists

a very superficial account of its geology, is given in Khandesh Gazetter. 1886.

In 1878 Waagen describes in his paper on distribution of Fossils in India (Records of geological survey of India xi part 4, pp. 267-303) the under lying rock formation in Khandesh The various formations underlying the Black cotton soils vary very much. What one notices after careful study is that, greater area is formed of the Deccan trap, resting upon sandstone and other rocks of much later date.

As one traverses the valley of Tapti in Akrani one notices immense area covered by these volcanic rocks, i. e. the enormous accumulation of horizontal or nearly horizontal layers of basaltic rocks. The distinct separation into beds or stratification are peculiar physical features of these flat-topped hills with sharp precipitous scraps. It abounds in beautiful minerals etc.

The hillocks lying west of our college building are rich in agates of various sizes and colour.

Hard basalt occurs in Taloda and Akrani. In Shirpur, Chopda, Yawal and Raver, flows of trap occur. They are of amydaloidal variety and which disintegrates rapidly. Interspersed between these layers of Trap, sedimentary beds of calcareous shale, chert, gravel and red bole are often found.

A question is asked. Is there a possibility of finding coal-seam and oil dips here ? Well, I would like to point out that one never knows. I have noticed a record once made in 1873. For example In Memorus of the Geological Survey of India Vol. X Pt. 1 1873. records possibility of having a Satpura Coal Basin. (Vol. xxiv Pt. 1887 : Southern Coal-fields of Satpura Gondwana-basin) There is every possibility of finding a seam in Northern region of Satpuras ! I leave, the question of finding out minerals to my young students who will find many interesting geological specimens, if they care to look down in fields while crossing police ground or elsewhere in their own fields.

AJANTHA CALLING

Lonely ? *Loneliness is a Curse ! Correspond with Sweet-hearts, Glamours, Models in the whole world.*

PEN FRIENDS' CLUB Estd 1955. JALGAON - India.

Annual Membership Rs. 5/- Club publication "EXPRESS" free to members. Photo Printing in "Express" on charges of Rs. 7/-. Literature against 15 np. Stamps. Contact—

The Secretary,
PEN FRIENDS' CLUB
60, Balaji Peth, JALGAON.

Growing Indiscipline Among the College Students— Its Causes & Cures

—Iqbal Ahmed Bashiruddin
B. A. 1st Year

On 15th of August 1947, Indians welcomed the dawn of independence with booming guns and fluttering flags. Every one went wild with joy, breathing the fragrant air of freedom for the first time after 200 years of domination by a foreign power. It was a red-lettered day. India had at last broken the rusted chains of slavery, everybody had a right to be happy, to celebrate the great event, though what proceeded this divine-destined day and what followed it, makes us hang our heads in shame. Goddess of liberty was bathed in the blood of the brave and noble sons of the soil - the soil she had come to honour with her presence.

When the sun of freedom peeped across the threshhold of India our Mother-land was befogged with a hailstorm of problems, some of which our leaders have solved with dogged determination; but the solution of some still elude us and leave us bewildered. One of such problems that require our close attention and urgent solution is the problem of growing indiscipline among College students - the back bone of our Society.

In a not too distant future, we students will have to shoulder the burden our elders are carrying now. They have won the freedom and it will one day be the duty of the youth now confined within four walls of Colleges, to strengthen the foundation of the hard-earned liberty and to realise the vision Father of the Nation dreamed of–a prosperous and progressive India with enough for every one. If these very youths - future architect of mod India have scant regard for rules a regulations, think of them as fetters their freedom and take every opportu to break them, it becomes a comm concern of every law abiding and pe loving Citizen to ponder on its causes a find cure for it.

The problem of indiscipline among s dents is wide spread in India. News pap are full of accounts of stopping tra in Delhi, breaking street-lamps in Myso and creating disturbances in Allahab For some of the causes we will ha to go back of pre-indepedent India find who taught the students ign the rules and regulations.

During the struggle for freedom p tical leaders urged these students leave their Colleges, their schools a join them to overthrow the mi hand of a mighty Empire. It did matter if window - panes were brok if a few shops were looted and burn if a few heads crushed, a few wom widowed and the children orphan We wanted independance. These leaders, who are guiding the destiny this vast subcontinent, taught us lesson of " Satyagraha ", showed us way to get our object, by stopping trains, creating disturbances by strike and shouting slogans. Who would h thought during 20 years struggle independance that the seeds the lead were sowing would one day bear un gestable fruits causing severe head to them ?

According to our beloved premier Pandit Jawaharlal Nehru, one of the main causes of student - indiscipline, is that majority of students, going in for higher education, come from homes where goddess of learning had never set foot, prior to this time. Parents who themselves are ignorant cannot be expected to install the high ideals and workings of duty and obedience in their children. This may partly be the reason but it is not the whole reason. It does not mean that parents who had been unfortunate enough not to enter the college compound should discourage their children from drinking the draught deep from eternal fountain of learning. If children of ignornant parents are responsible for so great a damage, it is all the more necessary for our college teachers to pay attention to the progress of the pupils and make them true Indian citizens of which India can be proud.

We go to Colleges, study the prescribed books, follow guides, memorise them, give examinations, which entitle us to a parchment of paper proclaiming our efficiency to do a certain job. In a College corridor, if some one took the trouble to stop a youth just out of school, on the thresh-hold of a new life and ask him why he has gone in a for university education, I am sure, every one of those hundreds and thousands that throng the college premises will answer, " Because I want to improve my stituation in life. I want a good job preferably in a Government concern " In other words — a College is turned into factory which every year turns out hundreds of flannel-clad--graduates to haunt the offices of employment exchange in search for a suitable service. We study Shakespeare and Shelley knowing full well they wont be of any use once we stepped out into the cold practical world. We are certain that Byron and Dickens will never help better our lot. We are convinced that " know-how " may be a good qualification but what counts is " know - who." I, being a member of a large fraternity viz, college students, know this sort of mentality. Teachers who are guiding stars in student, life do nothing to dispel the darkness caused by doubts and negative thinking that envelop the student - body.

But the most important cause of student - indiscipline is a " changing value " in the world of to-day, the shifting of emphasis. The old-world virtues of obedience, tolerance and performance of one's duty to the utmost of one's ability are loosing their importance and are considered downright old fashioned. Religion-the sheet ancher in troubles and stormy time is loosing ground every day. Revolutions-both mental and material - have come and gone, but Indian being a sleepy sub-continent remained unconcious of such changes. But now it has risen after centuries long slumber and becoming receptive to all undercurrents that shake the world. It is to-day feeling the impact of the revolutionary time of this transitional period. Students, the most easily affected people, are to-day bent on ignoring the time - hallowed ideals and ways which leave them confused and bewildered and hence results in indisciplinary acts by them.

There are some minor causes which would be taken into account too. For instance more and more boys are going into higher education merely to improve their lot by a " degree " or two. The

Growing Indiscipline Among the College Students— Its Causes & Cures

—Iqbal Ahmed Bashiruddin
B. A. 1st Year

On 15th of August 1947, Indians welcomed the dawn of independence with booming guns and fluttering flags. Every one went wild with joy, breathing the fragrant air of freedom for the first time after 200 years of domination by a foreign power. It was a red-lettered day. India had at last broken the rusted chains of slavery, everybody had a right to be happy, to celebrate the great event, though what proceeded this divine-destined day and what followed it, makes us hang our heads in shame. Goddess of liberty was bathed in the blood of the brave and noble sons of the soil - the soil she had come to honour with her presence.

When the sun of freedom peeped across the threshhold of India our Mother-land was befogged with a hailstorm of problems, some of which our leaders have solved with dogged determination; but the solution of some still elude us and leave us bewildered. One of such problems that require our close attention and urgent solution is the problem of growing indiscipline among College students - the back bone of our Society.

In a not too distant future, we students will have to shoulder the burden our elders are carrying now. They have won the freedom and it will one day be the duty of the youth now confined within four walls of Colleges, to strengthen the foundation of the hard-earned liberty and to realise the vision Father of the Nation dreamed of-a prosperous and progressive India with enough for every one. If these very youths - future architect of mod... India have scant regard for rules a... regulations, think of them as fetters... their freedom and take every opportu... to break them, it becomes a comm... concern of every law abiding and pe... loving Citizen to ponder on its causes... find cure for it.

The problem of indiscipline among... dents is wide spread in India. News pa... are full of accounts of stopping tr... in Delhi, breaking street-lamps in My... and creating disturbances in Allahab... For some of the causes we will h... to go back of pre-indepedent Indi... find who taught the students ig... the rules and regulations.

During the struggle for freedom p... tical leaders urged these students... leave their Colleges, their schools... join them to overthrow the mi... hand of a mighty Empire. It did... matter if window - panes were bro... if a few shops were looted and bur... if a few heads crushed, a few wo... widowed and the children orpha... We wanted independance. These... leaders, who are guiding the desti... this vast subcontinent, taught us... lesson of "Satyagraha", showed us... way to get our object, by stop... trains, creating disturbances by stri... and shouting slogans. Who would... thought during 20 years struggle... independance that the seeds the le... were sowing would one day bear u... gestable fruits causing severe hea... to them?

According to our beloved premier Pandit Jawaharlal Nehru, one of the main causes of student - indiscipline, is that majority of students, going in for higher education, come from homes where goddess of learning had never set foot, prior to this time. Parents who themselves are ignorant cannot be expected to install the high ideals and workings of duty and obedience in their children. This may partly be the reason but it is not the whole reason. It does not mean that parents who had been unfortunate enough not to enter the college compound should discourage their children from drinking the draught deep from eternal fountain of learning. If children of ignornant parents are responsible for so great a damage, it is all the more necessary for our college teachers to pay attention to the progress of the pupils and make them true Indian citizens of which India can be proud.

We go to Colleges, study the prescribed books, follow guides, memorise them, give examinations, which entitle us to a parchment of paper proclaiming our efficiency to do a certain job. In a College corridor, if some one took the trouble to stop a youth just out of school, on the thresh-hold of a new life and ask him why he has gone in a for university education, I am sure, every one of those hundreds and thousands that throng the college premises will answer, "Because I want to improve my stituation in life. I want a good job preferably in a Government concern" In other words — a College is turned into factory which every year turns out hundreds of flannel-clad-graduates to haunt the offices of employment exchange in search for a suitable service. We study Shakespeare and Shelley knowing full well they wont be of any use once we stepped out into the cold practical world. We are certain that Byron and Dickens will never help better our lot. We are convinced that "know-how" may be a good qualification but what counts is "know - who." I, being a member of a large fraternity viz, college students, know this sort of mentality. Teachers who are guiding stars in student, life do nothing to dispel the darkness caused by doubts and negative thinking that envelop the student - body.

But the most important cause of student - indiscipline is a "changing value" in the world of to-day, the shifting of emphasis. The old-world virtues of obedience, tolerance and performance of one's duty to the utmost of one's ability are loosing their importance and are considered down-right old fashioned. Religion-the sheet ancher in troubles and stormy time is loosing ground every day. Revolutions-both mental and material - have come and gone, but Indian being a sleepy sub-continent remained unconcious of such changes. But now it has risen after centuries long slumber and becoming receptive to all undercurrents that shake the world. It is to-day feeling the impact of the revolutionary time of this transitional period. Students, the most easily affected people, are to-day bent on ignoring the time - hallowed ideals and ways which leave them confused and bewildered and hence results in indisciplinary acts by them.

There are some minor causes which would be taken into account too. For instance more and more boys are going into higher education merely to improve their lot by a "degree" or two. The

educational authorities are unable to handle a large crowd which results into impersonal atmosphere in college, lower and lower standard of education, flag discipline, and fewer restrictions. All these contribute to lessen the regard students have for rules and regulations during their school days. They are smug in the assurance that they can get away with anything. Narrow-mindedness of the authorities too have their effect on their young minds which lower their respects in student's eyes.

The canker of indiscipline that is eating away at the roots of this vital and most important section of the country has got everybody-parents, teachers, and leaders worried. It is deeply disturbing to the common man in the street, as these are the people in whose hands the nation will be transferred one day. We better hasten to find its cure !.

It is a common practice to find causes of a certain problem and then hit at the root of these causes to prevent further damages. The method could be fruitfully employed here too. After enumerating the causes let us look around for the cures.

The young minds of the youth are like blotting papers absorbing both good and bad influences. They have an easily influencing mind, they have the energy, they have the strength which can be utilized into nation-building and creative activities. It is said that satan will find mischief for idle hands to do and the students having ample time on their hands, indulge in mischief-making as they have nothing useful to do. Studies require only half their time, and the rest is employed in creating disturbances and damaging public property. The whole system of higher education should be overhauled, standard should be raised so high that students would have literally to fight through the skin of their teeth, to get through the college education. This will keep them occupied with their studies and the nation will gain by these well-qualified, well-trained responsible personnels.

The atmosphere of the college should be made friendly, personal, and scholastic. Somehow colleges are associated with all sorts of places where students can play all sorts of naughty pranks. This idea of colleges should be wiped out of their minds. They should be taught the virtues of Democracy, co-operation and tolerance. This requires strict discipline and this can be infused in a Scholastic atmosphere of the college.

Overcrowding of colleges tends to make the atmosphere impersonal which is a great encouragement to naughty students to indulge in mischief. Even teachers are unable to give individual attention to students. Why not build more colleges for boys than jails for men ?

College authorities should never be lenient towards unruly students and they should be dealt with strictly which would serve an example to others, similarly inclined. College is a cradle or a nursery on which the wishes of whole of the nation are centred. It is here the architects of India's destiny are trained. Hence the educational authorities should realise their responsibility and train the students as peace-loving, law-abiding,

responsible leaders of tommorow, by asking them to form various clubs and societies for various purposes. Emphasis on the need of reading books to broaden one's outlook and keep from going in a groove, compel them to read about experiences and achievements of other people. They should be urged to take active interest in sports which would make them true-sportsmen with a sportive spirit, and qualities. It would be a great help in every day practical life.

In curbing the tendency to break rule, college - teachers can play a big part. Teaching does not consist of merely lecturing a classful of boys above their heads Teachers should meet them half way, take personal interest in their students' progress, solve their difficulties, give constructive criticism. which, believe me, no student will mind. Teachers should show that, they are prepared to hear pupils grievances if presented in a peaceful manner, and are willing to remove them if possible. Whenever there is some incidence, those at the helm of affairs should take into consideration statements of both side and not take it for granted that only students are responsible for it. Treat them as equal and not as criminals. When judging the students' ability. merits should be the only criterian, otherwise students become disobedient and loose their faith in modern educational system. This would go a long way in improving relation between a student and teacher and would check indiscipline and uncositutional acts of misguided students.

Political leaders should once for all resolve that they will not use these students for their party puposes, never ask them to shout slogans or carry banners, and would discharge all political activities themselves. Moreover they themselves will not indulge in hooliganism and create disturbances so as to set a bad example to these future leaders and upholders of democracy.

Lastly I would ask my friends here, and every where to take a pledge on this day, not to indulge into unlawful activities and thus abuse the previlages extended to us as responsible citizens of tommorow and bring a bad name to student-body. Let us not squander away the few golden hours given to us in useless pursuit. Let us not loosen the grasp of the golden thread of the paramount principles which inspire and guide us. Let us prepare ourselves for the great task ahead of us for building a stable democracy on a firm foundation and nurture the small seedling with our blood, sweat and tear and see it grown into a giant oak. Let us keeep the torch of liberty lighted and the flag of India flying high in the sky.

• • • • • •

" Good art either draws men together or shows them as drawn together. Good art is universal. It encourages brotherhood of man, and flows from simple feelings of common life accessible to everyone without exception. "

—TOLSTOY

Rabindranath Tagore - An Appreciation

Prof.- A. G. Chiplun

Rabindranath Tagore was one of those great men of letters who come to a country once in many years. He was a genius in whom we find a rare and a nice combination of the qualities of a poet and a philosopher, of a thinker and a mystic. His was an exceptional intellect that could assimilate all that was best in the ancient world and yet would welcome all that is great and noble in the modern age. He is a great poet who by the magic of his words has captured the hearts aad minds of many a people all over the world. No wonder, then, that even now there are many who look upon him as their friend, philosopher and guide and read his works with great respect and love in order to find a message in the inspiring words of their 'Gurudev'.

It was his 'Gitanjali' that brought him the Nobel Prize for litetature - the highest worldly honour a poet could get and it was in these song offerings that he experienced the unique feeling of becoming one with the Universal spirit - a rare reward that a devotee gets in the spiritual world. Here was a modern mystic who realised his God by offering him, in the traditional way, the most precious that he had - his gifted songs. The songs give us the message of love and service. It was his belief that the infinite comes in the guise of mankind and hence is to be worshipped by giving love and kindness - by sharing its joys and sorrows.

The poet feels that he serves his G... best by serving his fellowmen as ... thinks that God is with the poor... the lowliest and the lost. Equally thou... provoking is another great idea th... runs through these songs. The id... that one has to end sufferings by suf... ring. This is the result of his f... that God's grace comes thro... suffering. Hence his advice that o... should pray not to be saved from t... and trouble but to get strength to f... them. This attitude will make o... indifeerent to worldly success and fail...

Still more inspring is another n... thought - his musings about 'ego... and death. He believes that egoism... a result of not understanding that o... life is in God's hands. The poet w... feels this Grace of God in every th... and every where is never ambiti... and is never afraid of death. Hence ... can find joy and beauty everywhere ...

Indeed one gets a devine joy ... reading these devotional songs that ... the spontaneous outburst of the po... ful feelings of a saintly heart. One ... thrilled by the romantic experience ... the spiritual world recorded in th... mystical lyrics.

However, the great poet is not b... to the worldly beauty and joy. Th... are other lyrics and songs that ... most moving and appealing to u... they depict the romantic world ... beauty and wonder, with a great ... aginative power, making us se... beauty and feel the joy for ever.

is best illustrated in his 'Urvashi'. 'Urvashi' is the embodiment of the spirit of beauty, the power that dances disturbance in the patadise of man's heart, and stirs and agitates our blood with desire:-

"No mother, nor mate nor bride art thou, Oh Urvashi of beautiful form, dwelling in Paradise" thus invoking

and movement of crest of corn; breaking from the garland on her breast the stars drop down into the sky, and for no reason, in man's heart, the mind forgets itself and the blood stream dances and on the horizon her waistband burst on a sudden. "Oh, the uncontrolled". That is how Togore imagines that 'Urvashi' reprsents the spirit of all

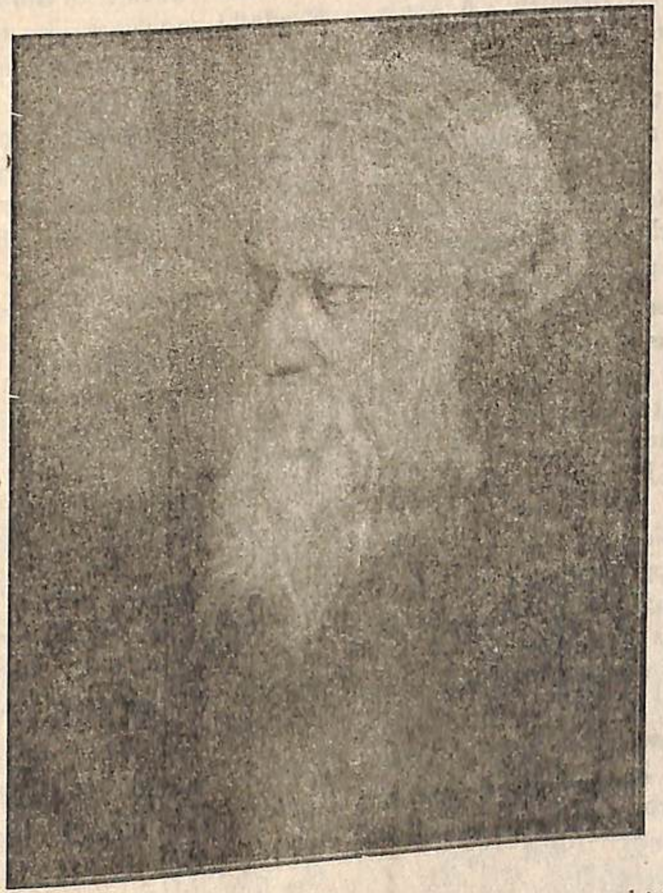

and describing many beautiful and charming aspects of her, Tagore reveals in glorious imagery how in the assembly of the Gods, Urvashi dances and feels elated with exertion and the water of the waves in mid ocean rises in dance, rhythm on rhythm, and the skirt of earth trembles and rises in the shiver

beauty in creation which disturbs the heart of man. Togore perhaps is at his heighest in the flight of his imagination as it soars very high in this exquisite poem of rare beauty.

Next to beauty is the principle of love - that is so dear to the heart of the poet. He shows a rare insight in

finding out the wonder and thrill of love. The impatience of a lover is brought out beautifully in a poem from 'The Gardener'; in which the lover is asking his beloved to "come as you are, do not loiter over your toilet". In yet another piece Tagore is at his best in depicting the simpler love of an unsophisticated lover. Some quite unusual forms of love and affection are also revealed. A gypsy girl, while combing her hair is disturbed by her pet dog; first she reproaches it but later on presses it to her heart. There are many other poems which sing the power of love which though simple is equal in worth to all the wealth of the world.

Apart from beauty and love there are various other themes that enrich the world of his poetry. 'Vanphool' or Wild Flower tells the story of a girl, living in a forest first marrying a chance traveller and then loving his friend who therefore is killed by her husband. She leaves for Himalay to find peace. 'Kavikahani' is another story of a disappointed and sad poet. In 'Sandhya Sangit' Tagore describes his own experiences and reactions in pain and plcasure. In "Morning Song" we get a variety of themes :– Nature, Love, Dreams, Disappointments and others like these. He has written poems on social themses too, as in his 'Manasi'. Indian mythology offers him yet another attractive field.

It can be generalised abaout these poems that Tagore is at his best in describing the beauty of nature, is very kind and sympathetic in his references to the children, and is most touching in revealing the troubles and sorrows of the world.

Tagore is a novelist too. He this form of literature mainly to his thoughts on many social The stories of his novels generally the conflict between the old and new. His 'Gora' gives us the of the Hindoo society in Bengal, between the orthodox Hindoos and followers of Bramho society. It also with the theme of Indian nationalism Swadeshi movement is the theme 'Home and the world'. It also the problem of the freedom enjoyed by women of that time. 'Eye Sore' Tagore presents the touching study of a wonan loving husband devotedly but disillusioned worried as the love is not with the same fidelity.

Tagore perhaps lacks the skill of great novelist in handling the of the novel. Chance and play much greater part and are not properly linked. But Tagore very skillful in depicting his Moreover the novels become because of the lively and dialogues. It is this dramatic of presenting the themes that brought to many of his novels success.

The world of his stories is far more attractive than world of his novels. With a master he illuminates this world with charm and variety that we find In 'Hungry Stones' he lures us the palace of some Badashaha past and presents us the visions most charming and beautiful those days and make us feel touching tragedies of 'Vijay' tells us a story

fortunes of poetry in a court of a king in Ancient India. Tagore uses very effectively the weapon of satire when he depicts the present day world. His 'The Kingdom of Cards' is a satire on the social conditions in our society. In 'Baboos of Neyonjare' the vanity of a jamindar is exposed. In 'Alive or Dead' he reveals the tragic effects of a superstitious belief. In yet another group of stories Tagore puts his fingure on various pretences of men and exposes them. A man pretending to love his sick wife is the subject of 'In the Nlight.' 'The editor' tells the story of the man neglecting his daughter because of his editorship. 'Giribala' is the story of a young man who neglects his wife and is interested in actresses. He is greatly perturbed when he finds his own wife one day turned an actress. Tagore however is at his best as a short-story writer when the theme of the story is a sentiment as in 'Kabulivala'. This short story reads like a lyric in prose. Most touching and moving is the story of 'Home Coming'. It's the story of a boy taken away from his home by his uncle, and who wishes to come home but is unable to do so. He falls ill and when dying remembers his home and sees his mother. Many such stories have been presented with a remarkable skill in narration, showing a firm hold over the technique of the short story and moreover are adorned by the poetic style, with a result that Tagore is regarded as one of the greatest short story writers of the world.

As a dramatist, Tagore perhaps does not rank high with the greatest playwrights of the world. Still he uses the from with a characteristic ease and skill and in one or two plays reaches the level of the great plays of the world. In them he sustains the dramatic interest with lively dialogues, well-knit stories and good character sketches. The play 'Chitra' is the best of his plays. Its theme is universal, its style is lyrical, its technique is perfect and flawless; its characters are charged with deep feelings; and all these are charged with poetic dialogues of rare beauty and charm. The charming story of the love affair between Arjun and Chitraganda poses the question– what is it that makes love between man and woman worth while? The answer suggested is that the real love is essentially spiritual ani not physical. The drama reveals an exquisite play of imagination, making it a thing of beauty giving us a joy for ever.

"The Post Office" is his another interesting play. It tells the story of Amul, a young boy, unable to go out due to his illness watches the outside world, sitting in his room, and imagines and wishes to be all that he sees. He, in turn becomes one with the life of a squirrel, a beggar, a curds seller and also is one with the spirit of hills and woods. The play reaches its climax when the boy really imagines and believes that he will receive a letter from a king through the King's Post Office.

He has written other plays that are important for the ideas they expound though they don't show the same dramatic intensity. 'Prakritir Pratishodha' illustrates the idea that if we live in defiance of nature, nature will have its revenge on us. This is presented by unfolding the story of an ascetic who is brought back to ordinary life by

considerations for humanity. His 'Sacrifice' tells how it is wrong to take life in the name of God. 'Malini' deals with the spread of Budhism.

There is yet another group of plays that are remarkable for their symoblic significance. The best of this type is 'The King of the Dark Chamber'. It suggests symbolically how the individual soul can see God only in the heart. The king of the play stands for God the queen for the individual soul; the dark chamber is the heart. 'Red Oleanders' is another such type of play. It tells how love breaks the barriers of the prison house of greed and selfishness – symblically presented as 'Yakshnagar' in the play. The play expresses the unease of man's heart and its desire for a better state.

Lastly, the essays and addresses of Tagore reveal him a great social reformer, a profound philosopher, a r... patriot. Indeed his ideas of the fu... of the world bring out the prophe... qualities he possessed. His belief ... internationalism and one world, ... vision that he saw, of a sweet mi... ling of the spiritualism of the E... and the materialism of the West, h... all made him a prophet of the wo... His Vishwa Bharati is a small atte... of imbibing an international cul... in the heart of modern man.

Great indeed are the achievem... of Tagore in every field. We ... admire this great prophet of the wo... but still more we love our great p... and we bow our heads to our 'Guru... who through (Gitanjali) has given ... a new religion based on the etern... principles of love and service !!

Once Photographed

Remembered for Life Time

WE EXECUTE ARTISTICALLY & EFFICIENTLY THE FOLLOWING

INDOOR & OUTDOOR PHOTOGRAPHY

★ Enlargements

★ Portrai, Enlargement in Oilpaints & Waterpaints Etc.

Enquire at :-

SHAMENDU STUDIO

Prop G. D. CHAUDHARI,
G.D. Art. (Bombay)

Opp.- New Citizen Bank Ltd.
Maheji Bazar, JALGAON.

ATOMIC ENERGY

By- Aezazuddin S. Shaikh
Sr. B. Sc.

Science since its advent has always been emitting its colourful and scintillating radiations which have been delighting, and have been of a great deal of importance to the whole human race dwelling in this little planet.

In the year 1898, Mm. Curie discovered a new element Radium, the shining element, which was found to be present in extremely small proportion in pitchblende. Radium is perhaps one of the most portentuous discoveries, as it led to new ideas regarding the structure of atom. Throughout the nineteenth century, scientists added to the list of elements, until they arrived at 92, from the lightest hydrogen gas to the heaviest uranium metal. They prided their primitive conception of immutability of elements. Iron was iron and remained iron, and could never be changed to gold, as the mediaevel alchemist believed it could. Until that nig t in 1898, when Curies saw their new element curiously, there was hardly any suspicion regarding the minuteness, indivisibility of atom. But the shining element, radium, made nonsense of that notion. For, the faint light it gave oft was a constant stream of matter of particles smaller than the atom, radiating from it. Clearly, the atom was disintegrating, it was changing into something else! its atoms were breaking up. The Curies found out that half of any quantity of radium disappears in 16 years, that is half of its matter turns into radiation. And what is radiation? nothing-but Energy.

The atom in bare nucleus state retains its intrinsic nature and essential individuality, although all physical and chemical properties have changed. But when the nucleus itself is tampered with and its internal constitution altered in kind or manner, the original atom ceases to exist and gives birth to a 'new one'. This phenomenon is called "Trans-mutation of elements". The occurrance of spontaneous disintegration of the nucleus in the heavy radio-active elements led to the idea of artificial trans.nutation by bombarding stable nuclei with high speed particles. Attempts were made and Rutherford was able to demonstrate the artificial trans-mutation of nitrogan to oxygen, by using particles as the projectile. For breaking up nuclei the projectile must penetrate the nucleus and should be captured by the nucleus itself. But the charged particles viz Alpha particles, Beta particles (gamma rays), protons, deuterons and electrons, have in this case to be intensified and accelerated, since there is a certain area around the nucleus wherein the electrostatic repulsive forces act. Since neutron carries no charge, it has not to over-come the electrostatic forces, it is frequently used as an efficient trans-mutation agent. Moreover, the lower the speed of a neutron, more effective it turns out. And in fact many more transmutations were affected by neutrons than by other projectiles. Feather was first to observe transmutation of

nitrogen by neutron represented by the equation.

$$^{14}_{7}N + ^{1}_{0}n \longrightarrow ^{11}_{5}B + ^{4}_{2}He + Q$$

where the prefixes denote the atomic number and the suffixes at the top indicate the atomic weight, and Q the energy liberated in the form of radiations.

Since the typical neutron reaction often resulted in the formation of a radio-active isotope of the bombarded element which frequently emitted electron and became an element of atomic number one unit higher than the original element, Fermi, an Italian scientist bombarded Uranium-92, with neutrons to produce trans - uranic elements. But the new element greatly differed in atomic weight from uranium. But soon it was found by Prof. O'Hahn and Strassman that the reaction was the "breaking up" of heavy nucleus (U-nucleus) into two lighter nucli as—

$$^{235}_{92}U + ^{1}_{0}n \longrightarrow {}_{56}Ba + {}_{36}Kr + ^{1}_{0}n + \text{Energy}$$

Thus a new type of disintegration in which a heavy nucleus splits up into lighter ones of comparable size - hence called - 'Nuclear-fission' was discovered. It was also found that the neutrons released in the fission process of uranium nucleus struck other nuclei which in turn fissioned liberating more neutrons, and within an unbelievably short time the whole mass of uranium-235 would break up in a chain of reactions of fission. And during fission process tremendous amount of energy is liberat-ed-which if misused produces and explodes an atom-bomb, but if harne-ssed through a proper channel gives us many a useful things e. g. electricity, radio-isotopes etc. This energy liber[...] from the atoms is called 'atomic ener[...] which is given by Einstein's mass en[...] equation, as $E = Mc^2$, where E den[...] the energy liberated in ergs - when [...] gram of mass is destroyed and c sta[...] for the velocity of light in centim[...] per second. Thus if one ounce of [...] mass could be completely destroyed [...] changed into energy it would yield [...] much power as we can receive fro[...] burning 100,000 tons of best variety [...] coal. To use the atomic energy m[...] reactions or piles have been built [...] and the chain reaction contro[...] at will.

It is a sad thought that many [...] mankinds greatest inventions have be[...] used first as weapons; and it has be[...] the tradition of the Western world [...] make swords first and plough sh[...] later. The same technique en[...] followed in case of atomic [...] also, and it was used through A-b[...] first and the piles were made la[...] The reactors or piles are being u[...] for many varied purposes one of th[...] being the production of radioisotopes.

Now, we know that every elem[...] exists in a number of forms, chemi[...] indistinguishable, but differing in at[...] weight, and this is only due to hav[...] more or less neutrons in the nucle[...] Thus, chemically the behaviour of he[...] hydrogen is smilar to that of ordin[...] hydrogen and that of U-238 similar [...] that of its lighter radio-active [...] U-235. These twines are called isoto[...] and the radio-active isotopes being [...] radio-active twins. Some radio-iso[...] like U-235 occur in nature, [...] scientists have 'cooked' a large num[...] of artificial radio-isotopes, in [...] reactors.

The radio-isotopes due to their radio-activity have been proved to have vast useful applications in medicine, industry, agriculture and archaeology etc. Thus in medicine they are used to kill the cancerous growth and in detection of blood circulation etc. And since radi-ations kill bacteria, they are used to sterilize anything used in medicine. They are also used to cause many diseases such as liver and brain diseases etc.

In industry, the G. M. counters are used in tracer technique to detect the thickness of materials and to check the effectiveness of mixing of a few ounces of some ingredients in tons of some bulk material. The plastic polytheme irradi-ated by means of isotopes is found to possess better qualities than the ordinary plastics. Thus the irradiated polythene sheets have greater strength and elasticity than ordinary steel of the same thickness.

In electronics industry, transistors are already ousting the radio valves in countless pieces of equipment. Transistors are made of silicon or germanium crystals and it has been found that irradition can improve their properties to a great extent. X-rays are being superseded by radio-isotopes in many industrial processes.

In agriculture, isotopes are used to have good yield and varieties of crop and to accelerate the blossoming and ripening of plants. By means of these radio-isotopes, the percentage of any desired ingredient such as protein carbohydrates, etc. in any plant can be increased at will! It has long been realized that the various materials we are using today are atleast 100 times weaker than their theoretical maximum strength, which can be calculated from inter-atomic forces. Britain, America, India and Swedan are the pioneer countries in the field of agricultural researches with radio-isotopes.

Archaeologists are able to determine the ages of rocks and fossilised matter by means of radio isotopes. In Scotland a fish was found in fossils which has been estimated to have been swimming about Scottish sea something like 300 millions year! Besides, these there are many industrial and technical processes, wherein radio-isotopes find their useful application. In India we are cooking the elements (producing radio-isotopes) in our first nuclear reactor 'Apsara' at Trombay.

In this way, the nuclear - fission gives us the powerful and useful radio-isotopes, and enormous energies. The nuclear - reactor is made useful to pro-duce steam, which is used to rotate turbines to produce electricity.

Thus from nuclear fission an enor-mous amount of energy is obtained but this is not the only process for tapping out tremendous energy. There is also another process known as nuclear fusion which is just a reverse of nuclear-fission. The energy obtained through a fusion process is nearly 1000, times greater than the energy obtained from nuclear-fisson.

Fusion is the 'melting together' of two light nuclei to form a heavy nucleus e. g. formation of helium by making deuterons (Hydrogen isotope) collide. In this process a neutron is lost and thus a part of mass is turned into energy according to the mass energy equation $E = mc^2$. Nuclear-fusion is the process from which stars including the sun receive energy. In the centre of the sun the temp. is

beleived to be about 15000,000°C while on the outside it is only 6000°C. It was realized that the process could not be emulated on each, because it takes place only at fantastically high temperatures Why does this process require so much heat ? Because, normally nuclei repel each other due to the presence of positively charged protons. If the nuclei are to be fused together their repellent force – must be overcome by 'banging' them together at great speed. Heat as we know is energy, is movement, the greater the heat of any matter the more violent the speed of its particles. Now, hydrogen being the lightest element – its nuclei have the smallest charge, and therefore they can be banged together more easily, than those of other element, and this is what the heat achieves. As the hydrogen nuclei collide with each other, some of their mass turns into energy – into heat.

Although through A-bomb the optimum temp. for the thermo-nuclear reaction can be attained, but it being an uncontrollable process, is terribly dangerous. Therefore, sincere efforts were made through ZETA and a temp. of about 10 mission degrees centigrade was attained for 1/10th of a second. Thus we are now well on our way to solving mankind's energy problem for all time.

The H-bomb reaction has been achieved, not with ordinary hydrogen as in the sun, but with its isotope deuterium and tritium. Deuterium or heavy hydrogen occurs in small propertions. The oceans of the earth are an inexhaustible source of deuterium ... its extraction from water is not ... difficult. The fuel cost of therm... nuclear fussion is therefore neglig... certainly much lower than that ... uranium. It has been estimated ... one gallon of sea water could y... as much energy as 100 gallons of p... and that a bucketful of water con... ining one-fifth of a gram of deuter... could keep an average house w... for the whole year. Thus by mean... fusionreactor electricity can be produ... American submarine 'Nautilus' ... proved that marine propulsion ... atomic energy is technically feas... In Russia a nuclear-powered car ... reported to have been designed; ... thus it is expected that nuclear-pow... air craft and locomotives may ... designed as well. Space travel by nu... rocket is being made possible. For ... a photon reactor is suggested wh... would use photon as its fuel and ... attain the speed of right namely 186... miles per second.

Of course, if there were an inter... national agreement to dismantle ... nuclear weapons (and if this agreem... were carried out) the world will h... an enormous store of high grade ato... fuel. Prices would then probably ... like those of army surpluse stocks ... table and we would be benefitted. Th... is no doubt that atomic energy is bou... to bring about the greatest chan... which any discovery or invention ... ever caused on the earth. But if ... cannot overcome his suicidal tende... we do not even know, if mank... will outlast over our own century.

ANNUAL REPORT OF THE GYMKHANA

1960-61

This year the Gymkhana activities began rather calmly as the Gymkhana elections held in July were unanimous Some critics attributed this unopposed election to lack of initiative and enthusiasm amongst students while others looked upon it as a sign of mutual co-operation in them. The following members formed the GMC:-

Prin. Y. S. Mahajan – President.
Prof. P. G. Abhyankar – Chairman.
" M. N. Advant.
" J. V. Mahajan
" C. R. Potnis.
Shri. A. S. Mahajan – Gen. Secretary.
Miss. S. A. Deshpande – Ladies-Representative.
Shri. S. D. Tribhuwan – (Hockey)
" S. K. Saraf (Cricket)
" N. S. Kolhe (Indian Games)
" V. M. Rajawat (Minor Games)
" S. H. Mahajan – (Football & Volleyball)
" S. P. Oka – (Debating)
" Devakinandan Saraswat – (Reading Room & Magazine)

This year the rains were somewhat favourable to our sportmen and early during the first term cricketers of our college were regularly seen at the nets. Our New Assembly Hall was the centre of attraction for students playing Badminton and table-tennis. As we were the hosts, this year, for the Intercollegiate sports of the North Group of the University of Poona, players were having practice with renewed enthusiasm. Annual sports were held in September.

In the Intercollegiate Cricket Tournaments at Dhulia in September. our team was defeated in the Semifinals by the strong HPT Nasik Team. Cricket is not played here in the schools and our students rarely get opportunities to watch and study first-class cricket.

All the other team-events and athletic items of Intercollegiate sports were held on our home grounds in December. Our Hockey Tour to the North during the Diwali vacation paid us rich dividends as we emerged the intercollegiate hockey champions this year defeating HPT college Nasik by five goals to nil. We congratulate the merry band of our hockey players on their splendid performance. Shri. Yusuf Menon represented the Poona University in the Inter university Hockey Tournaments.

In football however we were very unlucky to lose to Nagar College in the Semifinals by a solitary goal and that too in the closing moments of the match. Our Khokho and Kabaddi teams fared well this year, but lost in the finals to the strong Dhulia teams. In Khokho Shri Deshmukh and Shri Patil showed their skill. In Kabaddi, teamwork was excellent. Shri Bhangale and Shaikh excelled in attack, while Shri Lokhande and Ladhe proved themselves successful "Corners". Our Ladies Khokho team, the champinos for the last two years, was deteated by Dhulia, mainly because of lack of sincere practiee.

In minor games, the crack combination of Shri Basit and Tribhuwan proved very successful. They made a plucky display before bowing down to the experienced Dhulians in the finals. In wrestling, Shri Tadvi entered the finals in the pin weight class and very sportively awarded a walkover to his close relative representing HPT Nasik. In Ladies Ring Tennis, Miss Prabhune's tricky & faultless game was praised even by the opponents. She was very unfortunate to lose in the finals.

In Athletics however we continued with our traditional weakness; and collected only a few points. Shri Wagh was second in running 400, 800 and 1500 metres. Shri R. V. Joshi got the third place in 100 metres dash. Shri Rajawat, Mrs. Warke and Miss Sumati Oke showed their skill in throwing events. With intensive efforts and some coaching they are quite likely to be good athletes. Our gents 'Relay tea immitated the Ladies' Relay team b securing the third place.

Shri Wagh was selected for athle tics for Inter-Group Sports. Miss Ush Dixit, Shailaja Dixit and Rane we selected for Ladies Khokho; and Sh Deshmukh, Patil and Khadke for Gen Khokho, to represent the North Grou

A noteworthy activity this yea was that a medical examination of a the students of our college was und taken in the last week of July. W are deeply indebted to the local docto who conducted it.

Before closing this report we than all those who have helped us in th various activities of the Gymkhana.

P. G. Abhyankar
Chairman,
Gymkhana Managing Committee.

A. S. Mahajan
General Secretary

Fancy Dress Will Make You Attractive

BUY BEST CLOTH; WEAR ATTRACTIVE DRESS

— Visit Your Most Favourite —

☞ Godbole Tailors

Nevi Peth,

JALGAON.

P. T. Leaders 1960-61

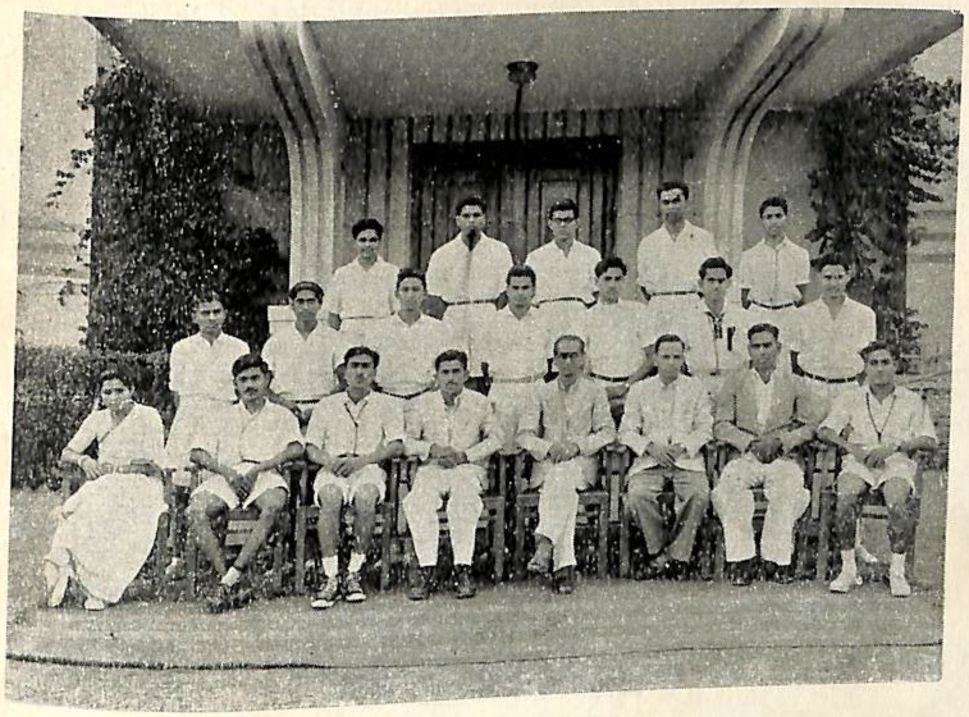

' मुंबईची माणसं ' या नाटकांतील कलावंत.

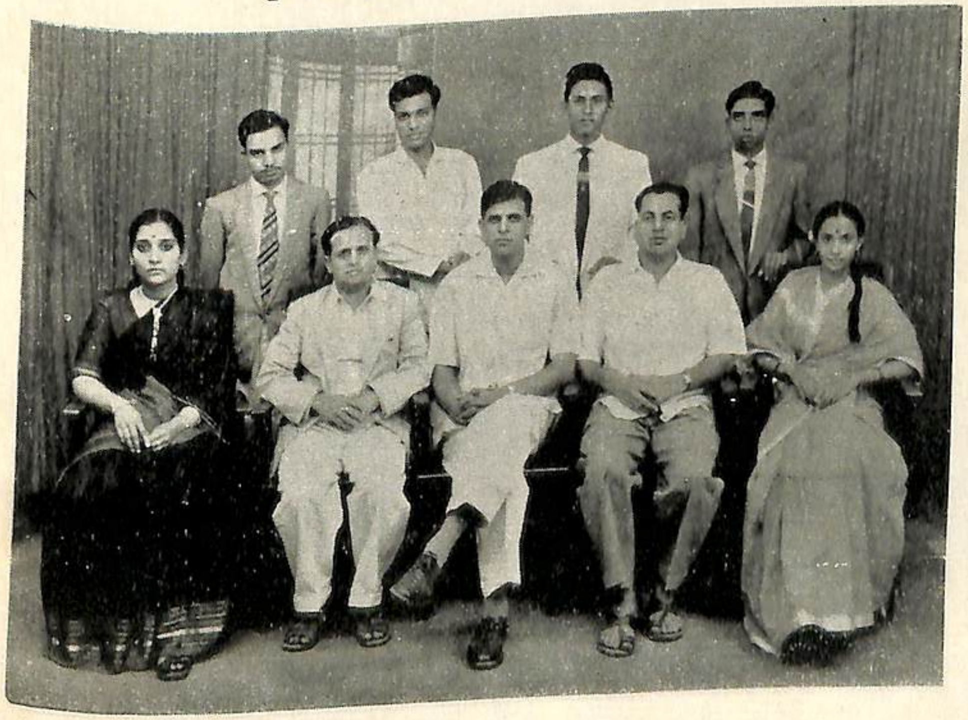

INTERCOLLEGIATE SPORTS 1960-61
Hockey Winners.

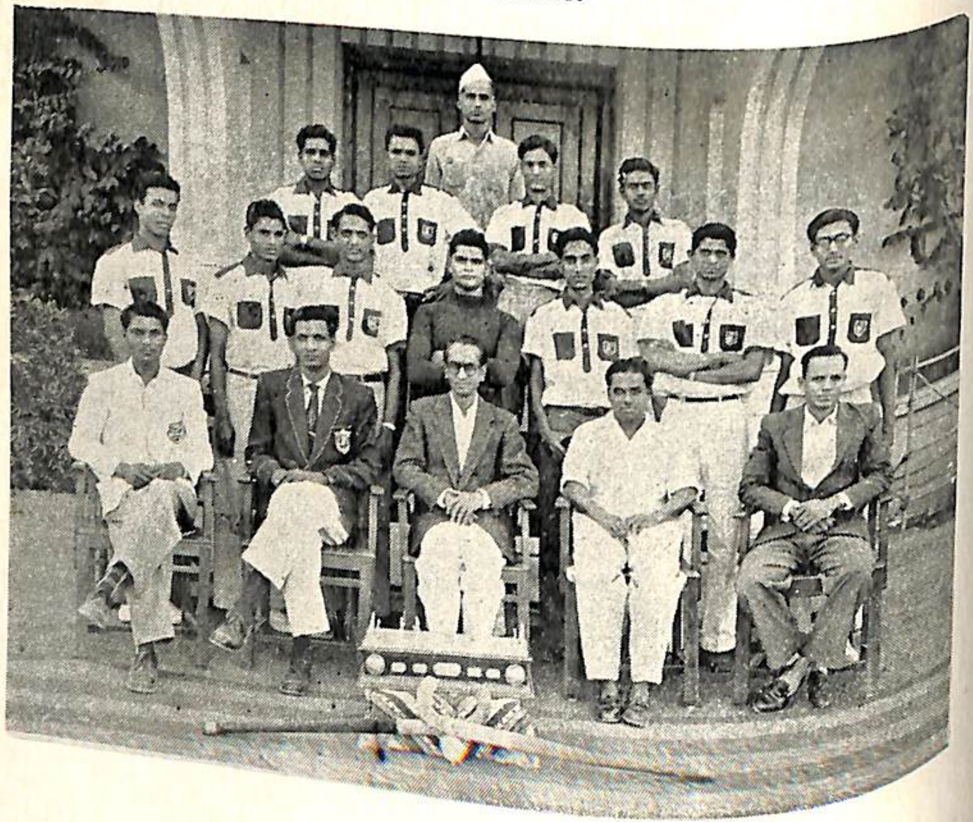

INTERCOLLEGIATE SPORTS
Winners of Individual Items.

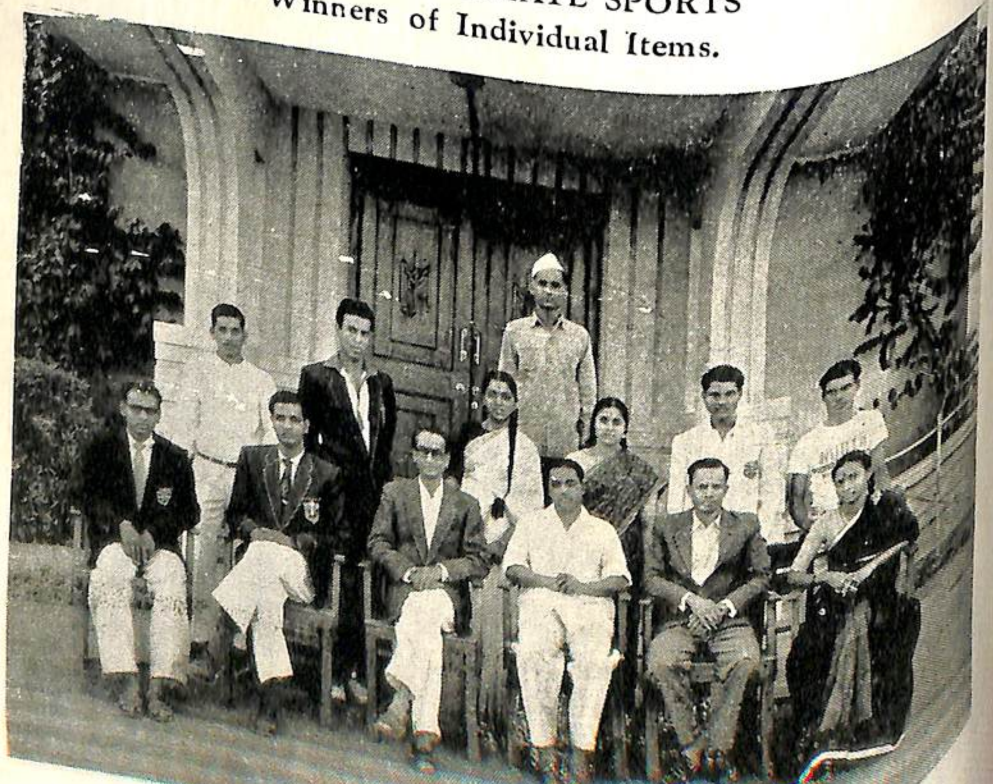

ANNUAL REPORT 1960-61
(P. T. Department)

That boys and girls evince a keen interest in P. T. needs no comment. In the very beginning of the year as many as thirty four boys and girls volunteered themselves to be P. T. leaders. After a short period of training and close scrutiny we selected twenty-two boys and two girls as P. T. Leaders for the academic year 1960-61.

We started our work in the first week of August. In the Mass P. T. of the 15th of August our boys and girls gave a good account of themselves. We arranged another Mass P. T. on the Republic Day. Our 'flowers of light' put up an excellent show.

Our P. T. leaders had the privilege of having a group photo with the Principal on the 14th Jan. 1961.

We must take this opportunity for thanking all those who have helped us. We are grateful to Prof. D. H. Chaudhari for his continued interest and guidance. We should not forget to thank our P. T. leaders who have worked very hard through out the year. We congratulate Shri B. V. Dixit on his winning the prize for the best P. T. leader.

Shri S. H. Talele, Shri N. S. Patil and Shri M. R. Oswal were with us as P. T. leaders for four years. We appreciate their services and wish them good luck and god speed.

N. S. Patil
Head P. T. Leader.

V. A. Antin
In-charge P. T. Dept.

BIOLOGY ASSOCIATION

This year the Biology Association is running its third year. Dr. V. R. Dnyansagar, M. Sc.' Ph. D. (Nagpur), Ph. D. (Wisconsin, U. S. A.), the head of the Botany Department, vidarbha Mahavidyalay, Amraoti, inagurated the association on 12th Sept. 1960. In his inaugural address he explained the recent advances in Cytogenetics and also gave an idea about the life of students in the American Universities. His lecture was accompanied by nice coloured slides.

Due to the Inter Collegiate Sports, the activities of the association were checked. The annual Social of the association was held on 17th Jan. 1961. This year's attraction in the social was staging of two Marathi "Natikas" by the members. In the variety entertainment the classical music was a feature.

I must take the opportunity to thank prin. Y. S. Mahajan and Prof. G. R. Kshirsagar, the President and the Chairman of the association respectively for guidance and help. Special mention must be made of Prof. M. M. Kelkar wko took great pains in directing the drama. My thanks are also due to the members of the Biology Staff for their willing co-operation and all the the persons who helped in making the Entertainment programme a success.

P. N. Chaudhari
Hon. Secretary.

The Planning Forum

The inaugural address this year, was delivered by Shri R. G. Patil, National Small Savings Officer (Maharashtra) on the 22nd July 1960.

In August, the members discussed the problem of 'Co-operative Farming'.

A programme of 3 days was arranged for the observance of the National Plan Day, on the 13th September 60. There was a symposium and papers were read on 'The objectives', 'the Investment Pattern' and 'The financial aspect' of the III Plan. Principal Y. S. Mahajan gave a talk on the 14th on "Planning with special reference to Maharashtra". On the 20th Shri. M. D. Chaudhari Deputy Minister, state of Maharashtra addressed the members of the Forum and a big gathering of students. An essay competition "Our Plans and the Common Ma and a Kavisammelan was also organis Prizes were awarded to Shri Mu and Shri R. B. Kulkarni.

In October, a seminar on 'Popu tion Problem and Policies' was organis and on the 30th November 60, S Agarwal and Shri R. B. Kulkarni re papers on "The Unemployment Problem On account of The Inter Colleg Sports, held in December 60, and th consequent pressure thereof on th we closed the activities of the Fo thereafter.

M. S. Bhave
Chairman

M. A. K
S. B. Patil
Secretaries

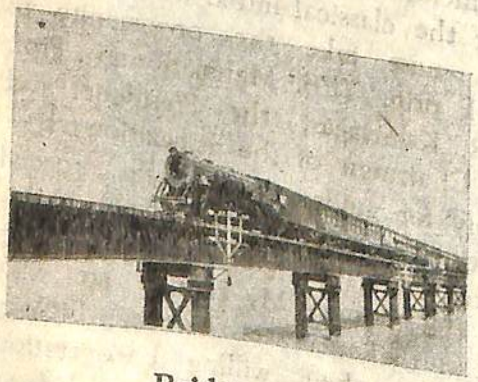

Bridge

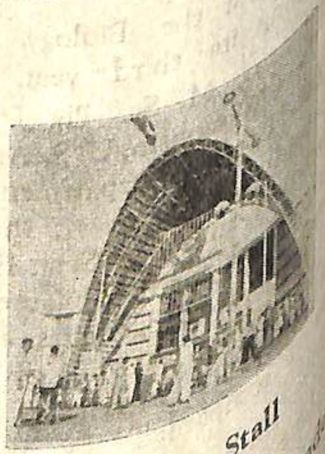

Russian Stall

F. T. Ghorpa

SCIENCE ASSOCIATION

The elections of the office bearers of the Science Association this year were all unanimous. The following two pictures were screened on behalf of the association.

1. "The Animal World" (Technicolor) on 4th Sept. 1960.
2. "Operation Petticoat" a Metro Goldwyn Mayor Picture on 15th Jan. 61.

A very instructive lecture on "Fronts and Storms" was delivered by Prof. P. T. Mahajan, on 13 Jan. 61.

Due to the Intercollegiate sports the activities of the association were very much checked.

I must take the opportunity to thank Prin. Y. S. Mahajan, the President of the association and Prof. G. R. Kshirsagar, Chairman for their guidance and help. My thanks are also due to all the other representatives for their cooperation.

A. D. Borole
Secretary,
Science Association.

N. C. C.

This year our strength went up from 96 to 213 cadets as our college was allotted one full Company. On account of this sudden expansion and the consequent rapid promotions of Cadets, we found it very difficult to cope with the training and administration of the Company. in the beginning. But soon Prof. C. R. Karnik and Shri. V. A. Antin joined us as new officers and so we heaved a sigh of relief. Whatever little burden we had, was further lightened by another pair of new officers, Prof. D. H. Chauhari and Shri R. K. Dixit. Our new brother-Officers were full of enthusiasm to tighten the discipline of the boys and raise the level of their training. But there came the Inter-collegiate Sports-then the Social Gathering of the College-and then the Camp. The training suffered a number of interruptions.

On account of these interruptions, our boys could not give a very good account of themselves at the Camp. However, our U/O R. B. Chaudhari got the second prize in the competition in shooting. Our Company got the prize from our Officer Commanding, Maj. V M. Dabadghao for Promptness on parade during the camp.

We are awaiting the results of the B & C certificate examinations, but I am sure at least 50% of the boys will pass the examinations. With our new officers I am sure we shall be able to do much better next year.

University Examination Results 1960

P. D. Science
1st Class

1 Shri Khanolkar P. P.
2 Shri Zope P. N.

P. D. Arts
1st Class

1 Shri Iqbal Ad. Bashiruddin Ad.

F. Y. B. Sc.
1st Class

1 Shri Adkar S. G.
2 Shri Deshmukh A. P.
3 Shri Kulkarni Y. S.

B. A. (April 60)
(B. A. Spl.)
2nd Class

1 Chaudhari S. D.
2 Miss Joshi T. S.
3 Patil D. H.
4 Chaudhari S. H.
5 Tadvi S. K.

Pass Class

6 Mrs. Athavale A. M.
7 Narkhede P. C.
8 Bhalerao P. S.
9 Dhake T. P.
10 Kulkarni G. S.
11 Kulkarni J. T.
12 Mahajan P. B.
13 Maheshri S. M.
14 Marwadi R. R.
15 Narale S. K.
16 Palshikar A. P.
17 Patil B. R.
18 Patil N. B.
19 Wani M. M.
20 Pathak S. B.
21 Patil D. L.
22 Tembe R. D.

B. Sc. (Gen.) April 60.
2nd Class

1 Bhirud N. V.
2 Chaudhari S. P.
3 Gupte A. S.
4 Chaudhari V. S.
5 Khadse N. Y.
6 Paranjpe A. P.
7 Parashar P. V.
8 Patil B. V.
9 Patil M. G.
10 Patil R. N.
11 Patil S. L.
12 Patil S. P.
13 Patil V. R.
14 Patil V. T.

Pass Class

15 Chaudhari D. G.
16 Khachane R. D.
17 Kulkarni V. P.
18 Mahajan G. P.
19 Nehete D. S.
20 Patil K. M.
21 Patil P. S.

Physics, Chemistry, Botany
2nd Class

1 Mahajan R. D.
2 Surve R. N.

Pass Class

3 Patil E. A.

Chemistry Botany Zoology
Pass Class

1 Anturlikar C. P.
2 Chaudhari P. I.

B A. (Spl.) Oct. 60
2nd Class

1 Attarde V. C.
2 Kulkarni V. A.

Pass Class

3 Miss Bakshi S. N.
4 Miss Mhalas N. S.
5 Chaudhari H. P.
6 Kandare S. R.
7 Bhole K. R.
8 Chavan A. R.
9 Joshi C. R.
10 Khadke S. A.
11 Narkhede H. B.
12 Patil M. H.
13 Upasani M. M.
14 Kulkarni S. R.
15 Mahajan D. H.

B. A. (Gen.) Oct. 60
2nd Class

1 Kulkarni P. V.

Pass Class

2 Dixit M. K.
3 Adawadkar S. S.

B. Sc. (Gen.) Oct. 60
2nd Class

1 Patil V. S.
2 Salunkhe V. S.

Pass Class

3 Agarwal M. C.
4 Chavan V. S.
5 Munjal R. H.
6 Patil D. D.

M. A. (April 60)
2nd Class

1 Miss Rane Vimal Dattatraya
2 Miss Deshpande Sunanda Gopal

First in	P. D. Arts :-	Shri	Iqbal Ad. Bashiruddin Ad.
„	P. D. Sc. -	„	Khanolkar P. P.
„	P. D. Com.-	„	Hirodkar S. P.
„	F. Y. B. A.-	„	Kulkarni R. B.
„	F. Y. B. Sc.-	„	Deshmukh A. P.
„	B. A. -	„	Chaudhari S. H.
„	B. Sc. (Gen.)	„	Patil R. N.

Endowment and Prizes

1 **Kher and Gambhirmal Prize** :- for the best student in the College- (S. Y. B. A) Rs. 75/- divided equally between Shri R. B Kulkarni (S. Y. B. A) and H. T. Lokhande (Sr. B. Sc.)

2 **P. V. Ratnaparkhi Prize** :- for standing 1st at the F. Y. B. A. & F. Y. B. Sc. Examinations 1960 in this College- Shri Deshmukh A. P. (Rs. 78)

3 **Manubhai Desai Prize** :- for student from Khandesh who has highest number of marks at the S. S. C. Exam. amongst those joining this Colloege- equally divided between :-
(1) Shri Athavale M. L.
(2) Miss Bedekar P. D. } (Rs. 40) only.

4 **Barjibhe Endowment Prize** :- for obtaining highest number of marks in English at the P. D. Arts Exam. 1960. Shri Joshi J. M. (Rs. 40)

5 **D. R. Nadkarni Science Prize** :- for the student who stands first at the P. D. Sc. Exam. in this College- Rs. 2C/- Shri Khanolkar P. P.

6 **Science Association Prize** :- Rs. 20/- for standing 1st in B. Sc. (Gen.) Shri Patil Ramkrishna Nema.

7 **Science Association Prize** :- Rs. 15/- for standing 1st in F. Y. B. Sc. Shri Deshmukh A. P.

8 **Ajintha Magazine Prizes** :-
(1) For Best Articles :-
English Section :- Shri Aezazuddin S. Shaikh Sr. B. Sc.
Marathi Section :- Divided equally between
(1) Miss Sadhana Aras S. Y. B. A.
(2) Shri S. K. Kulkarni S. Y. B. A.
Urdu Section :- Divided equaliy between
(1) Iqbal Ahmed F. Y. B. A.
(2) Miss Daulat Merchant P. D. A.
For Best Cartoons :- Shri V. S, Joglekar F. Y. B. Sc.

انسان اور انسانی ہمدردی ۔ اَکرا ۔

عبدالغنی میمن ۔ بی ۔ اے (سال دوّم)

انسان جسکو خداوندکریم نے اپنی بہترین مخلوق تصور کیا ہے اور جسکو فرشتوں سے زیادہ درجہ عطا کیا ہے اور دنیا کی تمام مخلوق سے انسان کو زیادہ افضل قرار دیا ہے ۔ اُسے اشرف المخلوقات کے بہترین نام سے یاد کیا ہے اور اسی انسان کو دنیا کی بہترین چیزیں میسر کی ہیں ۔ مگر یہ بے صبر اور بے شکر انسان اس سے مطمئن نہیں ہے ۔

اور یہ انسان جسکو خداوندکریم نے آگاہ کر دیا ہو کہ دنیا میں تو ہمیشہ رہنے والا نہیں ہے تجھے ہمنے ایک قاصد بنا کر روانہ کیا ہو ۔ تجھے اپنا فرض انجام دیکر واپس آنا ہوگا ۔ دنیا میں تو جو بھی چیزیں دیکھے گا وہ جنت الفردوس کے مقابلہ میں ہیچ ہونگی ۔ توان چیزوں کا ذخیرہ نہ کرنا ۔ تو انکا استعمال اتنا کرنا جتنا تجھے راس آئے یہ چیزیں تجھکو میرے پاس نہیں لانا ہیں بلکہ صرف تیرے اعمال لیکر آنا ہو ۔ ہمنے تجھکو جو پیام دیا ہے وہ "انسانی ہمدردی" ہے یعنی بنی نوع انسان کی محبت ہے اسمیں تو جتنا کامیاب رہے گا اتنا ہی تجھ کو عوض ملے گا ۔

افسوس بیحد افسوس تو اپنے پیغام کو بھول گیا ۔ تو ہر شئے کو اسطرح ذخیرہ کرتا گیا کہ تجھے اب ہمیشہ یہاں رہنا ہوگا ۔ تو اس ذخیرہ اندوزی میں اسقدر مشغول رہا کہ نہ یتیم بچوں نہ بیواؤں اور نہ ضعیفوں کی پرواہ کی ۔ بلکہ اُنکا مال بھی بیدردی سے زبردستی سے یا ریاکاری یا دنیاوی عدالت کو لالچ دے کر ضبط کیا ۔ اور اپنی افسری کو مستحکم کرنے کے لئے قلعہ بنالیا ۔ مگر یہ قلعہ جو تونے لاکھوں کے ارمانوں کو مٹی میں ملاکے حاصل کیا وہ قلعہ نہیں بلکہ ایک قیدخانہ ہے ۔ جس میں تونے خود ہی کو قید کر لیا ہے ۔

یہ انسان جسکو خداوندکریم نے اپنی سب سے اچھی مخلوق سمجھا ہے ۔ وہ مخلوق دن بہ دن حیوانوں سے بھی بدتر ہوتی جارہی ہے ۔ یہ سب اشیاء کو لیکر تو خداوند کریم کے دربار میں حاضر ہوگا اور تب یہ کہیں گی کہ جنت الفردوس میں ان چیزوں کی کمی ہو؟

یہ انسان جسکو خداوندکریم نے ہمدردی کا درس دیکر بھیجا تھا وہ ہمدردی کے عوض ظلم وستم ، دروغ گوئی اور ریاکاری کو اپنا فرض سمجھ بیٹھا ہے ۔ اور ساتھ ہی ساتھ ان تمام اشیا کو خود کی جائداد سمجھ بیٹھا ہے ۔ اسمیں سے ایک حبّہ بھر بھی دوسروں کو دینا ناجائز سمجھتا ہے ۔ یہانتک کہ یہ فراموش کر گیا ہے کہ اُسے خداوندکریم کو منھ دکھانا ہوگا ۔ اور وہ اب تو یہ کہنے لگا ہے کہ " اب تو آرام سے گذرتی ہے عاقبت کی خبر خدا جانے " اور اس بے خودی میں خدائی دعوے کرنے لگا ہے اور خدائی راز کو پہچاننے کی کوشش کر رہا ہے ۔

انسان جسکو کہ ہر انسان کیساتھ ہمدردی کرنی چاہیئے ۔ ہمدردی تو کوسوں دور وہ اُنکو اپنا غلام سمجھ بیٹھا ہے ۔ وہ بے بس انسانوں کو اپنے زر کی طاقت سے کچل دیتا ہے ۔ وہ دنیا میں قانون کو لالچ دیکر اُسپر حکومت کرتا ہے ۔ مگر وہ نیم بے ہوش انسان آخرت میں عذاب الٰہی میں گرفتار ہوگا ۔ وہ دنیا ہی میں اسکی سزا پا لیتا ہے ۔ یہ زرپرست انسان ، انسانی ہمدردی کیا چیز ہو اُس سے آشنا بھی نہیں ۔ اگر دنیا میں تمام لوگ ایک صفت کے ہوجائیں تو مجھے خوف ہے کہ قیامت وقت سے پہلے ہی آجائے اور تمام مالداروں اور انسانیت کا خون کرنے والوں کے ساتھ ساتھ بے گناہ لوگ بھی اسکا شکار ہو جائیں ۔ مگر دنیا میں چند ہستیاں ایسی بھی باقی ہیں جو اپنے فرض کو بھولی نہیں ہیں اور یہ انہی لوگوں کا صدقہ ہے کہ دنیا کا کارخانہ جاری ہے ۔ اگر یہ خودپرست انسان کچھ کرتے ہیں تو اپنے نام کو بلند کرنے یا اپنا کوئی مقصد پورا کرنے کیلئے کرتے ہیں ۔ کچھ انسان ایسے ہیں جو انسانی ہمدردی کے واسطے بہت سے منصوبہ بنانے کی کوشش کرتے ہیں مگر ناکامیاب رہتے ہیں ۔

بہت سے لیڈر یہ چاہتے ہیں کہ بین الاقوامی امن قائم ہو (INTERNATIONAL PEACE) مگر یہ منصوبہ جب ہی کامیاب ہو سکتا ہے جب گھر میں اتفاق ہو ۔ ملک میں آپسیں اتفاق ہو ۔ مگر اسکے برخلاف یہ دکھائی دیتا ہے کہ بھائی آج بھائی کی مدد نہیں کرتا ۔ رشتہ دار ، رشتہ داروں کی مدد نہیں کرتا ۔ ہر گھر میں آج کل نفسا نفسی کا عالم ہے ۔ ہر ملک میں آپسیں نااتفاقی کا بازار گرم ہے ۔ ہر ملک دوسرے ملک کو حرص کی نگاہوں سے دیکھ رہا ہے ۔ اگر ان انسانوں کا بس چلے تو وہ ایک دوسرے کو جنگلی جانوروں کی طرح نگل جائیں ۔ مگر افسوس ان کو یہ موقع ہی نہیں ملتا ۔

انسانی ہمدردی کو قائم کرنے کا منصوبہ جب ہی کامیاب ہوگا جبکہ ہر انسان مخلص و بے مطلب بن جائے گا اور انسانیت کو زندہ رکھنے کے لئے وقت آنے پر اپنی جان دینے کو تیار ہو جائے گا ۔

★

(بقیہ تاج محل) رنگ برنگ پھولوں کے دلفریب باغیچے لگے ہیں ۔ تاج محل کے آگے سرد کے اونچے اونچے درخت اسطرح کھڑے ہیں گویا ایسا معلوم ہوتا ہے جیسا کہ یہ مہمانوں کے استقبال اور اس نایاب محل کی حفاظت میں مغلیہ سلطنت کے سپاہی کی صورت با ادب کھڑے ہیں ۔ سولہ سال کی انتھک کوششوں کے بعد یہ محل ۱۶۴۸ء میں بن کر تیار ہوا ۔ اسپر کل ایک کروڑ ۵۰ لاکھ روپے خرچ ہوئے ۔ دنیا کے ۷ عجائبات میں اسکا شمار ہوتا ہے ۔ اسکے ڈیزائن اسطرح دلکش ہیں کہ دیکھنے والوں کی نظریں جم جاتی ہیں ۔ اور جی نہیں چاہتا کہ اُس سے نظر ہٹے ۔ اکتوبر اور مارچ کے مہینوں میں محل کا نظارہ عجیب ہوتا ہے ۔ اسلئے دیگر ممالک کے لوگ انہی دنوں میں وہاں جاتے ہیں ۔ آب وہوا موافق ہوتی ہے اور وہاں لوگوں کا میلہ سا لگا رہتا ہے ۔ ۔ختم شد۔

(مطبوعہ نیشنل یقوب پریس ۔ آکولہ شہر)

مولانا ابوالکلام آزاد

از۔ آر۔ ایف۔ حسینی
(پی۔ ڈی۔ کامرس)

مولانا ابوالکلام آزاد ۱۸۸۸ء میں بمقام مکہ پیدا ہوئے۔ ابتدائی تعلیم قاہرہ کے مشہور دارالعلوم الازہر میں مکمل ہوئی۔ پندرہ برس کی عمر میں آپ عربی و فارسی زبان پر حاوی ہو چکے تھے۔ آپکے والد ایک مشہور عالم مصنف اور ماہر دینیات تھے۔ جب آپکے والد نے ۱۹۰۷ء میں اس عالم فانی سے عالم جاودانی کی راہ لی۔ تب توقع یہ کی جانے لگی کہ آپ اس سلسلے کو اپنے ہاتھ میں لے لیں گے۔ لیکن مولانا ابوالکلام کے دل و دماغ پر جدید ادب اور سائنس اسقدر حاوی ہو چکے تھے کہ انہوں نے مذہبی پیشوا نہ بننے کا فیصلہ کر لیا ۱۹۱۲ء میں کلکتہ سے ایک اردو جریدہ "الہلال" جاری کیا۔ اور اپنا تخلص آزاد رکھا۔ اس اخبار نے حسب توقع ملک میں ایک ہنگامہ برپا کر دیا۔ صحافت میں اُسنے بالکل ایک نئی راہ اختیار کی۔ مگر حکومت کی چند پابندیوں کی وجہ سے مولانا آزاد کو اپنا پرچہ بند کرنا پڑا۔ اس اخبار کے بند ہونے پر آپ نے دوسرا پرچہ "البلاغ" جاری کیا۔ چونکہ "البلاغ" کی بھی وہی پالیسی تھی جو "الہلال" کی تھی۔ لہٰذا حکومت انگلیشیہ نے ۱۹۱۶ء میں آپکو بہار میں رانچی کے مقام پر نظر بند کر دیا۔ اور آپ پر بغاوت کا الزام لگایا گیا۔ ۱۹۲۳ء کے اوائل میں آپ جیل سے رہا ہوئے اور اسی سال آپ کو انڈین نیشنل کانگریس کا صدر منتخب کیا گیا۔ اسوقت آپکی عمر ۳۵ سال کی تھی۔ آپ سے پہلے اور بعد میں اتنی کم عمر میں کوئی بھی رہنما اس مستحکم جماعت کا صدر نہیں بنا تھا۔

ابوالکلام آزاد ہندوؤں اور مسلمانوں کے متحدہ ہندوستان کے علمبردار تھے۔ آپ ایک بلند پایہ ادیب بھی تھے۔ آپ کی تصانیف میں مضامین آزاد، غبار خاطر، قرآن شریف کی تفسیر "ترجمان القرآن" وغیرہ ہیں۔ آپکو مشرق و مغرب کے فلسفہ پر عبور حاصل تھا۔ آپنے اپنے قلم سے بیرونی ہند کی قومی تحاریک کی بھی تشکیل کی ہے۔ آپکی عربی تحریر نے مصری و افغانی تواریخ پر گہرا اثر ڈالا۔ آپکا احترام ہندوستان کے علاوہ دنیا کے ہر اُس حصہ میں بے حد کیا جاتا ہے جہاں عربی و فارسی بولی جاتی ہے۔ پنڈت نہرو نے کسی جگہ لکھا ہے :-

" مولانا ابوالکلام آزاد اُن قاموسیوں میں سے تھے (Encyclopeadist) جو انقلاب فرانس سے پہلے فرانس میں پائے جاتے تھے "۔

آپ کی خود نوشتہ سوانح عمری (India wins freedom) دہلی میوزم میں ہے۔ آپ کی طرز تحریر کی جھلک ملاحظہ ہو۔

(کالم ۲ پر)

تاج محل

از۔ اے۔ سی۔ شیخ
(پی۔ ڈی۔ سائنس)

یوں تو دنیا میں کئی عمارتیں ہیں۔ لیکن تاج محل سچے پریم کی جیتی جاگتی اور مجسم تصویر ہے۔ یہ تمام عمارتوں کا سرتاج ہے۔ اسکو ہمارے بھارت کے مشہور و معروف بادشاہ شاہجہاں نے اپنی نیک دل محبوبہ ممتاز محل یا ارجمند بانو کی یاد میں بنوایا تھا اور اسی کے نام سے یہ انمول اور ممتاز عمارت تاج محل کے نام سے مشہور ہے۔ اسکی تعمیر کے لئے صرف بھارت کے ہی نہیں بلکہ تمام ایشیا کے معمار بلوائے گئے تھے۔ اس محل کا خاکہ اُسوقت کے استاد عیسٰی نامی ایک شخص نے کھینچا تھا۔ اس محل میں قیمتی پتھر اور ہیرے جواہرات استعمال کئے گئے۔ تاج محل آگرہ جیسے دلکش شہر میں شمال کی جانب پوتر جمنا کے کنارے ایک سنگ مرمر کے اونچے چبوترے پر مرکز میں بنا ہوا ہے۔ خوبصورت چبوترے کے چاروں بازو عمدہ و نفیس مینارے اونچے اونچے کھڑے ہیں۔ گنبد کے اندر، سنگ مرمر کے نئی ڈیزائن کے بیل بوٹے ہیں جو دنیا کے کسی کونے میں پائے نہیں جاتے۔ اسکے سائے میں سچی محبت کے پرستار محبوب و محبوبہ کی قبریں ہیں۔

اس محل کے اردگرد دماغ کو معطر کرنیوالے (باقی صفحہ ۶ پر)

" اگر کوئی شخص فوج کی نوکری کرنے سے انکار کرے تو کوئی حرج نہیں۔ مگر فوج میں شریک ہو کر پیچھے ہٹے تو اُس کی سزا موت ہے۔ "

" پانی میں چھلانگ لگانے سے پہلے ہر چیز سوچ لی جائے۔ مگر چھلانگ لگانے کے بعد موجوں کی شکایت کرنا سخت حماقت ہے۔ "

۱۹۴۷ء کے بعد آپ آزاد ہند کے وزیر تعلیم مقرر کئے گئے۔ مولانا نے اپنی اس ذمہ داری کو مستقل مزاجی اور فرض شناسی کیساتھ انجام دیا۔ ان خوبیوں کے ساتھ آپ ایک جادو بیان مقرر بھی تھے۔ لیکن افسوس کہ ایسی بزرگ ہستیاں بہت کم زندگی اس دنیا میں بسر کرتی ہیں۔ چنانچہ جب آپ اپنی عمر کے سترویں برس میں ہندوستان کی اس فضا میں آزادی کی سانسیں لے رہے تھے کہ اچانک آپ پر لقوہ کا حملہ ہوا۔ اور کچھ دنوں کے اندر ہی یہ ولولہ انگیز انسانی ہستی (فروری ۱۹۵۸ء) ہم سے جدا ہو گئی۔ یہ دکھ بھری خبر آناً فاناً دنیا میں پھیل گئی اور تمام ملکوں نے اس بزرگ ہستی کی موت پر رنج و ملال کا اظہار کیا جس کی جگہ پُر کرنا تو کجا، اگر ان کا ہم وزن بھی مل جائے تو بھارت کی خوش قسمتی سمجھئے!

ہر کمالے را زوال

از۔ سید عبدالعزیز نذیر علی
(پی۔ ڈی۔ سائنس)

تاریخ کے اوراق گردانئے سے ہم کو یہ پتہ لگتا ہے کہ انگریزوں کی حکومت کو ایسا کمال حاصل ہوا تھا کہ اُن کی حکومت میں سورج غروب نہیں ہوتا تھا۔ لیکن آج ہم دیکھتے ہیں کہ انکا وہ کمال باقی نہیں رہا۔ اسکے علاوہ ہم کو یہ بھی معلوم ہے کہ ایک زمانہ میں مشرق وسطیٰ اور اسپین کے مسلمانوں کا کیا عالم تھا۔ مسلمانوں کے پاس علم کا وہ ذخیرہ موجود تھا جس کے زور سے آج تمام دنیا ترقی کی منزل طے کر رہی ہے۔ علم کے اس خزانے سے انگریزوں نے تمام علوم کو اپنایا۔ انگریز مسلمانوں کے ساتھ اپنے ملک کو لوٹے اور وہ تمام چیزیں ایجاد کیں جو آج ہم کو معلوم ہوتی ہیں۔ حالانکہ انگریزوں نے ہم ہی سے خوشہ چینی کی ہے مگر مسلمانوں کا وہ کمال بھی باقی نہ رہا جو پہلے اُنہیں حاصل تھا۔ اُن کے کمال کو زوال آگیا۔

اس کے علاوہ ہم یہ دیکھتے ہیں بارش کا قطرہ۔ سورج کی گرمی سے سمندر سے آبی بخارات کی شکل میں ہوا کی وجہ سے نہ جانے کتنی بلندی پر پہنچ جاتا ہے۔ دیکھو اس پانی کے قطرے کا کمال۔ وہ بہت غرور سے اس دنیا کی طرف دیکھتا ہے اور اپنے آپ کو اس دنیا میں سب سے بلند سمجھتا ہے۔ وہ اس پہاڑ کو کم سمجھتا ہے جو دنیا میں سب سے اونچا پہاڑ ہے۔ مگر جب ہم دیکھتے ہیں کہ اس پانی کے قطرے سے سرد ہوا ٹکرا کے چلتی ہے تو وہ پانی کا قطرہ اپنی بلندی سے زمین کی طرف آجاتا ہے اور اُسکا تمام غرور پستی میں تبدیل ہو جاتا ہے۔ ان تمام باتوں سے یہ اخذ کرنا آسان ہو جاتا ہے کہ "ہر کمالے را زوال"۔ دنیا میں کوئی چیز ایک ہی حالت پر قائم نہیں رہتی۔ ہر چیز کو نشیب و فراز کی منزلوں سے گذرنا پڑتا ہے۔ اُردو کے مشہور شاعر میر انیس مرحوم نے کیا خوب کہا ہے کہ

"عروج مہر بھی دیکھا تو دوپہر دیکھا"

یہ مصرعہ "ہر کمالے را زوال" میں جو دنیائے معانی پوشیدہ ہے وہ اہل نظر سے پوشیدہ نہیں ہے۔ "ہر کمالے را زوال" کی صرف ایک مصرعہ میں تشریح کی ہے۔ دفتر کے دفتر سیاہ کر دینے کے بعد بھی اتنی واضح اور کامل تشریح نہیں ہو سکتی ہے۔ یہ ہے شاعری کا کمال۔ کوزے میں دریا ایسے ہی موقعہ پر کہا جاتا ہے۔ الغرض اس خاکدان میں بجز انقلاب اور تغیر کسی چیز کو ثبات نہیں۔ بقول علامہ اقبال۔

" ثبات ایک تغیر کو ہے زمانے میں "

غزل

از۔ پروفیسر افتخار احمد فخر۔ دھولیوی۔ ایم۔ اے۔

سوچ کر آرزوئے زلف چلیپا کرنا!
شیخ جی! کعبۂ دل کو نہ کلیسا کرنا

اُنکے جلووں کا تصوّر میں تماشا کرنا
مشرب عشق میں ہے، دیدۂ دل وا کرنا

بار بار اُن سے محبت کا تقاضا کرنا
بے خبر یہ تو ہے توہین تمنّا کرنا

اِسطرف ایک نظر حسن خود آرا کرنا
میری بربادئ دل کا بھی نظارا کرنا

ذوق دیدار سلامت تو ہزاروں جلوے
طُور پر ہی نہیں موقوف نظارا کرنا

لذّت عشق کی کیا تجھ کو خبر اے ناصح
ہائے کیا شے ہے غم عشق میں تڑپا کرنا

بحر الفت میں نہ کر سیل حوادث سے گریز
سیکھ گوہر صدف چشم میں پیدا کرنا

اوّل عشق وہ دزدیدہ نگاہی اُن کی
میری بیتابئ دل میں وہ اضافہ کرنا

نگہ شوق کو ہے پردہ دری کی تعلیم
لاکھ پردہ سہی ممکن نہیں پردا کرنا

بھولتا ہی نہیں وہ عالم رخصت مجھکو
ان کا مُڑ مُڑ کے ادھر ہائے وہ دیکھا کرنا

اے غم عشق خدا تجھ کو سلامت رکھے
سہل تھا کب غم ہستی کا مداوا کرنا؟

جور بے جا کی شکایت تو کرے دل لیکن
مذہب عشق میں جائز نہیں ایسا کرنا

عشق میں نخل تمنّا کہیں شاداب بھی ہو
تا بکے خون جگر سے یونہی سینچا کرنا

کھیل ہے جن کے لئے دار و رسن کی منزل
زیب دیتا ہے انہیں عشق کا دعویٰ کرنا

گر نہیں ہجر کی شب اختر و مہتاب تو کیا
گوہر اشک سے ہے آج اُجالا کرنا

ہو نہ گم حسن کے جلووں میں کہیں تیری نظر
طالب دید نہ یوں عشق کو رسوا کرنا

خام ہے ذوق جنوں تیرا وگرنہ اے دل
کیا بڑی بات تھی گلشن کو بھی صحرا کرنا

دل کو آلام محبت نے سکھایا اے دوست
تلخئ زیست کو ہنس ہنس کے گوارا کرنا

مندمل ہونے کو تھے زخم جگر فخر! مگر
انکا تکلیف توجہ وہ دوبارا کرنا

(بقیہ صفحہ ۲ سے آگے) اور خوف خدا میں لگا رہے ایسا کرنا اپنے قیمتی وقت کو ضائع کرنا ہے۔ اور اس سائنسی دور میں وقت کی کتنی قدر و قیمت ہے۔ (Time is money) وقت دولت ہے۔ اسلئے اسکا صحیح استعمال کرنا چاہیئے۔

ان تمام گرانبہا خوبیوں کے ہوتے ہوئے بھی لوگ کہتے ہیں کہ۔ ع

" آدمی کو بھی میسر نہیں انساں ہونا " حالانکہ مجھ جیسے انسانیت کے خادم اور ہمدرد ہر شہر اور ہر گلی میں ملیں گے اور انہی " انسانوں " کی وجہ آج امریکہ امن اور سائنسی ترقی کے جوہر دکھا رہا ہے

میں بھی ایک انسان ہوں

طنزیہ

از اکبر رحمانی ۔ بی۔ اے ۔(سال دوم)

جی ہاں ! میں ایک انسان ہوں !! بیسوی صدی کا.. انسان !! وہ صدی جسے ہم ترقی یافتہ یا سائنسی دور کے نام سے یاد کرتے ہیں۔ اس عصر جدید کے انسان میں جو خواص اور خوبیاں ہونی چاہئیں وہ بدرجہ اتم مجھ میں موجود ہیں۔ مثلاً :۔

میری ہمدردی کا یہ عالم ہے کہ اگر کسی گاؤں یا شہر میں سیلاب آجائے اور لوگوں کے مکانات، جائدادیں اور فصلیں تباہ و برباد ہوجائیں انسان سیلاب کی وجہ سے موت کے بے رحم ہاتھوں میں چلے جائیں تو میری انسانیت کو اُسوقت تک اطمینان حاصل نہیں ہوتا جب تک مجھے یہ نہ معلوم ہوجائے کہ کتنے انسان موت کے گھاٹ اُترے ہیں !

کتنے زخمی ہوئے ہیں !

ان مرنے والوں اور زخمی ہونے والوں میں ہندوؤں کی تعداد کتنی تھی اور مسلمانوں کی تعداد کتنی۔ ان میں گورے کتنے تھے اور کالے کتنے ! وغیرہ وغیرہ۔ جب یہ تمام معلومات مجھے فراہم ہوجاتی ہیں تب میں اپنا قدم آگے بڑھاتا ہوں ۔ کیونکہ یہ معلومات حاصل کرنا میرا انسانی فرض ہے اور چونکہ میں سائنسی دور سے گذر رہا ہوں جس دور کی خوبی یہی ہے ۔ اور ان سیلاب زدگان کو غذا، کپڑا پہنچانا۔ زخمیوں کو اسپتال پہنچانا وغیرہ یہ تمام حکومت کے کام ہیں۔

مجھ میں مالی ایثار اور قربانی کا جذبہ بھی بدرجہ اتم موجود ہے۔ اور میں اُسکا صحیح اور جائز استعمال کرتا ہوں۔ مثلاً میں ایسے موقعوں پر کبھی مالی قربانی سے دریغ نہیں کرتا۔ جہاں میرا نام اخبارات اور رسائل میں چھپ سکے۔ ریڈیو پر اعلان ہو۔ میری تصویر شائع ہو۔ لوگ میرا شکریہ ادا کریں۔ میرا ہر طرف چرچا ہو نام اور شہرت حاصل کرنا ہی تو مالی قربانی کا بیسویں صدی کے انسان کی شرع کے رو سے جائز استعمال ہے۔ یہ بھی کوئی قربانی اور ایثار ہوا کہ کسی کے کانوں کان خبر نہ ہو۔ نیکی کر اور دریا میں ڈال۔ یہ بالکل ناجائز مصرف ہے۔ نیکی کرنا چاہیئے لیکن بتاکر !

میں آپ سے شروع ہی میں کہہ چکا ہوں کہ "میں ایک انساں ہوں" اور آپ جانتے ہیں کہ انسان ہونے کے لئے خلوص و محبت لازمی ہے اور یہ مجھ میں کوٹ کوٹ کر بھری ہوئی ہے۔ لیکن یہاں بھی اس وصف کا فائدہ اسکے استعمال میں مضمر ہے۔ آپ بھی دل میں کہہ رہے ہوں گے کہ یہ کس قسم کا انسان ہے کہ "استعمال" ہی کی رٹ لگائے جاتا ہے۔ محترم قارئین ! بُرا نہ مانیں تو یہ کہنے کی میں جسارت کرتا ہوں کہ آج جو سائنس نے ترقی کی ہے وہ ہمارے خواب وخیال میں بھی نہیں تھی کہ سائنس اتنی ترقی کرسکتا ہے۔ لیکن بجائے سائنس سے فائدہ ہونے کے اور امن وچین کی زندگی گذارنے کے ہم جنگ سے قریب تر ہوتے جارہے ہیں۔ یہ کس وجہ سے ہورہا ہے۔ اُسی رٹ کی وجہ سے جسے آپ دل میں بُرا کہہ رہے تھے .... استعمال ... سائنس ہمیں فائدہ بھی پہنچا سکتا ہے اگر اسکا صحیح استعمال کیا جائے۔

ہاں تو اب میں اپنے مقصد کی طرف آتا ہوں۔ اسی طرح میں خلوص ومحبت کا استعمال وہیں کرتا ہوں جہاں میرا مفاد ہے۔ مثال کے طور پر اگر مجھے کسی شخص سے کوئی کام ہے اور جسمیں میرا فائدہ ہے تو میں اُس شخص کو ہر روز سلام کرنے جاؤں گا۔ اُسکی جناب میں تحفہ تحائف نذر کروں گا۔ اُسکے سامنے اُس کے کارناموں کی تعریف کروں گا وغیرہ وغیرہ۔ بھلا بتائیے تو سہی یہ بھی کوئی انسانیت ہے کہ خلوص ومحبت جیسی گرانبہا نعمت کو بے مقصد ضائع کردیا جائے۔

انسان ہونے کی حیثیت سے مجھ پر کچھ حقوق بھی عائد ہوتے ہیں۔ مثلاً پڑوسیوں کے حقوق ! بہت سے بھائی تو پڑوسیوں کے حقوق پوری طرح ادا بھی نہیں کرتے ۔ لیکن میں عصر جدید کا انسان ان حقوق کو خلوص دل سے کماحقہ پورا کرتا ہوں مثلاً اگر پڑوسی بخیر وعافیت ہے تو میں اُس سے فراخدلی کے ساتھ ملاقات کرتا ہوں دن میں کئی بار اُس سے خیریت پوچھتا ہوں (حالانکہ مجھے معلوم ہے کہ وہ اچھی زندگی بسر کر رہا ہے) یہ تمام مجھ پر انسانی حقوق ہیں۔ لیکن اگر پڑوسی بیمار ہوجائے اور اُس کے پاس علاج کے لئے پیسے نہ ہوں تو عیادت کیلئے ضرور جاؤں گا لیکن اُسکی کسیطرح مدد نہیں کرسکتا کیونکہ یہ تمام مدد کے کام حکومت کے "امداد باہمی" کے شعبہ کے ہیں اور آپ جانتے ہیں کہ وہ اس فرض کو کسقدر انصاف پر مبنی طریقہ سے انجام دیتی ہے ان تمام نادر اور قیمتی خوبیوں کے علاوہ مجھ میں اور بہت سی خوبیاں ہیں۔ اُن میں سب سے اہم یہ ہے کہ میں خدا کو بھی یاد کرتا ہوں۔ لیکن اُسی وقت جب اُسکی ضرورت ہوتی ہے۔ اور آپ اس "ضرورت" کو اچھی طرح جانتے ہیں لہٰذا یہ بھی کوئی بات ہوتی کہ بلاوجہ انسان ہر روز اور ہر وقت یاد خدا (باقی صفحہ ۵ پر)

تعلیم نسواں

۔انا ۔ آنسہ دولت مرچنٹ (پی۔ڈی۔ آرٹس)

دنیا میں کوئی شے اُسوقت تک کامل خیال نہیں کی جاسکتی، جب [illegible] ہر لحاظ سے مکمل نہ ہوں۔ اسیطرح انسان کا گروہ جسمیں مرد اور [illegible] ترقی یافتہ نہیں کہلا سکتا جب تک یہ دونوں افراد انسانی [illegible] ہے جس کے حاصل کرنے سے انسان کی سوئی ہوئی [illegible] لیکن یہ بھی صحیح ہے کہ تربیت کے بغیر تعلیم ناکارہ بلکہ بے سود [illegible] اصلی جوہر نہیں کھلتے۔

[illegible] مردوں کیلئے مفید ہے ویسے ہی عورتوں کے لئے بھی بہت [illegible] کو تعلیم دینا نہایت ضروری ہے۔ عورتوں کے تعلیم یافتہ ہونے [illegible] گھر ہی میں حاصل کرلیتا ہے۔ ماں بہن اور گھر کی دوسری [illegible] بُری عادتوں سے محفوظ رہتا ہے۔ اُس کی [illegible] بلند اور دل پسند ہو جاتے ہیں۔

[illegible] بیوی گھر کے لئے خدا کی رحمت ہوتی ہے۔ شوہر اور گھر [illegible] اسکے صلاح و مشورہ سے فائدہ اٹھانے کا موقع ملتا ہے۔ [illegible] شوہر کی کمائی کو جائز موقعوں پر انتہائی کفایت شعاری سے [illegible] مکان کی صفائی و امور خانہ داری کا انتظام بہتر صورت [illegible] دنیا میں جسقدر نامور ہستیاں گذری ہیں۔ اُن سب نے تعلیم یافتہ [illegible] پرورش پائی ہیں۔ مثلاً سکندر اعظم۔ نپولین۔ سر سید [illegible] وغیرہ۔

[illegible] عورتوں کیلئے مذہبی تعلیم نہایت ضروری ہے۔ عورت کی مذہبی تعلیم [illegible] ہے۔ موجودہ تعلیم چاہے کیسی بھی ہو مگر اُسکی وجہ سے عورتوں [illegible] ان کو اپنے فرائض اور ذمہ داریوں کا احساس ہونے لگا [illegible] ابھی بہت دور ہے کیونکہ جب تک مذہب کی باتوں [illegible] ترقی ادھوری رہ جائے گی۔ عورتوں کو اپنی درسگاہیں [illegible] انتظامات اپنے ہی ہاتھوں سے کرنے چاہئیں۔ عورتیں [illegible] پہنچے ہیں۔

[illegible] نصاب تعلیم ان کی ضروریات اور فطرت کے مطابق ہونا چاہیئے [illegible] دینا چاہیئے جو ان کی فطرت سے قریب تر ہو۔ اگر مادری [illegible] فائدہ مند ثابت ہوتی ہے اور اگر تعلیم غیر زبان [illegible] کے ذریعہ دی جاتی ہے تو کچھ قوتیں بیدار ہوتی ہیں اور کچھ نہیں۔ تعلیم زندگی ہے اگر تعلیم نہیں زندگی کا کوئی لطف نہیں۔ اس میں مرد ہو یا عورت سب برابر ہیں۔ تعلیم ہی بڑی نیکی ہے۔ علم کے بغیر نہ خدا حاصل ہوتا ہے نہ خود شناسی علم ایک ایسا نور ہے جو جہالت کی تاریکی کو دور کرکے گمراہی سے بچاتا ہے۔ شرافت کیطرف لے جاتا ہے اور اخلاق کو سدھارتا ہے اسی لئے کہا گیا ہے کہ ؎

پئے علم چوں شمع باید گداخت
کہ بے علم نتواں خدا را شناخت

مگر یہ تو تعلیم کا عام پہلو ہوا۔ جہانتک تعلیم نسواں کا تعلق ہے ماؤں کا تعلیم یافتہ ہونا از حد ضروری ہے اگر ماں زیور علم سے آراستہ ہوئی تو لامحالا اپنے بچے کو دولت علم سے مالامال کریگی کیونکہ وہ علم کی خوبیوں سے واقف اور جہالت کی خرابیوں سے آگاہ ہوتی ہے۔ بھلے بُرے کی اچھی تمیز اس تعلیم یافتہ ماں میں ہوتی ہے اور چونکہ بچہ اپنی عمر کا ایک معتدبہ حصہ اپنی ماں کی محبت اور توجہ میں گذارتا ہے اس لئے اصلی تعلیم اسکی یہیں سے شروع ہوجاتی ہے۔ اسی لئے تو کہا گیا ہے کہ "آغوش مادر بچوں کا ابتدائی مدرسہ ہے"۔ لہذا یہ روشن حقیقت ہے کہ عورتوں کا تعلیم یافتہ ہونا از حد ضروری ہے۔

(بقیہ صفحہ ۱ سے آگے)

فکر کر ناداں طوافِ شمع سے آزاد ہو
اپنی فطرت کے تجلی زار میں آباد ہو

اسلام اقبال کے نزدیک ایک روحانی قوت ہے جو کہ انسان کو حرکت و غیر فانی امید پر اکساتی ہے۔ یہ ہمارا اسلام مایوس و مردہ دل لوگوں کے لئے نہیں ہے ؎

جسکا یہ تصوف ہو وہ اسلام کر ایجاد ؛ مسکینی و محکومی و نومیدیٔ جاوید

نا اُمیدی کو اقبال گناہ عظیم تصور کرتے ہیں۔ "جبریل اور ابلیس" محض قرآن کی اسی آیت کی ترجمانی ہے۔ "لَا تَقْنَطُوا مِنْ الرَّحْمَتِہِ اللّٰہ"

آر۔ اے۔ نکولسن۔ اقبال کی تعریف کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ اقبال نے ایک نئے مذہب کی بنیاد ڈالی جو کہ قرآن کے صحیح اصولوں پر مبنی تھا۔

عمل سے قسمت بھی بدل جاتی ہے
عمل سے زندگی بنتی ہے جنت بھی جہنم بھی ؛ یہ خاکی اپنی فطرت میں نہ نوری ہے نہ ناری ہے

الغرض اقبال نے انسان کو سعی مسلسل کی تلقین دیتے ہوئے کہا ہے۔ ؎

اے پیکر گل کوششِ پیہم کی جزا دیکھ ۔

AJINTHA.

اجنتا

جلگاؤں

برائے سنہ ۱۹۶۱ء

مدیر
افتخار احمد فخر دھولیاوی
ایم۔اے۔بی۔اے (آنرز)
شعبہ اردو۔فارسی

مولجی جیٹھا آرٹس اینڈ سائنس کالج جلگاؤں۔ مشرقی خاندیش۔

اقبال کا فلسفۂ زندگی

- از -
اقبال احمد۔ بی۔اے۔ فرسٹ ایئر۔

غالب اور اقبال میں بہت سی باتیں مشترک ہیں۔ اگر میں تناسخ
... کہتا کہ غالب کو اردو فارسی سے جو عشق تھا اس نے
... چین نہ لینے دیا۔ اور مجبور کیا کہ دوبارہ کسی جسد خاکی میں
... کے چمن کی آبیاری کریں۔" عبدالقادر دیباچۂ بانگِ
... لیکن کیا میں ان سے پوچھنے کی جرأت کر سکتا ہوں کہ
... کے بارے میں جو فلسفہ پیش کیا تھا۔ اقبال کے فلسفۂ حیات
... ؟ جبکہ غالب کے لئے زندگی کے غموں کا علاج صرف موت ہے
... کسی سے ہو جز مرگ علاج
... ہر رنگ میں جلتی ہے سحر ہونے تک
" زندگی برتر از اندیشۂ سود و زیاں ہے۔
... پیمانۂ امروز و فردا سے نہ ناپ
... پیہم دواں ہر دم جواں ہے زندگی
... نے " نغمہ ہائے غم کو بھی دل کی غنیمت " جانی
" عالم تمام حلقۂ دامِ خیال" تھا۔ لیکن اقبال نے
... کمزوری کو دور کر دیا۔ شیلی (SHELLEY) کا یہ خیال
... خیالات ہی ہمارے شیریں ترین نغمات ہوتے ہیں
Our Sweetest songs are those
us of sadest thoughts.
... نظموں و غزلوں میں محض دادِ نغمہ نہ دیتی تھی بلکہ ایک
... کا پیغام دیتا تھا۔ زندگی کی حقیقت دراصل فرہاد کو معلوم

زندگانی کی حقیقت کوہکن کے دل سے پوچھ
جوئے شیر و تیشہ و سنگ گراں ہے زندگی

اقبال کے لئے زندگی حرکت کا دوسرا نام ہے
" زندگی جہد مسلسل کے سوا کچھ بھی نہیں" آل احمد سرور (تنقیدی
اشعار میں) لکھتے ہیں۔ " اقبال کے نزدیک یہ کفر ایمان سے بہتر ہے جس
کا اثر سکوت، جمود یا موت ہو۔ اسلئے کہ اس میں جذبۂ زندگی موجود ہے۔
جو آگے چل کر حرارت ایمانی سے مشتعل ہو جاتے"۔ الغرض اقبال کا فلسفۂ زندگی
بلند ترین مقصد کی ترجمانی کرتا ہے۔ وہ زندگی کو فطرت کا مقصد و منشا سمجھتے ہیں
اور اسی وجہ سے ان کو یقین ہے کہ زندگی موت کے ہاتھوں پامال نہیں ہو سکتی۔
اُن کے (اقبال کے) خیال میں موت کے ذریعہ سے
فطرت زندگی کے مذاق کی تجدید کرتی ہے وہ شہید آرزو ہے اور خوب سے خوب
تر پیکر تلاش کرنے میں مصروف ہے۔ اسی دعوے کو انہوں نے موجِ مضطر،
تخم گل اور ستاروں کی مثالیں دے کر ثابت کیا ہے"۔
اقبال خفتہ مزدور کو پیغام حیات دیتے ہیں۔ سرمایہ داری کا زمانہ
جس کی بنیاد محض جبر و استبداد، اور غیر مساوی تقسیم محنت و دولت پر تھی،
نہیں رہا۔ اب جمہوریت نے سرمایہ داری کے نظام کو نذر تخریب کر دیا ہے ؎
گیا دور سرمایہ داری گیا
تماشہ دکھا کر مداری گیا
اب مزدور کو قانع نہیں رہنا چاہیئے بلکہ زندگی کی اصلی حقیقت جاننا
چاہیئے اور فطرت نے اسے جس مقصد کے لئے پیدا کیا ہے اسے پورا کرنا چاہیئے۔
مزدور کو آزادی کا سبق سکھلاتے ہوئے کہتے ہیں

(باقی صفحہ ۳ پر)

Lunkad's For Quality Cloth

उत्कृष्ट व मनपसंत ! टिकाऊ व आकर्षक ! ! भरपूर आकर्षक व नवीन स्टॉक ! ! !

● नायलॉन, सिफॉन, जार्जेट व व्हुअर सिल्कच्या साड्या. नागपूर, शहापूर, कोइमतूर, वगैरे ठिकाणचीं पातळें, ब्लाउज पिसेस, बेंगलोरी बनारसी जरीचे खण व शाल्‌, ब्रॅकेट्‌स्, क्रेपसिल्क, वेल्वेट, तयार फ्रॉकस्, व बाबासूटस्, शिवाय वुलन व सिल्क शर्टींग, २×२ पॉपलिन्‌स्, सतरंज्या बेडसीट्‌स्, गालीचे व मच्छरदाण्या

मिल फेडरेशनने नियुक्त केलेल्या किंमतींत कापड मिळण्याची व्यवस्था केली आहे.
तरी कापड खरेदी करतांना आपल्या डायरींत खालील
ठिकाणाची नोंद आठवणीने घ्या.

मेसर्स एस्. जे. लुंकड अॅन्ड सन्स,
पोलन पेठ कापड बाजार, जळगांव.

Choice Of Champions

★

Whatever
The Sport

★

or whatever the Season, you will find only the standard quality sports equipments in a wide range of prices at

- ESTD. 1937 -
Khandesh Sports
JALGAON. E.K.

Published by-
Prof. M. N. Advant
M. J. College, Jalgaon.

Printed b
Shri V. C.
Deccan Ele. P.